

Василь БАСАРАБА

ВОГОНЬ І ВІТЕР

Роман

Видавництво
"Волинські обереги"

2020

УДК 84(4Укр)6
Б 27

*Видання здійснене за кошти міського бюджету
відповідно до Програми підтримки книговидання
місцевих авторів та популяризації української книги
в місті Рівному на 2016-2020 роки*

Басараба В.

Б 27 **Вогонь і вітер:** роман \ Василь Басараба. – Рівне :
Волин. обереги, 2020. – 244 с.

ISBN 978-966-416-704-5

Герої твору – наші сучасники, представники молодого покоління. На початку третього тисячоліття вони з цікавістю вивчають правдиву історію свого народу, захоплено сприймають смарагдову красу рідної землі. З вірою в добро і справедливість дивляться у дні прийдешні. Та на перешкоді цим сподіванням стають заворожені ворогом чорні сили зла і облуди, заброди і запродавці. Вогненний вітер обпалює долі людини і країни.

УДК 84(4Укр)6

ISBN 978-966-416-704-5

© Басараба В., 2020

© "Волинські обереги", 2020

ПРОЛОГ

Із тих літ, з тих давніх днів, коли усвідомлював білий світ і відкривав для себе загадкові явища, дивом дивним і незбагненним постав перед ним вогонь. Він невідворотно і непомітно входив у звичне життя. Заворожував, зачаровував, манив до себе і водночас лякав. Але не відштовхував, а притягував магічною силою і красою.

Вогонь – це життя, бо він дає снагу всьому суццюму у Всесвіті і в нашому білому світі. У найменшій хаті вогонь рятував кожну убогу душу від лютих холодів, у засніжених полях, у скутих морозом просторах, у оселях міст і сіл вогонь дарував кожній живій істоті тепло і світло.

Так, Господь створив світила малі і великі. І зорі, і Сонце, і Місяць, і Землю оцю, нашу колиску, яка незчисленну кількість тисячоліть вигойдуює, плекає, оберігає людське життя.

І Земля ця жива, бо у глибинах її вирує вогонь, пульсує артеріями, мов кров, червона і гаряча. Тому й не гасне на нашій планеті одвічний племін, не вистигає жага життя.

Людині даровано вогонь вищим розумом. І людина прийняла цей дар з благоговінням, увібрала його у свій розум і свою душу.

Людина приручила вогонь, поставила його на службу собі і всьому суццюму у земному світі. Для добра, для тепла і світла...

Вогненна стихія нині у владі людській. Вогонь протягом віків був джерелом життя на Землі. Але не раз він ставав за велінням диявольських темних сил, жорстокою покарою усьому живому.

У грізному, пекельному полум'ї вулканів попеліли поселення і племена, у печах крематоріїв горіли мільйони невинних, палали жахкими багаттями приречені на страту

наші села... У вирі смертоносного ядерного божевілля зітгли цілі міста.

І сьогодні, як і в ті недавні часи, смертоносний вогонь закуто причаївся у страхітливій зброї, чекає на кожного суцього в цьому світі.

Цей світ, весь безмежний Всесвіт – творіння Господа. І живе він тому, що жагу життя дає нам усім Вогонь, дарований Богом... Вогонь, який треба шанувати, берегти, леліяти, охороняти його від підступів диявольських сил, від підлих істот і лукавого безуму.

Розділ перший

ЖАГА ЖИТТЯ

*Тече вогонь в глибинах неземних,
У мороці безвітряних просторів,
У незбагнених далях давнини,
Тече вогонь, засвічуючи зорі.*

*Живий вогонь у руслах наших вен
Тече кармінно й сповнює завзяттям,
Допоки кров пульсує, ми живем,
У грудях нам нуртує, мов багаття.*

*Живе Земля і дихає Земля
Вогонь тугий наповнює їй груди.
Вирує він через віки здаля,
Вогонь земний, який не перебуде.*

*Вируй, нуртуй, зростай могутнім валом
Та не спали – осяй лиш і зігрій!
Щоб світ цей білий льодом не скувало,
Жагу життя несе нам Вогневій.*

1.

Добре, що Ігор згодився їхати з ним. Правда, не дуже вже він і віднікувався, а так, без зайвого ентузіазму сприйняв його пропозицію. Спочатку висловив сумнів у доцільності цієї подорожі.

– Звісно, ти мусиш, а я тут до чого? Хто мене там виглядає чи жде. А ти ж сам знаєш: незваний гість – гірше татарина...

– Знаєш, брате, не будь таким прошеним. Мені ж треба рідню провідати, а ти їдеш зі мною. Невже мені треба вмовляти тебе? Теж мені товариш і друг...

Ігор згасив усмішку, глянув серйозно, аж якось суворо і кивнув на знак згоди головою.

– Їдемо. Куди я від тебе дінуся?

– Оце ти правду говориш, Ігорику. Чому ти маєш десь діватися? Я ж від тебе не втікаю...

Два дні перед тим вони вернулися із Запоріжжя, з Ігоревої домівки. То справді була знаменита подорож. Із захопленням відкривав для себе дніпровські краєвиди, з особливим трепетом ступив на землю Хортиці. Тут центр козацької вольниці, священна столиця нашої волі.

– Знаєш, Арсене, що мало лише пройтися по цій землі, треба побути тут довше, пожити, подихати, щоб відчувати все...

– Знаю, Ігорику, я відразу почув і відчув... Лики величні і великі, козацькі мармизи, а слова рідного не почувеш. Такі лицарі, такі красені, а вловиш балачку на ваших вулицях, зразу маліють в очах, аж карликами, дрібнотою стають.

– Ну не всі, не всі, Арсене, це тобі, на жаль, трапилися такі за ці дні...

Зараз Арсен привіз друга до себе у волинське село. Водив його стежками свого дитинства, розповідав про давнє поселення на крутосхилах, ходили на замчище, до джерел на пагорбах. Дід Остап розповідав обом історію давню і недавню, баба Уляна годила їм за щедрим столом...

Добігало кінця літо, серпень сягнув свого апогею. Ще якихось два тижні і завершаються їхні канікули. Знову візьмуть у свою круговерть лекції, семінари, заліки, тренування, поєдинки, турніри...

– Не забудь брате що нас чекає ще одна подорож. До Сергія, на його озеро, – озвався Ігор. – Ми ж обіцяли йому...

– А, може, він вже й передумав. Не кличе, не нагадує...

– Все може бути... Мабуть, забув про нас у своїй глушині, – згодився Ігор.

– Я б уже й нікуди не їхав. Побули б довше тут, та й годі...

Ігор кивнув головою і не сказав нічого.

Вони удвох стояли біля школи, чекали Віктора Коробчука. Ще зранку Арсен домовився про зустріч з другом дитинства і колишнім однокласником.

Віктор підійшов не сам. З ним були Петро Палій і Григій Луговий, теж колишні однокласники. Хлопці ще здалеку радо усміхалися, оглядаючи один одного, перекидалися жартами.

– Що, сам не ходиш, а з охороною? – питав Коробчука Арсен.

Віктор крутив головою і теж жартував:

– А звідки мені знати, що в тебе в голові? Може, щось недобре замислив, коли цю «стрілку» призначив...

Тим часом і Петро, і Григорій радо обнімалися з Арсеном, позиркували на Ігора і тиснули йому руку.

– Оце, хлопці, мій друг і брат Ігор Вертипорох, запорозький козак, київський студент, майбутній історик і професійний боксер, чемпіон нашого університету і околиць.

– Ого, – сказав захоплено Петько, позираючи на Ігора знизу вгору.

– А це, Ігорику, мої давні і вірні друзяки Петро, Вікторик і Гришка, ще з першого класу, а то й раніше. Кажу ж, що давно не бачилися, а так ніби вчора розійшлися. Був ще один в нашій давній компанії, Валентин...

– Був та загув, – похмуро сказав Віктор. – Десь пропав у світах...

– Та звісно ж де... Пішов на дно... Рік тому був появився у селі, та потім зник з очей. Кажуть, знов загри- мів, – знизав плечима Гриць.

– А ніби ж непоганий хлопець був, бідовий, завше добродушний, – вставив своє слово і Петро.

– А хто йому винен, сам себе довів до такого... – глянув Віктор на Арсена. – А ти як, розкажуй про себе, а то пропав теж з перед очей. Відцурався аж геть і від свого села, і від нас.

– Та вже давненько не бачилися, – додав Григорій. – Я іноді в діда запитував про тебе, то він тебе хвалить.

– А-а-а, – махнув на те рукою Арсен, – дід сам про мене мало знає. Та хай...

– О, Арсен, – хлопець ще той, – озвався Ігор. – Ви справді можете гордитися своїм і моїм другом. То не тільки чемпіон нашого, а й усіх університетів столиці та й інших міст...

– Ну що, хлопці, підемо під горіх до Надьки, – кинув пропозицію Петро Палій. – Посидимо, побалакаємо, як солідні люди.

– Е ні, – заперечив йому Гриць. – В мене є інша думка. Давайте гайнем на природу, на наше місце, до джерела...

– А й правда, – відразу ж погодився Віктор. – Як я сам не додумався?

– Та це ж треба зібратися, – непевно мовив Петро. – То довго буде...

– Зате нам ніхто не заважатиме, – перебив його Гриць. – Заскочимо по хатах, кожен візьме щось з собою, ну там сала, хліба, пару картоплин, цибулину, огірка... Та й посидимо біля вогню, побалакаємо...

– Оце толково, – відразу підтримав його Арсен. – Навіщо нам той горіх? Давайте під кемпу.

– Тоді збір через годину, на цьому ж місці, – розпорядився Віктор. – Давайте визначимо, що хто бере...

– М'ясо на шашлики у нас є, – повідомив Арсен. – Ми ще в столиці прихопили...

Після короткої наради хлопці кинулися за продуктами по домівках.

Вони удвох з Ігорем теж спроквола пішли у двір до діда Остапа. По дорозі пояснював Ігорю:

– Засядемо на пагорбі біля замчища. Там, над річкою, було наше місце на Калиновій поляні...

– І село називається Калинівка і поляна Калинова, – ніби дивувався Ігор.

– А ти що, проти? Хіба ти, друже, не знаєш що без верби і калини нема України?

– А ще без тополі, без вітру в полі, без чистої криниці і буйної пшениці, – на знак згоди кивав головою Ігор. – Знаю Арсене... А бачиш, як добре, що я тебе вмовив прихопити з собою на шашлики м'яса. Пригодилося...

– Та я знав, Ігорику, що так воно буде. То хіба ти мене вмовляв, я й сам надумав купити.

– Якби я тобі не подав пропозицію, то ти не додумався б, – уже відверто кпинив Ігор. – Добре, що нагадав...

– Там таки так! Без тебе тут аж ніяк не зав'язалося б. Ти один з двох такий мудрий.

– Бо й так, – не вгавав Ігор. – Без мене ти нічого не варт. Хіба не так?

– Атож, так уже ніц не вартий. Так уже й правда. Тішся, халамиднику, поки я добрий.

Дід сидів на кухні край столу і читав якусь газету. Баба Уляна щось там мудрувала біля плити, готувала вечерю.

Коли повідомив стареньких, що вони з хлопцями збираються на пікнік до джерела, мабуть, на всеношну, баба сплеснула подивовано в долоні і запримовляла:

– От тобі й маєш. А для кого я тут стараюся, танцюю біля плитки? Я ж вам: котлеток, і картопельки, і сирників...

– Та ви той, ви тут самі, з дідом. А ми з хлопцями домовилися посидіти біля вогню за шашликами, – ніби виправдовувався Арсен. – Вирішили зібратися, побалакати...

– Оце діло, – зсунув окуляри з очей дід. – Поки молоді, то нема чого в хаті біля печі сидіти. Я, коли був у вашому віці, то ми часто з товаришами там біля замчища збиралися і вогонь розводили, і картоплю пекли, і балакали, і жартували... По-всякому було. Діло молоде, гаряче...

– О, ще згадай, як за дівками бігав, – незле мовила баба.

– А що мені згадувати. Я й не забував ніколи. Що було, то було...

Дід на хвильку замовк, а тоді продовжив:

– А було всякого і по-всякому. Я в твоєму, Арсене, віці вже в Європі побродив, і в армії на Далекому Сході служив...

– Я знаю, діду, знаю. Ви от Ігору розкажіть, як у Дойчлянді в рабстві були, як потім в Китаї воювали з японцями.

– Розкажу, чом би й ні. Якщо будете мати час слухати.

– Тоді завтра й побалакаємо, – кивнув Ігор. – Я вас радо послухаю.

– Добре, я тобі радо все розповім, якщо буде цікаво.

Дід знову взявся за газету, щось там уважно вичитуючи. При тому хмарив брови і здивовано хитав головою.

Баба допомогла їм зібратися, вмовила взяти з собою, крім м'яса на шашлики, шмат сала, з десяток картоплин, свіжих помідор з городу...

Невдовзі хлопці поспішили з двору на вулицю.

Дід тільки махнув їм рукою вслід.

2.

Сонце сонно хилило свою голову до обрію, поринало в попелясту хмару, за якихось кільканадцять хвилин зникло зовсім у пухнастій подушці.

Доки було ще світло навкруги від блакитного чистого неба, яке повільно тьмяніло, повнилося сірою барвою, хлопці кинулися розкладати ватру. Петро і Віктор швиденько назбирали довкруги поляни сухого хмизу, траплялися й добрячі поліняки. Хтось і раніше палив тут вогнище, про що свідчило давнє попелище. З багатьох ліщинових кущів було повирубувано грубші гілки, повалено кілька березових стовбурів, які валялися тут же в траві.

Поки Гриць розпалював вогонь, вони удвох з Ігорем пішли оглянути давнє городище. Стояли на валах, з яких від-

кривалася широка панорама безкрайньої долини із звивистою стрічкою річечки, а далі хвилями гойдалися безмежні поля, відсвічуючи жовтавими стернями і зеленою повінню бурякової гички, темною стіною кукурудзи.

– Тут колись люди жили, – сказав Ігору задумано. – Тисячу років тому. Такі городища нашими предками будувалися в десятому-дванадцятому століттях. Так історики кажуть...

– Отож бо, ми сьогодні можемо лише думати-гадати, як воно було і якими вони були, оті наші предки. Вогонь пожег стіни наших городищ і давні будівлі, орда, як потоп, заливала і змивала все на своєму шляху... Кочівники напливали і відкочувалися назад у свої дикі простори... А що залишалося тут? Схололі попелища та могили, які теж зникають у віках.

– Отам, на тому другому пагорбі було давнє поселення. Кажуть старші люди, що ще на початку минулого століття там кладовище було з кам'яними хрестами. Так, що Ігорику, ця земля нашу пам'ять береже...

– Земля то береже, але чи ми згадуємо, пам'ятаємо про все?.. – мовив Ігор.

– Отож бо, брате...

Сутінки густішали, підступали з усіх сторін. Вогнище розрослося, палахкотіло полум'ям, осяюючи все довкола.

Петро і Віктор сиділи біля молодої ватри, підкидали у неї гілляччя і дрова.

Гриць неподалік вимахував сокирою майструючи щось подібне до мангала. Він затесав і забив довкола вогню чотири кілочки поклав на них дві довгі перекладки так, щоб можна було на них примостити шампури.

Віктор і собі почав розкладати на скатертину припасені продукти. Нарізав хліб, сало, помідори й огірки, цибулю і ковбасу.

– Не рїж стїльки, – казав Григорїй. – То ж шашлики будуть.

– До тих твоїх шашликів ще дожити треба, – скептично усміхнувся на те Віктор. – З такими темпами хіба що ними снідати будемо.

– Що ти кришиш? – став збоку Петро. – Кришить і кришить... Навіщо стільки, хто його їсти буде.

– О, ще й ти тут. Сам перший трошитимеш, аж за вухами ляцати буде, – сміявся на те Віктор незле. – Привчилися під тим горіхом арахісом і чіпсами заїдати.

– Скажеш тут. Ще Арсен подумає, що ми й справді під горіхом днюємо і ночуємо. Не зважайте на ці теревені, – глянув на Ігора Гриць. – Ми хлопці сурйозні і помірковані, навіть гонорові, і навіть не кепського виховання. Ну, хіба що Петьо трохи від рук відбився, берега пустився. Той біля горіха так і кружляє.

Гриць явно жартував, усміхнено позирав на Петра. Ще й підморгнув.

– А я тобі що, на ногу наступив чи що? Буває, що заскакую, але ж нечасто. Та й то, щоб з солідними людьми зійтися, побалакати, – захищався Петро. – Там же добірне товариство збирається, це справді вогнище культури нашого села...

За балачкою, за жартами не забувалося про ватру. Хлопці один перед одним підкидали до вогню ломаччя, на яке зголодніло аж жадібно відразу накидалося своїми язиками полум'я...

Коли вже жару стало достатньо, пригорнули скраю з десяток картоплин, на жердках згори розіклали шампури.

Трохи далі, збоку полум'я не гасло, ясно горіли дрова освітлюючи їхнє застілля.

– Добре сидимо, – позирав на кожного Віктор. – Йй-богу, добре. Куди там, Петю, вогнищу культури?

– Добре, а я хіба що кажу? – кивав головою примирливо Петро. – Я хіба проти?

Щось балакав далі, гриз огірка, клав на губу шматок сала, заїдав помідором. При цьому відламував крихту хліба, кидав у рот.

– Бачите, як трощить, а кричав «навіщо», – кивав на Петра Віктор, а той пропускав цю репліку повз вуха, ніби не про нього йшлося, і знову тягнувся до харчів.

– Я вам так скажу, – вів далі балачку, – усе законно. Його ж народ вибрав, отож законно обраний, легітимний.

– Ти там бачив, як його обирали, – казав на те Гриць. – Тебе ж, Петю, тоді й не було. Десь по світах шастав.

– Я не бачив, але знаю, газети читаю і телевізор дивлюся. А ніде я не шастав, я в Тюмені, на шабашці був, дом культури строїли. Там в Росії всі за нього були.

– До чого тут твоя Росія? – заперечував Петру Віктор. – До чого вона тут? Хай в себе свого обирають...

– Ото-то, у 2004 Путін спросоння чи ще з якогось дива двічі вітав його з брехливою перемогою, тоді аж очі вилазили, так пхали, поки помаранчева революція його в калюжу не посадила... Але виліз з баюри, обтрусився і знову поліз... То зараз все таки пропхали, – похмуро казав на те Віктор.

– Ой, а що ті помаранчеві твої дали? – самовпевнено гудів Петро. – Тільки гризлися між собою, а народ був, як біля розбитого корита. А зараз цей прийшов, то він порядок наведе...

– Не прийшов, а випхали його поміж люди, а воно перелякане не второпає, що його робити, – не вгавав Гриць, – стоїть, як теля, очима лупає. Засунув за пазуху посвідчення, губу закопилив, дали в руку булаву, а він і не знає, що з нею робити має. До булави треба ще й голови.

– О, а він лізе туди, куди його голова не влезить, – підхопив Віктор. – Ти, Петь, мовчи та диш, та сало їж...

– А я хіба що кажу? Я кажу те, що є, – не здавався Петро. – Люди ж обрали його, значить законний...

– Ти знаєш, що в нашому селі було за нього 27 чоловік, а більше сімсот – проти. Таке ж і в районі, і в області... Отак обрали...

– Ну це тут, а там на Донбасі, на сході України більшість за нього. Бо він за зв'язі з Росією, за таможений союз...

– Так він же казав, що теж хоче в Європу йти, – на те Віктор.

– Та він сам не знає, що він верзе. Куди віжки потягнуть, туди й поверне. В нього добра вуздечка в зубах, – додав Григорій Луговий.

– Та що ви там знаєте? – Петро розпалювався, викрикував вже навіть сердито. – Я вже два роки підряд в Росію на шабашку їзджу, бачу як там живуть, і робота є, і заробляють так, як треба. Не те, що тут, куди не кинь – всюди клин, повний завал...

– Та ти б вже з тої шабашки і не вертався, сидів би там довічно, – похмуро сказав Віктор Коробчук, ще й головою покрутив. – Як там так добре, то там і живи. А чого ж рідну землю паплюжити, свій край ганьбити? Досить того, що ті чужинці, завше гарчать на Україну, завзято плюють на нас усіх...

– Бо є такі Петьки, – доморощені малороси, яких в тій Росії інакше, як хохлами, не називають. Хіба не так, Петю?.. Тобі там з усього маху вмажуть по писку, а ти їм дякуєш, ще й руку лижеш, – Гриць приступив майже впритул до Петра, суворо дивився йому в очі, – Тобі по пиці, а ти й раденький...

– Не було такого, – уже переходив на крик Петро. – По-перше в мене не пика, а нормальне ліцо, і ніхто мені ні там, ні тут не вмазував. Там ребята хорошиє, ми завше побратські общаємся. Ну, іногда назвуть «хохлом», то й що з того... Воно мені, як гусю вода. Ми друг друга розумієм і уважаєм...

Розігрітий кількома чарками Петько не на жарт розійшовся. Він підвівся, тупцював біля вогнища, руками розмахував і виголошував свої тиради:

– Ну, ребята, я й ніколи б не подумав, що ви такі націоналюги. Геть зомбовані українською пропагандою. Телевізор запудрив вам голови, живете, як в тумані...

– Отож бо, хто зомбований, то відразу видно. Московською наркотою отруїли тобі мозок, дорогий друже, – виголошував Віктор. – Ота брехня іржавої імперії в’їлася тобі в кров, нахався, наковтався по тих сибірах, а тепер і не тямиш, що говориш.

– Та я діло кажу. Янукович порядок наведе, – не вгавав Петро. – А ви з своєю Європою носитесь, як з писаною торбою. А що вона вам дала чи дасть? Тільки братські звязі з Росією можуть нас спасти. Це давно всім відомо...

– Он як витьохкує, – підвищував голос Гриць. – Він думає, що витьохкує, а сам каркає, як ота стара двоголова ворона. Схаменися, хлопче, не ганьби себе і наше село...

Суперечка набирала все більших обертів, Петро тупотів і крутився як дзига. Щось там ще знетямлено вигукував, а тоді поточився і мало не полетів сторчака у вогонь.

– Та ну вас усіх, – врешті вигукнув розгарячено і рвучко ступив у темряву. За мить зашелестіли, затріщали зарості бузини, загойдалися вітами до самої долини.

– Пішов напролом. Як лось, – здивовано мовив Гриць. – Не думав, що він такий затятий.

– А ти казав, що у вас таких нема, – озвався стиха Ігор. – І в нас, і тут вони є...

– Та хай іде, – додав Віктор, – набрався як чіп, верзе, сам не тямить, що.

Вгорі, над валами сходив місяць, піднімався в небо, внизу, в долині дзеркалом висвічувала звивиста течія річки, відбиваючи в собі місячне сяйво і далекі зорі.

Вогонь не малів, розгорявся, розгойдувався на легенькому вітрі. Його тепло і світло, вирізьблювало їхні суворі лики, молоді, натхнені, одухотворені, по-святковому піднесені. З сяйвом в очах, з якоюсь таємничою радістю в душі.

Вони ще довго говорили, далеко за північ. Про всіх і про все, що приходило на думку. Про те, що було, що далі буде...

– Спати будемо по черзі, – сказав Віктор, – Щоб не погас вогонь...

Ніхто не перечив, хоча ніхто й не поспішав заснути.

3.

В темряві зблиснули залізні лати, сяйнув блискавкою важкий шолом. Той відблиск вловив у себе грізний меч у руці воїна, озвався гострими гранями при світлі нічного неба.

Воїн ступив крок ближче до вогню, дивився пильно і насторожено.

– Ви хто такі і чого ви тут? – спитав суворо.

Арсен, подивований несподіваною появою, деякий час мовчав, вдивлявся у незнайоме обличчя невідомого пришельця. Воїн був молодий з розкішними вусами, що звисали на важке підборіддя.

На мить Арсену здалося, що він десь бачив цього похмурого лицаря, що навіть добре знає його, не раз зустрічався з ним. Але то лише на мить.

В наступні миті подумав, що це може навіть бути Ігор, який для чогось нап'яв на себе ці дивні обладунки. Але ні, то не Ігор. Схожий, але не Ігор.

– Хто такі і що ви тут вогнюєте?

– Ми свої, – непевно сказав лицарю і оглянувся навкруги. Хлопці спали, а вогонь пригасав, ледве димівся. У глибині червоно жеврів жар. З нього виривалися язики полум'я.

– Ми свої, – сказав голосніше, – А ви хто і чого бродите в темряві?

Воїн став оддалік, опустив меч. Він дивився зацікавлено, уважно, похиливши голову. Мовчки зняв з голови гостроверхого шолома. З поголеної маківки ворухнувся і впав на чоло темний оселедець чуба.

Лицар відгорнув долонею те пасмо з очей. Криво усміхнувся, аж вус підскочив угору.

– Чиї свої, якого князя? – спитав воїн аби спитати. Здавалося, що він втратив інтерес і до вогнища і до тих, хто зібрався довкола вогню у цю ніч.

– Ми свої, з цього села. а князів у нас сьогодні нема. Колись були, а зараз нема. Пропали всі, сліду не стало...

– Ти, хлопче, не знаєш, що кажеш. Як це князів нема? Як це можуть пропасти ті, хто жив на цій землі і дихав цим небом, хто на вістрі своїх мечів тримав цей світ? Як могли зникнути без сліду ті великі князі Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, які зі стольного Києва піднімали велич Русі у світі? Хіба десь пропали і наші володарі Всеволод, Ізяслав, які боронили від зайд оці доли і пагорби? Чи наші воєводи – Ратибор і Вогнянин? Чи наші вої, яких нині імена не відомі, але які своїми копіями і мечами двосічними кришили ворожу навалу, не раз і не двічі змітали з цих просторів непроханих заброд?..

Ні, нікуди вони не зникли, бо їхні кості, їх буйні голови лежать у цій землі від віку і довіку. вони і донині тримають собою оцю земну твердь і це високе небо...

Лицар замовк на якусь мить, а тоді повідав далі:

– Це я прийшов від них поглянути, хто оце тирлується на цих пагорбах зараз, хто світить крізь темінь до зір своїм вогнем. Прийшов поглянути, щоб повернутися і розказати нашим володарям і побратимам, хто нині на своїх раменах тримає це небо і боронить цю землю...

Голос його теплів, ставав лагіднішим:

– Бачу, що свої... Я чув вашу балачку з отим вашим курдупликом, що крутився тут і кричав на вас, пирскав злобою на свій рід і нарід. Отого, що ворога возвеличує словом своїм, бо сам не відає, що говорить і творить. Він вдався кущим не тільки зростом, а й духом, і дрібний розумом своїм. Такі і в нас були, що радо плазували перед вражою силою, годні були продати все зайдам зі страху чи за вигоду.

Ми таких не жаліли. Знай це. І не забувай, і ви таким спуску не давайте, бо пропадете справді.

Воїн стояв над вогнем, зовсім близько.

Замовк і застиг у задумі. Дивився як із жару виривалися язики полум'я, жадібно лизали хмиз та грубші цурпалки. І знову маліли, зникали між червоних головешок.

– Пропадете, якщо будете потурати ворожим зазіханням, якщо будете млявими і байдужими. Отоді пропадете. Бог випробує сильних і карає слабовольних.

А ще бережіть вогонь і стережіть його від наглих загребущих рук... Оберігайте його і будьте з ним обережними, Остерігайтеся...

Бо вогонь годен не тільки зігріти, дарувати тепло і світло... Він може і спопелити, знищити життя... Не забувайте про це, Арсене, ніколи і ніде...

«Звідки він знає моє ім'я? Мабуть почув у розмові з хлопцями...»

Хотів щось сказати лицарю, грізному воїну, що могутньою статурою височів поруч, біля вогню. Повернув голову, озирнувся і здивовано зауважив, що нікого поблизу нема.

Вогонь палахкотів, розсував темінь навсєбіч, освітлював бронзове, суворе обличчя Ігора. Той сидів, дивився на полум'я, кидав гіллячки у неситу вогненну глибіню. З іншого боку ватри один за одним спали Віктор і Гриць.

– Не спиш, – спитав Ігора. – А де той... Той, що тут був?

– Хто, Петро? – сонно сказав Ігор. – То ж він пішов, хіба ти забув? Пішов напролом через хаші, як лось...

Не став нічого пояснювати товаришеві. сказав тільки:

– Лягай, поспи. Я повартую, стерегтиму вогонь.

Ігор нічого не сказав, а відразу влігся там, де й сидів.

«Невже наснилося? – промайнула думка. – А так ніби на правду...»

Нікого ніде не було. Але він раз по раз озирався, вглядався в темінь і в глибині душі сподівався, що там зблиснуть вогненно воїнські обладунки.

4.

Їх розбудила баба Уляна. Прийшла, постукала в двері, стала на порозі.

– Хлопці, пора уже й обідати. Снідати не схотіли, то хоч зараз ходіть.

Вони вернулися від того вогнища зранку, коли все сонце зійшло. Арсен зазирнув до сусідів і повідомив діда, що вже прийшли, але зараз удома заляжуть «трохи подрімати».

– Поспіть, якщо не виспались, – кивнув головою дід.

– А, може, сядете, поснідаєте? – глянула з дверей баба Уляна. – То ж голодні...

– Ні, бабуню, ми не голодні. Потім, пізніше прийдемо.

– Ну дивіться, як знаєте, – згодилася баба Уляна.

Спали до обіду. Міцним, богатирським сном. Ігор розмістився на дивані у світлиці, а він на своєму ліжку на кухні. Спали б іще, якби баба не розбудила.

– Ходіть уже, скільки можна вилежуватися. Вже все на столі, холоне...

– Як, Ігорику, підемо чи ще трохи подрімаємо. А тоді заразом і повечеряємо...

– Перестаньте, що сьо ви таке кажете. Та й дід чекає, не сідає без вас. Що ви мені старого голодом морите?

– Ідем, бабуню, за мить будемо, – звівся з ліжка і зазирнув у світлицю.

– От і добре. Не баріться тут, хуленько збирайтеся, – сказала вдоволено баба.

Вона пішла через дорогу до своїх воріт. Невдовзі й вони рушили вслід за старенькою.

На столі вже стояв червоний борщ, парувала у великій мисці картопля, притрушена кропом. Дід Остап накладав на тарілки малосольні огірки.

– Їжте, мабуть, добре зголодніли, – примовляла баба. – Зараз ще котлетки будуть.

Борщ був з квасолею і з м'ясом, наваристий, густий. Війнуло дитинством, відчутними, виразними спогадами. Такі борщі варила його рідна баба Оля. Та й тут баба Уляна не раз казала йому, малому: «Арсенчику, ходи-но, дитино, я тобі борщику насиплю...» Вона чомусь щоразу так казала – «насиплю», чим завжди дивувала його.

Дід глянув на одного і другого, кивнув:

– Ну що, козаки, може по чарочці налити, а то й по дві?

– Е ні, діду, ми ж спортсмени, – сказав на ці слова Арсен. – Правда, Ігорику? Чи, може, сьорбнеш?

Ігор захитав заперечливо головою:

– Я ні. Немає потреби. Та й тяги немає... Хоча, признатися чесно, Остапе Петровичу, вночі трохи согрішили. Пригубили цього зілля, хлопці вмовили...

– Ну то не великий гріх в хорошій компанії. Як кажуть «на здоров'я».

– А ти б і смикнув би? – глянула баба на старого.

– Чом би й ні? Так ти ж жалієш...

– Ото-то. Якби тебе не жаліла, то вже давно берега пустився б... Старе, як мале, давай соску аби не плакало...

Дід усміхнувся, глянув змовницьки на хлопців.

– Ото бачите і чуєте? Добре що Арсен знає, що ти мене даремно шпетиш. А Ігор подумає, що й правда все те.

– Бо й правда, що старе, як мале. Що я тут видумую? – не вгавала баба, зиркаючи на діда.

– От ще мені молода знайшлася. Дівка на виданні, хоч бери і фату надягай на голову.

Ігор глянув на Остапа Петровича, запитав стиха:

– А скільки вже років вам сповнилося?

– Та вже скоро дев'яносто стукне. З двадцять п'ятого я. То це буде дві вісімки.

Ігор глянув здивовано:

– А я б не сказав. Ви дуже браво ще виглядаєте, так років на сімдесят, не більше.

– Та ні, я древній. Я у вашому віці вже війну пережив. Мені було шістнадцять, коли я вперше німців побачив у нашому селі. А в двадцять вже вертався з тої Європи, з «німецького раю». Самі знаєте з історії, як там було нашим рабам остарбайтерам. Довго розказувати, та мало слухати. Жаль, не збереглися у мене листи з тієї Німеччини. Загубилися десь... Чи діти розтягнули, чи хтось забрав. Не скажу, не знаю. Коли я вернувся з армії, то вже їх не застав...

Дід замовк, замислився на хвильку, ніби, щось пригадував.

– Та покажу вам, у мене є два, хоч і чужі, але справдешні. Колись давно їх дав мені Яків Коваленко. це він писав у війну, то в нього збереглися в документах, у шафі. Він уже й хотів їх викинути у вогонь, але я вмовив не робити цього, замогоричив Яшку, то він мені і віддав.

Дід підвівся з-за столу, потупав у сусідню кімнату. вернувся з конвертом у руках.

– Ось вони, дивіться. це вам документ епохи, його в музеї треба тримати.

Дід витягнув з конверта дві поштові листівки, поклав їх на стіл.

– Жаль, мої не збереглися. Такі ж були. Читайте, Арсене...

На поштовій марці на одній і на другій листівці портрет фіурера у профіль, заляпаний поштовим штемпелем. Збоку адреса відправника німецькою мовою, далі домашня адреса: Коваленку Івану Карповичу.

– Читайте вголос, почерк у Яшки гарний був, хоч бач, як дрібненько написано.

Арсен взяв до рук листівку, оглянув її з усіх боків, почав поволі читати: «Лист написаний 20 червня. Від Якова. Добрий день дорогі родителі, тату і мамо. Передаю вам свій сердешний привіт, я пока жив і здоров, того й вам желаю в вашій сімейній жизні. Палкий привіт на рідну цвітучу Украї-

ну з німецького раю. А також привіт Гордію, Тамарі, Миколі й Марусці...»

На звороті листівки був сам лист написаний дрібненькими літерами, щоб побільше вмістилося. Арсен читав далі: «Тату, дозвольте описати всі новості в германському раю. Приїхали ми в Германію 26 числа, де нам була розбивка на фабрики і заводи. Мене і ще двох наших забрав бауер. У нього 200 га землі, 5 коней, 9 корів дійних, 33 телят. Роботи дуже й дуже багато. У цього хазяїна роблять ще два поляки і полячка. Робимо на полі. Тут дуже погана погода, нема такого дня, щоб не було дощу. То я вельми жалію, що не взяв чобіт. Без чобіт вельми погано. Тату і мамо, бережіть своє здоров'я і чекайте на мене, не забувайте мене, бо я вас ніколи не забуваю. Надіюся, що скоро вернуся в свій рідний край...»

Другу листівку взявся читати Ігор: «Лист від Якова, 4 липня. Добрий день, дорогі родителі, тату й мамо. Я вам передаю од щирого серця палкий привіт. Що я поки що жив й здоров, того й вам желяу у вашій сімейній житні. Больший привіт на Україну цвітущую з германського раю. Привіт також Гордію, Тамарі й Миколі, Марусці, а також їхнім дітям...

Тату, описує Яків свою молодую жизнь.

Здрастуйте родителі дорогі і весь український народ. Коротко опишу вам тут життя. Ви знаєте, що я дуже хотів їхати в Німеччину і мені так тут добре. Але теж хочеться в рідний край.

Тату, ви не забувайте мене і глядіть маму, щоб я приїхав додому і побачився з усіма рідними. Мамо, кріпиться і ждіть мене додому. Просю вас, мамочко, не журіться про мене, будемо живі, то побачимся...

Я трохи заболів, але то нічого. Тут дуже багато нашого народу, як побачу пленних, то в мене серце крається за братами своїми. Роботи дуже багато, але нічого справляємося...»

– От бачите, як там добре було у тому німецькому раю, – озвався дід Остап. – То мусили так писати, щоб листи доходили, і там правди не було бідній людині.

– Та все ж у Європі побували, світа побачили, – озвався Арсен. – Були й такі, що самі туди з охотою їхали.

– Їхали, дехто. Ті, що були задурені брехливими обіцянками, фашистською пропагандою. А в основному силою забирали, вивозили в те рабство. Вернулися, кому пощастило...

– Як би то там не було, а по війні німці вибачилися перед остарбайтерами. Ще й марки багатьом платили, – заперечив дідові Арсен. – Вам теж компенсація була.

– Воно то так. Заплатили, але краще б не було того рабства і їхніх марок.

– Ви ж бачите, що й зараз їдуть у ту Європу заробітчани, – вів далі Арсен. – А що робити, коли тут роботи людям нема? Як жити, як виживати?..

– Ото ж бо. У тому наша біда. Недолугі правителі довели народ до злиднів, а самі бісяться від жиру. Та й люди такі, терплять тих злодіяк, – махнув рукою дід. – Зазирають їм в рот, знов обирають.

– А хіба давно кричали «Разом нас багато, нас не подолати»? Хіба давно помаранчевими барвами світила вся Україна, – запально запитував Арсен.

Дід ще раз махнув рукою, енергійно розмашисто.

– Ото ж бо й воно. Але я вам так скажу, хлопці, що ця почвара мине і сліду не буде. Розвіється, як страшний сон. От згадаєте моє слово.

– Так воно і буде, – підтвердила баба Уляна. – Буде, бо на те воля Господня. А по іншому бути не може.

У цю мить Арсен знову згадав свій нічний сон, побачив лицаря у відблисках вогню.

5.

Надвечір вони зустрілися ненадовго з Віктором і Григорієм. Хлопці стояли на вулиці неподалік школи.

Від «вогнища культури», що біля горіха, несподівано вийшов Петро, той самий, який вчора був третім. Ще здалеку, помітивши їхній гурт, рванув назустріч. Весело і радісно привітався з кожним, ніби не було нічної суперечки і його демонстративного демаршу.

– А чого ти такий подряпаний? – здивовано запитав Віктор. – З котами спав, чи що?

Петро і справді був добряче пошкрябаний на щоках і на підборідді, ніби його тягали лицем по асфальті.

– Він ще й питає, – зробив круглі очі Петро, – Та ви ж уночі на мене як налетіли, то ледве втік через гущаки. От і зачепило. Прийшов додому весь в крові.

– Ніхто на тебе не налітав. Сам якогось дива присікався, скакав у очі, – озвався Гриць. – Скакав, гарикав до всіх.

– Виходить, трохи перебрав, – усміхався Петько. – Я, буває, коли не розщитаю, то мене заносить. Але ви не сердіться. Ми ж свої, кореші.

Петро пропонував заглянути під горіх, випити «мирову». Вони дружно відмовились.

– Іди сам, з нас досить, – сказав Гриць. – Та й часу нема. Іди, Петю, якщо душа бажає.

Потупцювавши ще хвилинку-дві, той і пішов.

Вони дивилися вслід товаришеві мовчки, а Віктор стиха сказав:

– Сам винен. Таку вже натуру має. А бач, яким чемним раптом став? Лащитья, мов щеня...

Вони, четверо ще трохи постояли біля шкільного паркану, а тоді попрощалися і розійшлися по домівках.

Дід Остап знову сидів край столу і гортав якусь книжку. Глянув поверх окулярів:

– Що, вже нагулялися?

І не чекаючи відповіді, знову почав читання. Уважно, зосереджено. Видно, що було йому цікаво, навіть відірватися не міг.

Та все ж за кілька хвилин відклав те читання, зняв окуляри і сам почав мову.

– Я оце знов переглядаю нашу історію. Ось тут йдеться про козацьку добу, про гетьманів. Колись ми про це багато говорили з твоїм, Арсене, дядьком Андрієм і сперечалися, і доходили згоди... Багато говорили, але я все ж ніяк не можу осягнути, чого така доля в нашої людності. І так думав, і так не раз замислювався та повертав. Звідки таке прокляття на голову цього народу. Всяке лізе в голову, а веселого мало.

Дід встав підійшов до вікна, глянув крізь шибку.

– А веселого мало... Маємо стільки світа, маємо таку багату землю, таку славу історію, а що з того? Бачимо тільки те, що у вікні. А дехто й того не бачить. Хіба те, що в його мисці, на столі під самим носом. Недарма про таких кажуть: «Моя хата скраю...» Хоча хати палити починають з краю. Так і Андрій мені каже...

– Воно то так, діду, – мовив Арсен, не дослухавши Остапа Петровича, – у тому то й біда, що наша хата на краю... Там дика кочова Азія тисячу літ тому накочувалася на наші землі вогненною повинню, а з іншого боку з такої ж дикої Європи без упину чигали інші заброди. Ті ж мазури і ляхи, волохи, угри, готи... Подумайте тільки, їх врятували від страшної орди, а вони віддячили... Налітали, намагалися відкряти, відкусити побільше, ласий шмат. Ті ж, візьміть, угорці. Їх пропустили через Русь у Європу, а вони що?.. Неситі, мов хижакі. Так у давні віки було, так і зараз косо дивляться... Або ті ж поляки. Захопили землі Русі за Бугом, набралися нахабства, полізли аж до Дніпра і далі Київ наш древній загарбали і полонили...

– Було таке в нашій історії, – кивнув головою дід. – Була та клята Руїна, коли самі себе завоювали дурноголови-ми чварами. Одні тягнули за Москвою, другі – за Варшавою, треті ще кудись повертали голоблі. То ж правильно Шевченко писав про той час: «Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття – ваші пани, ясновельможнії гетьмани...»

– Але ж була Хмельниччина, була визвольна війна під проводом Богдана, була своя держава, яку визнавали в Європі, – встряв у розмову Ігор.

– А ще була і та переяславська рада, якою ще й досі котрий вже вік дурять брехливі москалі. Їх послухать, то в нашого народу не було більшої мрії, як упасти в рабство, піддатися, «возз'єднатися», – продовжив Арсен. – Вони ще й досі воліють мовчати, що Богдан Хмельницький наприкінці життя відкинув ту спілку з москалями, вони і зараз не хочуть чути ні про гетьмана Виговського, ні про Конотопську битву, у якій було погромлено їхнє військо... Для них ворогами є і Хмельниченко, і Богун, і Дорошенко та інші гетьмани, які хотіли вирвати з неволі Україну.

– Ото правду казали про той час, про ту Руїну: одні хотіли вирвати з неволі, а другі за маєтки та привілеї продавали у рабство рідну матір, – підтримав Остап Петрович. – Правду ще таку писали, що «від Богдана- до Івана не було гетьмана». Ви ж знаєте, що гідним спадкоємцем Хмельницького був Іван Мазепа. Він все таки зважився підняти меч проти грізного супостата.

– Це правда, а що з того? – глянув на діда Арсен. – Підняв, але програв. Бо надто вірив ворожій Москві, зятято служив скаженому Петру, думав, що той людина. А треба було своєму люду служити, більше дбати про свій народ. Тоді б йому повірили, пішли б за ним.

– Це правда, але не все так просто, – заперечив Ігор. – Ти сам кажеш, що той цар був скажений. Він був не тільки

кровожерний, він захлинався люттю. Згадайте, що він зробив з Мазепиною столицею. По-звірячому поруйнував той Батурин, жодної живої душі не залишив. І старих, німечих, і немовлят понищив, нашу волю в крові втопив...

– Таке, хлопці, не раз було... І до того, і у пізніші часи. Я за своє довге життя не раз про це думав. Багато на своєму віку і бачив. На свої очі... Як та клята імперія не хотіла випустити з кривавих пазурів нашу Україну. А ви думаєте, що вона й зараз заспокоїлася. Де там? Так і лізе несамовито, хоч у нас вже незалежна держава, лізе у наші двері і вікна, тиснеться у кожну шпаринку. Як хвороба якась, епідемія...

Дід здивовано знизав плечима, похитав головою і додав:

– Ви є бачите самі, що робиться. Лізуть до нас з своїми газетами, книжками, телебаченням, бандитськими серіалами. Мало того, свого кандидата нам втиснули. У четвертому році тицяли його, двічі поздоровляли, а зараз таки пропхали. А воно таке бідове, продалося з усім своїм лівером – і воно, і вся його зграя. Бачили, як пропхали харківські угоди, здали Крим в оренду на двадцять п'ять років... Бачите, як той Янек обсаджує нашу армію, силові структури, ту ж міліцію, службу безпеки, московськими агентами. Нахабно, цинічно, як справжній пахан. Навчився на зоні...

– То що робити, діду? – глянув Арсен. – Його ж обрали. все ніби законно...

– Я за нього не голосував. Яке там законно? І ви, я вірю, не голосували. Одне тільки тішить, що недовго тому фраєру танцювати. Впаде він, як ото від яйця колись впав, – дід глянув повеселілими очима.

Трохи подумав і продовжив:

– Всяке було в нашій долі, всього довелося спробувати. Але народ вистояв, вижив у найтяжчі часи, не про-

пав, зберіг свою душу. Що зробиш, коли така нам доля. Як писав той гетьман Іван Мазепа: «Ой горе тій чайці, чаєсці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі...». А якщо добре подумати, хлопці, то він і не програв. бо залишився в нашій історії, як видатний політичний діяч, що поставив перед собою благородну мету і віддав усе для того, щоб досягнути її. Віддав сили, розум, багатство, життя... Так жага життя підняла його на подвиг. Так подвиг, коли людина прагне здійснити неможливе. Тому Мазепа і став виразником прагнень свого народу. Тому вороги і називали всіх українців мазепинцями.

– Оце правда, діду, ви правильно мислите, – погодився Арсен. – В майбутні часи усіх стали називати петлюрівцями, зовсім недавно – бандерівцями. Але просвітив нас усіх, підняв з колін, утвердив правдивим словом на всі віки Тарас Шевченко.

– Вірно кажеш, Арсене. Ти знаєш, Ігоре, що він, ще як малим був, то «Кобзаря» напам'ять читав. І то не з примусу, а з охотою, сам хапався за ту книжку. Вечорами баба Оля слухала і плакала, а дід Петро тільки головою хитав і теж мало сльозу не пускав.

– А було, діду, було, ви ж мене перші муштрували, привертали до тієї книжки. То вже я потім привик до «Кобзаря». Можна сказати, серцем прикипів...

– А зараз що, вже відвик? – глянув дід зацікавлено.

– Та як сказати? Трохи пам'ятаю, але мабуть вже й багато забулося. Але не зовсім. буває самі собою виринають у пам'яті цілі рядки, а то й сторінки. «Якби ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя. А то залізете на небо: і ми не ми, і я – не я». «Нема на світі України, немає другого Дніпра. А ви претесь на чужину шукати доброго добра...», «Степи мої запродані жидові, німоті, сини мої на чужині, на чужій роботі...»

Арсен читав ще і ще. Слова з'являлися самі собою перед очима на екрані пам'яті. Одні випливали і зникали, їх замінювали інші, нові.

Ігор дивився здивовано і захоплено, слухав його читання. дід тільки головою кивав і втішено усміхався самими очима.

6.

Кімната наповнювалася смарагдовим світлом. Неначе пронизаний сонцем туман поволі наповнював світлицю від долівки – до вікон, і вище – до самої стелі.

Звідки те сіяння, коли за склом надворі темінь густа? Це ж мабуть, глупа ніч, ніде нікого і нічого. Скільки ж то чекати ще до світання?

Брязнули двері клямкою, широко розчахнулися. На порозі став високий широкоплечий козак в дорогому кармазині. Спинився і подивовано озирнувся навкруги.

– Заходьте, ясновельможний пане гетьмане, тут немає нікого.

– А нам, сотнику, нікого й не треба... Ти сам добре знаєш, що мені нині не до того. Де Орлик, де Чечель, Горленко? Клич...

Посеред кімнати, збоку від сотника стояв, похиливши голову на груди, сам гетьман Іван Мазепа. Очі його були кольору грозової хмари, на чоло безвільним крилом упав сивий чуб.

Про те, що це сам Іван Мазепа, здогадався якось відразу, ніби хто вголос сказав про це. А хто ж іще, коли Орлика питає? Той Пилип Орлик був першим при Мазепі, найближчим до нього.

– Ясновельможний пане гетьмане, вони всі за мить будуть тут...

– Добре, сотнику... Ця ніч минає, вже скоро постане білий день. Скоро розвидніє, а там і сонце встане.

– Ті нелюди Батурина спалили, кров'ю залили нашу столицю. Дітей малих, жінок, старих, нікого не пожаліли... Ні, не може бути їм прощення, ні зараз, ні завтра, вовіки віків... Отак то, пане гетьмане, було водитися вам з тим навіженим Петром. Стільки літ слухняно коритися лютому царю, потурати його забаганкам...

– Ти правду говориш, сотнику, святу правду. Але в нас не було іншого шляху, бо ми вже були в рабському ярмі. Не з нашої волі, а з брехливої своєї вдачі московити накиннули нам свою кормигу... Підступами, лестощами, облудними обіцянками, погрозами плели важкі тенета на нашу душу. А ми через незгоду свою, через дрібні чвари змушені були скоритися, піддатися ворогу.

Сотника десь раптом не стало, зник із світлиці, а перед Іваном Степановичем постав простоволосо й розгублено Ігор. Встиг шепнути йому вслід:

– Ігорику, друже, це ж сам гетьман Іван Мазепа.

Товариш озирнувся здивовано, з недовірою, знову глянув з висоти свого зросту на Івана Степановича.

Гетьман, ніби нічого й не сталося, не зауважив переміни. Він збуджено говорив далі:

– Я кличу всемогутнього Бога на свідка й клянуся, що не для почестей, не для багатства або яких інших цілей, а для вас усіх, що остаєте під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я при Божій допомозі так вчинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край наш не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли я це роблю ради яких-небудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці Святій, єдиній і неповинна мука Христова...

– Для добра всього українського народу? – озвався раптом Ігор. – А хто помагав тому царю гнобити народ, хто

дозволив московським залогам безкарно сіяти зло по Україні, з чийої покірної згоди? За що було скарано Петрика, який хотів позбутися московського ярма?

Що він говорить, той Ігор? І кому? Самому гетьману Івану Степановичу. Як він посмів докоряти самому Мазепі? Невже не зрозумів, хто ото перед ним?

Хотів сказати про це Ігореві. Та слів не було і голосу свого не чув.

– Для добра всього народу треба спершу слухати народ, жити його життям, його прагненнями. Не треба ставити себе вище свого люду. Тоді він і повірить такому правителю, підтримає, піде за ним, – далі говорив Ігор менторським тоном.

– Так, я робив усе для добра українського народу, – мовив Мазепа. – Я служив тому цареві, бо вірив, що запобігаючи ласки Петра, зможу відвернути царську сваволю, полегшити страждання наших людей. А коли побачив, що сподівання ті марні, що звірині, хижацькі забаганки московитів зростають і не мають міри, тоді я відважився на рішучий крок. Тоді аж зміг... Я приніс у жертву все, що мав: і привілеї, і нагороди, і пошану, і маєтності свої, весь скарб, і своє життя. Я зробив усе, що міг, навіть більше, ніж міг.

Голос Івана Степановича Мазепа звучав дзвінко і молодо. Навіть Ігор занімів у подиві, ніби знітився.

– Я зробив усе. А ви зробіть більше якщо можете. Тепер настав ваш час, – голос гетьмана наповнював світлицю, – і замість того, щоб озиратися в минуле та докоряти предкам, ви краще чистими очима дивіться навколо себе і далеко вперед. І доки живі, зробіть більше, якщо зможете...

На цих словах Ігор схилив голову, дивився на гетьмана і мовчав.

Замовк і гетьман, дивився в задумі перед собою.

– Я не докоряю вам, ясновельможний пане гетьмане, – озвався Ігор зніяковіло.

Він ніби виправдовувався. Але то було не так, замість Ігоря перед Іваном Степановичем стояв той самий сотник, що перший був увійшов у світлицю...

Вранці розповів Ігореві про своє нічне видіння. Сонце крізь вікна заливало кімнату, повнило її золотистим сяйвом по вінця.

– Дивно, а мені нічого не снилося, – сказав Ігор. – Спав, як у маківці. Навіть не чув, що хтось приходив, не те, що я з кимсь балакав. Тим паче з самим Іваном Степановичем Мазепою...

У голосі Ігоря проблискувала ледь вловима іронія, але говорив він все ж серйозно і розважливо.

– Не чув, бо це все було у моєму сні. Мені це все привиділося, а не тобі...

– Я знаю, але все одно дивно, що я нічого не чув і не бачив. Я навіть заздрю тобі, Арсене, що тобі такі видіння являються. Щось він та значить, той сон.

На ті товаришеві слова не сказав нічого, невизначено знизав плечима.

7.

Коли за обідом про ту нічну пригоду повідав дідові, Остап Петрович звів подивовано брови вгору і сказав:

– Видать, будеш видатним чоловіком, коли вже зараз з тобою такі люди стрічаються. Подумати тільки – сам гетьман Іван Мазепа до тебе балакав... Аж через триста літ.

– Та ви не смійтеся, бо то мені самому дивно. Та й говорив він не до мене персонально, більше он до Ігора.

– Я не чув і не бачив. Значить, він приходив до тебе.

– Мені теж інколи історичні сни приходять. Але я їх не запам'ятовую, вранці геть вилітає з голови, – сказав дід. – Буває, що бачу все чітко і ясно, мов на екрані телевізора. Всі події розгортаються перед очима, якісь розмови, всякі пери-

петії. А прокинувся, геть забув. Якись окремі фрази, якись невідомі персони постають перед очима. А що воно і до чого, ніяк не доточу. Забувається, видно, що мозок уже старий, дрявий... Не те що в тебе молодий, не зношений.

Остап Петрович добродушно засміявся, глянув на Ігора хитрими очима. Та враз згасив усмішку і вже спокійно та розважливо сказав:

– Хоча недавно був сон і мені. Ніби я в Києві, в день злуки, на площі перед пам'ятником Богдану Хмельницькому. Стою ще зовсім молодий, в шерензі козацькій, вітер метляє червоним шликом то на плече, то на обличчя. Вітер рвучкий, колючий, так і січе дрібним снігом.

Але на душі мені тепло і затишно. Зовсім холоду не відчуваю. Бачу, що й усім довкола радісно та святочно. Золотом сяє Софія, світло йде від древнього собору. Сяють очі у шеренгах вояків, у тисячах гарно вбраного люду довкола. І все навкруги таке яскраве, реальне, живе. Будинки, вулиці, площа. Навіть гетьман Богдан, ніби ожив і дихає, хмара пари встає над кам'яним конем.. Боюся поворухнутися, слухаю промови, вдивляюся в обличчя видатних ораторів. Бачу, що зовсім поруч стоять головний отаман Симон Петлюра і голова Директорії Володимир Винниченко, ще якись військові і цивільні. Тут і голова Центральної ради Михайло Грушевський.

Петлюра і Винниченко палять цигарки, струшуючи попіл, про щось стиха перемовляються між собою. Ну точнісінько так, як ото показують у кадрах кінохроніки того часу. Я поглядаю то на трибуну, то на Петлюру з Винниченком, мені хочеться вловити, про що вони балакають. справа і зліва від мене густими рядами козаки в одностроях: полк імені Богдана Хмельницького, полк імені Павла Полуботка, гайдамаки, січові стрільці... Раз у раз в морозне небо з тисяч грудей зривається гучно «Слава!» і повторюється тричі, розбивши на друзки кришталь цього святкового дня.

Гетьман Богдан озирається на своєму кам'яному здибленому коні, утішено і збентежено, і показує булавою на північний схід, туди – на Москву, де ніяк не знайде собі спокою наш одвічний ворог. І собі не має, харцизяка, і нам не дає вже стільки віків.

«Не так тая московська воша, як наші українські гниди», – говорить голосно Симон Петлюра. Я мовчки слухаю ті слова, хочу щось сказати, але голосу нема. Та й не маю я права вступити в балачку з самим Головним Отаманом. «А звідки ж ті гниди беруться», – снується думка в моїй голові.

«Та звісно ж, що вони від тієї ж воші, – чую у відповідь. – Вилупилися, виплодилися протягом віків нашої підневільної залежності. Майже триста років стогне наш народ у московському ярмі. Мов лютий хижак тримає азійський сатрап у своїх пазурах нашу знекровлену Вітчизну. Вловив у свої гострі кігті, дихати не дає, тільки відчує найменший спротив, цупкіше, жорстокіше, впивається.

Але і в ці найчорніші лихоліття кращі сини своєї матері йшли на грізного ворога, жертовно несли свої душі на плаху в ім'я визволення рідного краю. Вони гинули, та на зміну їм приходили інші, не менш хоробрі та безстрашні. І боротьба не припинялася... і не вмирала душа наша, не вмирала воля, як сказав великий Тарас...»

«Бо з нами Господь... Бо правди не вбити, як би не старався лютий і підступний ворог, якими б облудними тенетами не прагнув облутати наш розум. Тяжкий гріх лицемірства і брехні не має права безкарно існувати у білому світі», – думаю я.

«Хоча було серед нашого люду немало тих, хто йшов служити одвічному ворогу. Одні з ляку, інші за примарні привілеї, треті за найдрібнішу вигоду... А всі разом – здуру... Ото і є ті самі гниди, українські гниди, які страшніші за московську вошу...»

Я мовчу й не кажу нічого. Над святою Софією, над площею, пам'ятником Богдану, над козацькими полками знову зринає, повторюється тричі тисячоголосе «Слава!».

Я мовчу, бо що я можу сказати Головному Отаману, і кожному з цих тисяч вояків? Не можу я сказати у цей святковий день нічого нікому про те, що буде. Якимсь дивом я опинився тут, з'явився з днів прийдешніх. Це ж сон, і таке може бути лише у сні. Я ж ще не народився, але прийшов з майбутнього і я знаю їхню долю.

Я знаю, що Головного Отamana Симона Петлюру підступно вб'є в Парижі 25 травня 1926 року московський терорист Швацбард. Знаю, що цих вояків у жорстоких боях чекає гірkota поразки... Багатьом з них випаде полягти від ворожої люті, іншим доведеться жити по чужинах. А Україна знову знемагатиме в колоніальному ярмі...

А всіх, усіх українців, хто любив свою землю, свою мову, пісню, свою рідну матір-Україну, завжди будуть називати петлюрівцями. Як колись називали мазепинцями, як згодом наречуть бандерівцями.

Усього цього я не міг їм сказати не тому, що мене ще на світі не було. А лише з тієї причини, що я стояв поряд з ними, радів їхньою радістю, кричав разом з усіма громово «Слава!». Як я міг хоч найменшим сумнівом перекреслити їхнє свято? Та й що б від цього змінилося? Це ж був тільки сон...

Остап Петрович усміхнувся самими очима, глянув у вікно, ніби в далекі літа...

– Отаке, хлопці, мені примарилося. Дивився, як кіно, бачив, мов наяву... І, на диво, не забулося. Було, як насправді.

– О, діду, то ви теж великий чоловік, – всміхнувся Арсен. – Ви теж з видатними людьми стояли поруч, з Симоном Петлюрою, хоч і подумки, перемовлялися.

Остап Петрович тільки рукою махнув:

– Я то таке. Я вже своє життя прожив. А у вас воно ще попереду. І вам його творити кожен день. Не бути байдужими, не тліти кволо, немічно. Бережіть вогонь у своїх грудях, у своєму житті. Я не хочу і не маю права читати вам лекцію, я знаю, що ви розумніші за нас, більш грамотні, освічені. Вам належить майбутнє... Вірю, що воно буде кращим, світлішим, щасливішим, ніж той час, коли довелося жити нам. У мене на віку було всього, заїдали і ті воші, не давали спокою і ті гниди. Але ми жили, жага життя вела нас вперед, ми вижили і дбали про те, щоб ви, нові покоління, прийшли на цю землю, і щоб доля ваша була кращою, ніж у нас... Ми зробили усе, що могли. А ви йдіть далі, зробіть більше. Бо роботи у вас не менше, ніж було в наші дні. Бачите, яка почвара захопила владу, лицемірно пронизує все, насаджує свої імперські амбіції. Нахабно, цинічно, нахраписто. Оце і є ті доморощені гниди, які огидніші і страшніші чужинської воші. Ті гниди, які паразитують на здоровому тілі народу, висмоктують його кров. Позбутися тієї гидоти – це все залежить від вас...

Ці слова діда Остапа Арсен повторював подумки і дорогою до Києва, і в наступні дні в Києві. Не раз згадував їх і пізніше, бо запали вони йому в душу, зачепили за живе.

Розділ другий

СМАРАГДОВИЙ СВІТАНОК

*Світліє світ, вирізьблюючи грані,
То світло постає зачасно в тумані.
Ще промінь не сяйнув, ще барви
первозданні*

*В небесному й земному океані...
А вже за мить, за мить
Все зблисне й забринить
У росах золотих, в бурштиновім сіянні.
І ти, вже ти лети
В смарагдові світи,
Не відаючи страху і вагання...*

1.

Вони таки вирішили їхати. Два дні Сергій телефонував кожному із трьох. Переконавав, умовляв, запрошував ще і ще раз, казав, що то буде великий гріх, коли не послухаються його.

Отож, вони таки зібралися, недовго й роздумували, тим паче, що ще перед канікулами обіцяли Сергієві провідати його у тій «казковій поліській глушині».

– Поїдемо на кілька днів, поглянемо на ту дивину, що її так вихваляє наш друг і колега, – казав Арсен. Вимовляв слова так, ніби сам себе переконував.

– Ти диви, – сміявся Ігор, – він ще збирається там кілька днів сидіти. Канікули вже добігають кінця, скоро перше вересня. В школу пора, дітки...

Олег якось невизначено знизав плечима, глянув на Арсена, тоді на Ігоря, і неквапно мовив:

– Там буде видно. Ще туди не добралися, а вже назад лаштуєтесь. Поживем – побачимо...

Потягом прибули до залізничної станції у райцентрі. Звідси ж відправлялася в село маршрутка. Водій, чорнявий, циганкуватий, блиснув оком:

– Вам в Озеро чи до Озера? – задоволено засміявся зі своїх слів.

– Нам у село Озеро, – похмуро озвався Арсен, озирнувшись на водія.

– Поняв, – погасив посмішку водій і став рахувати гроші.

– Скільки до того озера їхати? – глянув Арсен в очі господарю маршрутки.

Той ще раз блиснув з-під чорної брови:

– Доки не приїдемо. Самі побачите: там дорога ще та – розбита бруківка. Так що займайте вільні місця і набирайтеся терпіння...

Він дорахував купюри, акуратно розклав їх стосиками у дерев'яній скриньці біля керма. Видно, що ця церемонія була для нього звичною і приносила йому чимале задоволення.

За якусь мить, коли вже завуркотів двигун і «циган» збирався вирулювати із платформи, у двері впхалося ще кілька пасажирів. Жінка середнього віку з рябою великою сумкою, дівчина у білій тенісці і синіх джинсах, хлопчак у картатій сорочці з темно-синім наплічником.

Останнім гримнув за собою дверима високий рудуватий молодик, пхаючи у прохід громіздку чорну валізу і тягнути позаду зелений рюкзак. Він невдоволено озирався по салону, вирішуючи, де йому і яким чином примоститися.

Зупинився біля підлітка і безапеляційно мовив:

– Слиш, парень, дуй на гальорку, я здесь прісяду. Відіш, у меня груз.

Хлопчак неквапно озирнувся в кінець салону і мовчки звільнив місце рудому гевалу. Він був невдоволений, але без

зайвих роздумувань пішов на вільне сидіння біля задніх дверей.

– Спасіба, парень, за поніманіє. Старіков надо уважать...

– Що ж ти, Альошка, до дитини пристав, чого ти розкомандувався тут? – зауважила жінка інтелігентного вигляду. – Та ж є там ще місця – іди сідай, куди хочеш.

– Ви, Надежда Петровна, не прави. Я же попросіл пацана культурно, у меня же груз – самі відіте.

– А що ж ти і мову свою забув, язика викручуєш, аж корчить тебе, – озвався дядько в голубій сорочці і чорному бейсі. – Чи ти ж давно з села вирвався?

– Так я ж в Тюмені бил, больше чем полгода. А там всьо по русккі. Вот і привік как-то нечаянно.

– Хутко ти привик, бігом своє забуваєш. Тільки вирвався із села, і вже зразу «Што, где, когда?» – похитав головою дядько у бейсі.

– Дядя Ваня, а какая вам різниця? Ви меня панімаєте, я вас. Какая різниця?

Дядько повернувся на сидінні, втупився в рудого здивованими очима.

– Ото ж бо й воно. Тобі нема ніякої «рóżниця». Як безмовній худобі, але і та кожна знає своє: то бекає, то мекає, то хрюкає... Корова не заіржить, а кінь не замукає...

– Вот-вот, уважаємый дядя Ваня, я же не карова і не конь. Я же чаловек. А чаловек, ето звучит гордо. Даже в песне поют «Чаловек проходить, как хазяїн необятной родіни своєї».

– Слухай сюди, «хазяїн». Ти гірше того, що бекає чи хрюкає. Ти навіть до безсловесної худоби не дотягуєш. Перевертень. Яка йому, бач, різниця.

– Ну, дядя Ваня, я же могу рассердіться.

– Бачив я тебе десь з твоїм «рассерденієм». Сердись на себе, що такий вимахав. Ти ще не родивсь, як я в ту тайгу

на заробітки їздив. Надивився – набачився. Там тебе інакше ніж хохлом і не назвуть. А скажи щось подібне у відповідь – звіріють і гарчать. Назви його кацапом, зразу очі кров'ю наливаються, кулаки стискує «Ах ти хахол, бендера» кричить, як недорізаний.

– Да, ето точно, – несподівано погоджується рудий гевал. – Есть такое у них, ну и что?

Дядя Ваня докірливо покивав головою, з усмішкою глянув у очі рудому.

– Ото ж бо. А тобі воно і «что», тобі байдуже, чи тебе рилом в корито, чи в калюжу... Ех Альоша, та я ж тебе з малих літ знаю, думав, що ти людиною виростеш.

– А я разве не чаловек. Я ж вас по соседски уважаю и даже люблю. А русский язык, может быть, мне нравится, он даже как-то ближе, понятнее. Вот в песне поется: «Хороша страна Болгария, а Россия лучше всех...»

Рудий криво посміхався і вже мало не відверто кинув із свого співбесідника.

Дядько в голубій сорочці вже зауважив ту єхидну хитрість, але здаватися не збирався. Тільки вже спокійно, розсудливіше мовив:

– Ти, хлопче, знаєш, що я в ту тайгу їздив більше разів, як ти років прожив. Чого ж я не перекрутився, а ти раз чи два там був, а вже шкуру свою вивертаєш, вже там для тебе все рідне і близьке, а тут все бридке. То й живи там, чого сюди їдеш?

– Как же, стариков надо проведать, отдохнуть немножко. I опять рвану туда. Там хорошо, лучше чем у нас, і деньги хорошие, и природа не хуже, а красивее, широта, размах, ни конца, ни края. Ето вам не «очерет мені був за колиску, в болотах я родився і зріс, я люблю свою хату поліську, я люблю свій зажурений ліс...»

– Ти бачиш, не забув рідну мову, і очерет, який був за колиску і хату поліську. Отож я й кажу, не забувай, не

продавайся за шмат і за шмату. Будь людиною і говори зі мною по-людськи.

Дядько вже зовсім заспокоївся і навіть усміхнувся рудому.

– Да я разве что? Я же человек, дорогой дядя Ваня.

– Льоша, стули губу, не зли мене знову. Я тобі не дядя і не Ваня. Я Іван Миколайович. Затям раз і назавжди. Іван Миколайович.

– Запам'ятав, – несподівано здався рудий, – Іван Миколайович, давно знаю і поважаю вас...

– Ото ж бо. Будь людиною, бачу, можеш...

В маршрутці засміялися. Водій, позиркуючи в дзеркало, теж вишкірив золотий зуб.

– От і добре. А то вже хотів висадити обох. Треба мені ваша сварка.

– Та хіба ми сваримось. Це ми так балакаємо, – весело глянув навкруг рудий гевал.

– От і добре. Спасибі, що без мордобою. Балакайте, тільки без крику і гвалту, – резюмував водій примирливо.

Спочатку Ігор поривався вставити у ту суперечку свої кілька слів, але Арсен глянув на нього застережливо, ще й головою похитав.

– Не влазь, не наша музика...

Ігор відразу ж погодився. Мовчки і покійно. І демонстративно приєднався до навушників, став слухати свою музику.

– А чого ти, хай би подискутував хлопець на злободенну тему. Тим більше, є що сказати, – озирнувся Олег. – Хіба не так?

– Все так, друже, тільки не тут і не зараз. Їдемо, дивимося і слухаємо. Тим паче, біля тебе така панянка сумує чи нудьгує, зверни увагу... Або, давай місцями поміняємось...

Олег скоса глянув на дівчину у білій тенісці і джинсах, перевів погляд на Арсена.

– Ще чого, стану я тутечки з тобою мінятися. З якої це рації?..

– Ото ж бо. Ти якраз з тих, що послухають розумної поради.

Насправді Арсен і не мав наміру пересідати. Увага його була прикута до дороги і краєвидів за вікном. Рідні, близькі з дитинства пейзажі притягували його зір, тривожили і хвилювали душу. Що то хлопцям воно чуже і далеке.

Ігор виріс у запорізькому степу, Олег – міський житель, і центром світу для нього є Хрещатик та придніпровські простори, а дивом природи гідропарк у спекотні дні літа. Сам якось розповідав, що нікуди й ніколи не виїжджав зі столиці – які там ліси чи моря? Йому в місті добре, все рідне, все знайоме, все своє... Та ще й столиця. Живи і радуйся...

Для Арсена Полісся теж не зовсім своє. Виростав на півдні області у мальовничому селі, що розкинулося на крутих пагорбах над річкою. Але скільки себе пам'ятає, тобто з самого малку, поліські пейзажі закарбувалися у його свідомості. І все те, дякуючи діду Петру, від якого не відступав ні на крок і дедалі старався ступати йому слід у слід.

Дід змалку привчав його до своїх захоплень, найпершим з яких було спілкування з природою. Це не просто походи у вільний час з вудками до заплав чи до річки, подорожі по зарослих зеленими кущами і травами горбах довкола села. Дід Петро був великим фанатиком далеких подорожей на природу зі справжнім відкриттям довколишнього світу. Тільки випадала сприятлива нагода і вільна днина, дід заводив свого голубого «Москвича», брав з собою когось із рідні, із сусідів і екіпаж слідопитів з душевним трепетом летів удаль відкривати невідомі світи.

Коли старші їхали передусім по суниці, малину чи чорниці, по гриби, то Арсена менше всього турбувало те, щоб наповнити відра чи кошики дарами природи.

Його найперше цікавили довколишні дива тієї незрівнянної природи. Височенні стрімкі сосни із золотистими стовбурами, кременні дуби, що постають, немов нездоланні мури, лісові стежки, де за кожним кущиком ховається щось незрозуміле і небачене, незнане.

Арсен ні на хвилину не відходив від діда. Навіть коли мама багато разів їздила з ними, хлопець однаково тулився до діда. Так уже звик, а відвикати важко та й навіщо.

Мама була поряд не завжди, бабуся взагалі не мала звички їхати на природу – в неї на кожну суботу знаходилася робота вдома, а на кожне свято – інші клопоти.

Без Арсена, здавалося б, не могла відбутися жодна поїздка. Дід Петро навіть і в думці не допускав, щоб не взяти з собою внука. І хлопець теж був упевнений, що без нього нічого не відбудеться.

Дорога стриміла між бронзово-сірими стінами лісу, що підступали майже до бруківки. Покриття було в деяких місцях настільки розбите, що шофер звертав на обочину і їхав піщаним путівцем, добряче вкоченим колесами. На ґрунтівці буса майже не трясло і не гойдало, тож було менше гуркоту і шуму. Тоді ставало майже комфортно, але час від часу водій знову мусив завертати на бруківку, і все довкола знову немилосердно гриміло.

Олег щось там балакав з сусідкою, дівчина кивала головою і усміхалася.

– Дорога – не заснеш, – гукнув Олег, оглянувшись на Арсена.

– Хіба можна спати серед такої краси, – очима показав Арсен за вікно.

Олег зробив здивовану гримасу на обличчі, нерозуміюче глянув на лісовий мур.

Мимо на крутому піщаному пагорбі промайнула височенна сосна, брунатне коріння пружно пронизувало жовту товщу піску. Пагорб уже добряче осунувся, чи то вітрами, чи

то дощами його розмило, і могутнє дерево відчайдушно чіплялося за ґрунт, щоб не зсунутися вниз.

Арсен озирався на ту сосну, доки її було видно.

2.

Коли справа за деревами гойдливо сяйнуло широке плесо озера, аж до обрїю, Ігор витягнув навушники, повернув обличчя до Арсена: «Оце воно і є?», – запитували його очі:

«Приїхали, – бадьоро проголосив водій і озирнувся на хлопців. – А ви переживали: коли та як?»

Арсена чомусь дратував той господар маршрутки, хоча підстав на якісь претензії до нього ніби й не було. Та отака самовпевненість «цигана», його пласкі жарти не сподобалися відразу. «Везеш, то вези», – сказав подумки Арсен. – Нема чого корчити з себе найголовнішу персону в цьому транспортному засобі. Вези, мовчи, та диш».

На зупинці біля школи їх чекав Сергій. Кинувся обіймати кожного, поплескувати по плечах. Та сцена зворушливої зустрічі не могла, звісно, пройти повз увагу пасажирів.

Особливо було ефектно те, як Сергій, сам невисокий на зріст, обіймав двометрового здорованя Арсена, ще вищого, хоча й тоншого вшир, Ігоря. Лише з Олегом вони були нарівні.

– О, Серьожик, а кого це ти так стрічаєш? – озвався Іван Миколайович. – Що то за гості в тебе?

– Хороші гості і добрі люди.

Рудий Альоша теж зупинився збоку, тримаючи в руках чемодана і рюкзака.

– Привет, Сергей. Это к тебе ребята приехали. А я то смотрю, якіє то незнакоміє, чужіє, – знову зайшовся рудий російською.

– Не чужі, а свої хлопці, – голосно вигукнув Сергій, і зауваживши, що Олег тупцює біля дівчини у білій футболці, тихо мовив:

– Що ж ти, друже, вже до нашої Оленки клинці підбиваєш, та ще й без мого відома?

– Може ще скажеш, що й без твого дозволу, – засміявся Олег. – Тоді вибачай, не знав, що ти такий суворий і принциповий... Але ж вона каже, що вона Альона.

– То вона не знає, що каже. Вона Оленка, та ще й маленька. До того ж моя сестричка, хоча й не рідна, а двоюрідна. – Сергій хитнув головою і повернув очі до дівчини. – Я тобі дам «Альона», Альона там у заліссі, а в нас Оленка, Олена. Скільки тебе вчити?

– Добре-добре, – знічено промовила Олена. – Я тебе почула, братику Серій.

– Та не Серій, а Сірій, коли тобі вже Сергій не до душі. Чула мені?

Олена мовчки кивнула головою і мовила до всієї компанії «Бувайте здорові та веселі», рвійно пішла через вулицю.

– Що ж ти, Сірій, налякав мені дівчину, – скривився Олег. – Не договорив, не добалакався... А все через тебе...

– Не дрейф, все буде добре. Ще женишся, чого там, – розважливо прорік Ігор і глянув на Арсена. Всі дружно засміялися.

– Ну що, зібралися і рушили, – рішуче сказав Сергій.

– Яка буде програма? – запитав Олег.

– Програма насичена. І широка, і глибока, – підняв угору пальця Сергій. – Але така, щоб скрізь і всюди встигнути. Не переживай, може, навіть і женишся, якщо захочеш. А чого, дівчина хороша, серйозна. Якраз тобі підходить. Ти ж у нас філософ та ще й мрійник чи романтик.

– А так-так, – кпинив Ігор. – І те, і друге, і третє... Хлопака, що треба. От і переберешся із самої столиці на ці поліські простори.

– І полюбиш усією своєю душею і це озеро, і очерет, і болота, і зажурений ліс... – додав Арсен.

– А чим далі від Києва, тим ближче до України, – так нам казав наш доцент, – продовжив Ігор.

– Та ну вас усіх з вашим доцентом. Пішли вже чи що?

– А ти не злиш, знаєш, скільки в нашому озері риби. Ловити тобі і не переловити, і тобі, і дітям твоїм, і внукам, – знов Сергій.

– Лови вже ти, братане, не буду дорогу тобі перебігати.

Так поміж теревенями вони пройшли мимо двоповерхової школи з велетенським в'язом біля воріт, простували вздовж вулиці.

– А тепер увага, братани, читаю вам коротку ознайомлюючу лекцію на тему географії. Оце ми йдемо центральною вулицею села, справа і зліва від нас хати, садки, городи, які опускаються до води. Зверніть увагу, що ми йдемо фактично півостровом. Зліва і справа від нас озеро. Тільки за хатами і за деревами. Відразу його не помітиш. Словом село наше розташоване на суші, яка розрізає озеро майже навпіл, село на півострові.

З давніх-давен хати будувалися на косі з виходом до води. Лише в декількох місцях цього півострова на ширших ділянках суші, є бічні провулочки, які теж ведуть до води. Але в основному тут одна центральна вулиця, яка ділить навпіл і село, і півострів.

Там далі Замкова гора, на якій стоїть церква. Кажуть там колись був замок. А взагалі село колись було містом...

– Та ось ми прийшли, – сказав Сергій, зупиняючись біля дерев'яних сірих воріт. – А далі про історію вам краще розкаже мій дід Юрій. Це, якщо ви йому сподобається, я вам розповідав про нього не раз. Розумний чоловік, самі побачите. Він у нашій церкві років тридцять батюшкою був....

У дворі Сергій почав знайомити хлопців зі своїми домашніми – матір'ю, меншими братами і сестрою. «Це мама Галина Іванівна, це п'ятикласник Гриша, це Федько, а

це Петро – восьмий і дев'ятий класи, а це наша Валя – вона піде в третій клас. Батько ще зранку поїхав до дядька Павла на Хвилін, якісь там у нього справи. А це, братани, мій дід Юрій на сонці гріється».

Під хатою на широкій лаві ловив серпневе проміння щедрого сонця білоголовий і білобородий старий чоловік із засмаглим чолом і потемнілими руками на колінах, зодягнутий він був у білу сорочку і сірі штани.

Дід з молодечою цікавістю глянув на хлопців, лице його випромінювало приязність, доброту.

– Заходьте, гості дорогі, – казав дід, підводячись з лави, – заходьте, хлопці, будьте, як дома. Галю, ти бачиш, які велетні, які дуби, що один, що другий.

Дід Юрій захоплено дивився то на чорнявого Арсена, то на білявого Ігора. Обидва чіпкі, плечисті, правда один широкій в кості, другий стрункіший, тонший.

– Оце справжні козаки, нічого не скажеш. Казкові богатирі – Вернигора, Вернидуб... З такими козаками нам сам чорт не страшний, не те, що якийсь Янукович зі своєю бандою. Вибрали, бачиш, на свою голову, через отих безязыких перевертнів і ми мусимо терпіти.

– От, тату, треба вам та політика. Не забивайте хлопцям голови дурним, – мовила Галина Іванівна.

– Що ви, діду, нас не помічаєте, – засміявся Сергій, – ми що, як не дотягнули до двох метрів, то вже вам і не козаки?

– А я хіба що, хіба я проти. Ви теж козаки, бо інакше б з вами такі лицарі і богатирі і поряд не захотіли б бути. Бо хіба може бути дружба, коли люди не сходяться за суттю своєю, тобто за духом, не відчують спорідненості душі.

– Та що ви, мамо, дід правду каже. Вибрали того зека, то й маємо тепер. Ціла згряя засіла в цьому парламенті, верещать, крутять світом. То давай їм негайно язик на

перше місце, то харківські угоди, то тамошний союз... Ніяк не можуть з імперської кошари вирватися, – підтримав діда Сергій.

Обідали у дворі під грушею, на дерев'яному довгому столі з'явилися різні дивовижні страви поліської кухні. Але найперше місце зайняли рибна юшка, а поряд – золотисті спини смажених коропів і карасів на широких тарілках.

– Я то вам так скажу, що воно все те, що брехливе, то воно скоро минує, недовговічне... І цей мине, зникне раптово, як з'явився, – казав дід Юрій. – Ото ж воно таке велике вигнало, а сили там нема ніякої. Боягуз з боягузів, пам'ятаєте, як від яйця впав, ніби підкошений на землю повалився... – дід засміявся і всі засміялись, уявивши ту, бачену не раз на екранах сцену.

– Але ж бачите, тримається якимось, сухий вилазить з води, – сказав Сергій. – Здавалося б вже йому каюк, дивися, знов виповз на світ ясний та на людські очі.

– Банда підтримує його, як пахана, ціла згряя таких самих виродків, як він, – озвався Арсен. – Та ще московські хазяї... Але я вам так скажу, не добуде він свого строку, не досидить в кріслі, куди його впхала та згряя. Я так відчуваю, щось мені підказує, що так воно і станеться.

Дід Юрій подивився на Арсена довгим задуманим поглядом, ніби прислухався до якогось голосу в самому собі, глянув пильно і уважно в карі очі хлопця, а тоді поклав руку йому на плече і сказав:

– Ти кажеш правду, сину. Так воно буде. Я це відчуваю давно, я це давно знаю. Не добуде він. Пропаде пропадом.

– І я знаю, діду. Я знаю це, я думав, що станеться воно раніше.

Арсен дивився на бронзове чоло у білій хмарі волосся, на білі вуса і бороду... Йому здалося, що він знає діда давним-давно, невідомо відколи.

А ще він був стовідсотково упевнений, що дід Юрій каже правду. Бо сам відчував це, бо ця істина жила глибоко в його свідомості. Не міг пояснити, коли і звідки, але знав, що так воно є і збудеться обов'язково.

3.

Вже коли наближалось надвечір'я, приїхав стареньким жигулем Сергійів батько. Очевидно він знав про їхній вояж, бо відразу ж від воріт запитав:

– То хто тут у нас в гостях?

Хлопці рвучко піднялися з лави, ступили назустріч.

– Оце, братики, мій батько, а звати його Петро Юрійович. А це, тату, Ігор, а то Олег, а той, «самий дрібний», Арсен.

– Ого, нічого собі. Хлопці правильні, з такими, синку, дружи. Вони не дадуть пропасти...

– Я це й сам знаю, батьку, – усміхнувся Сергій.

– Знай, та не забувай.

– Та й ваш Сергій теж нівроку собі. І теж хлопець правильний, – сказав Олег. – Так що не нападайте на нього...

Згодом зайшла мова про плани на вечір. Олег пропонував піти до озера, скупатися. «Так ось воно, озеро, за городом вниз, – показував вглиб садка Ігор. – Далеко йти не треба...»

– Та ні, пляж у нас трохи далі, по вулиці треба вернутися назад, за школу. Це недалеко, метрів триста, – роз'яснив Сергій.

Всі одностайно вирішили іти до води. Але перед тим почали радитися, де краще ночувати.

– У шкільному гуртожитку будете, з директором я перебалакав, є згода. Зараз канікули, так що проблем ніяких, – почав роз'яснювати Петро Юрійович.

– Та ми, тату, вже налаштувалися на сіно, де вони ще так спатимуть у своїй столиці.

– Дивіться, самі вирішуйте, де вам буде краще.

На тому й погодилися. Сергій на правах господаря доправив на вишки кілька подушок, ряден і покривал, незабаром на м'якій сухій траві, яка пахла літом і вітром, була влаштована розкішна постіль...

– То що, може, відразу й заляжемо, – жартома запропонував Арсен. – Куди нам ще ходити, ми ж з дороги...

– Е ні, хлопе, яке «заляжемо». Ти що, спати сюди їхав стільки світа? – заперечив Олег.

– А так-так. Йому б тільки спати...

– А вечорниці, а танці? Є у вашому клубі якісь танці, – запитував з усмішкою Ігор.

Один за одним спустилися по драбині з вишок, з горища дерев'яної клуні, донизу.

Невдовзі галасливою компанією вийшли на вулицю і рушили в напрямку пляжу.

– То є у нашому клубі якісь танці? – перепитав Сергій Ігор. – Декому з нас треба «танці, танці, танці...»

– Кому треба, той про це й балака, – глянув скося Олег...

Пляж був відразу за школою вниз від вулиці. Білий піщаний берег, прозора водна гладінь, через яку просвічує рівне жовтаве дно. Вода прозора, тепла, так і кличе до себе...

Увійшовши в озеро, відразу відчуваєш себе ніби зачарованим. Такої лагідної теплині, що брала у свої обійми, заколисувала, гойдала, ніби в колісці, не можна було не відчути.

Арсен спіймав себе на думці, що все це вже десь і колись з ним було. А коли і де, не міг зрозуміти. Але було наяву, не в сні, не в якихось мареннях.

Вода ніжно обіймала невагоме тіло, заколисувала його. Це вже з ним було. Не в дитинстві, на сільському ставку чи їхній річечці, не на морі, не в Дніпрі, але точно було...

Він глянув на кожного з товаришів, що бовталися, здійсмили хвилю, викрешували фонтани бризок неподалік від берега. Веселі, безтурботні, повні радісної снаги і сили.

Арсен ступив ще крок – другий, відчув, що дно вислизає з-під ніг, м'яке, піщане, оксамитове дно, що шовкова вода обіймає його з головою. Вдарив руками і поплив... і відчув себе маленькою частиною цього великого озера, лише хвилею, лише краплею і дивовижному безмежжі...

Вже коли йшли назад, все озирався на потемнілу водну гладінь ніби таки хотів когось побачити. Можливо, себе самого, отого, що колись і десь був такої миті.

Відчуття казковості, незбагненої таїни не минало і до пізньої ночі. Хлопці спали на духмяному сні, відразу й заснули після купелі, а до нього сон ніяк чомусь не йшов. Що за дивина. Лежить з відкритими очима, дивиться на небо, густо всіяне зорями, дивиться на водну широчінь, рясно встелену небесними вогнями, а сам витає у далеких незнаних світах, у невідомих епохах.

Він сам, як та вогненна іскра, як зоряна краплина, як небесне полум'я, летить крізь морок. І вітри часу рвуть на клапті, але не гасять того тепла і світла, а розгойдують, роздувають його, щоб зігрівати, осяювати світ.

Як сказав дід Юрій, коли вони сиділи перед вечірнім сонцем на лаві удвох, і коли розповів, що майже сорок років був священником, тож отець Юрій сказав: «Кров у наших жилах, наче вогонь, доки він горить, доки нуртує в глибинах тіла, доти живе людина. Але, щоб горів вогонь, треба йому пружного дужого вітру, тільки не шквалистого, не ураганного, що убиває, гасить...»

Є і в глибинах вогонь, що існує без вітру зауважив тоді отцю Юрію. Є і в глибинах, але то теж кров життя. То кров планети, кров землі, доки він є, доти земля не мертва, а жива.

Але ж вогонь обпікає і спалює дотла. Так у світі нерідко буває: вогонь глибин, розбурханий вітрами, несе руїну, сіє смерть. А ще ж є і рукотворний вогонь, що створила людина на погибель усьому живому.

Ти правду речеш, Арсене, відповів отець Юрій. Правда в тому, що Бог дав людині всього в міру і не раз застерігав, що все надмірне веде до загибелі. Тільки ж не чує, не слухає того людина, сповнена пихи і гордині... Від цього і гине...

Тоді глянув отцю Юрію у його світлі очі і спитав, ні просто прорік страшні слова: «Бог є, отче Юрію?»

«Якби не було Бога, то не було б нас...»

Правду сказав. Велику, безмежну правду виголосив отець Юрій, істину, яку нікому не дано заперечити.

4.

Село готувалося до свята. У суботу мав розпочатися фольклорний фестиваль, який вирішено провести на районному чи навіть обласному рівні. До підготовки фестивалю були залучені і вчителі школи, і голова сільської ради, і культпрацівники, і представники району та області.

При в'їзді в село справа на крутому березі облаштували місця для глядачів. На піщаному косогорі закопали соснові стовпчики, зробили з дошок довгі ряди лавочок.

Сцену влаштували біля самої води на дерев'яному помості. Сільські умільці майстерно виплели з очерету всілякі там задники, ширми, куліси та інші атрибути, необхідні артистам, щоб перед виступом чи після ховатися від цікавих очей глядачів.

Місцевий художник виготовив емблему свята і вивісив її над сценою. Молоді, усміхнені хлопець з дівчиною на барвистому тлі поліського орнаменту, за ними – озерні хвилі, а над ними – у голубіні неба розпростерли крила журавлі.

– Оце попали, з корабля на бал, – сказав Ігор, по черзі зиркаючи то на одного, то на іншого.

Сергій відійшов ближче до помосту, щось говорив з батьком.

– Добре є, що там тобі не до вподоби? – мовив Олег. – Подивимося, послухаємо, чим живе народ.

– Не будьте такими категоричними... Все, що не відбувається, воно на краще... То ж і нам пощастило, – озвався Арсен.

Вранці вони завели мову про те, що пора і честь знати... Мовляв, побули три дні, накупалися в озері, напрогулювалися селом, надивувалися, нависипалися на пахучому сіні... Час додому, час... Але Сергій тут рішуче заперечив... Ніяких тобі «пора», попереду у них принаймні ще три дні... Ні, чотири: завтра четвер, там п'ятниця, а в суботу ж свято села, вперше таке затіяли. А в неділю – закриття свята. Та як це так, поїхати і не побачити? Та він же їх спеціально і запросив на цей фестиваль.

То оце й привів Сергій своїх гостей показати, як село самовіддано готується до свята. Людей і справді було чимало і в кожного якісь свої турботи. Тут не тільки сільські, місцеві, тут майстри і з інших, сусідніх сіл.

– О, і дядько з Хвиліна приїхав, батьків брат, він там господарством керує, – зрадів появі родича Сергій.

Через п'ять хвилин він уже проводив церемонію знайомства. «Це, хлопці, Павло Юрійович, татів рідний брат, а мій рідний дядько. А це мої братани ще й колеги з Києва, той височенний русявий Ігор, той велетень чорнявий-смуглявий Арсен, а цей звичайний, тобто нормальний, Олег, теж спортсмен».

Павло Юрійович з непокірним чубом і чорними вусами був дуже схожий на Сергієвого батька, тільки значно молодший. Він уважно, зацікавлено глянув на кожного з гостей, ніби збирався закарбувати в пам'яті не тільки імена, а й характерні риси кожного...

– Що, хлопці, боксом займаєтеся, – жваво запитав.

– Не просто займаються, а на повному серйозі, – коментував Сергій. – Той майстер спорту, а той, Арсен, взагалі чемпіон...

Павло Юрійович глянув на Сергія і сказав до всіх:

– І я колись займався, в інституті, але то таке, вершин не досягнув, звань не здобув. А ви, бачу, молодці, хлопці. Серйозні.

– Я чого, брате, приїхав, – глянув на Петра Юрійовича, – завтра, ти ж, мабуть, не забудь, у мене чергова дата. То я й подумав, чи не зібратися нам за старою доброю традицією у Хвилінських дубах, не просто зібратися, а гарно посидіти, як не раз сиділи. Будуть достойні люди, то чого б і нам не посидіти в тісному колі. Попити трохи горілки, поспівати пісень, порадіти одне одному... Сергію, тебе з хлопцями теж запрошую.

– Та вони того, вони до горілки не здатні, тобто не ласі... Спортсмени.

– А що, спортсмени хіба не люди? – усміхнувся у чорний вус дядько. – Але то таке, справа не в тому, що пити, вода там теж буде, і юшка, і риба...

Невдовзі, взявши з Арсена слово, що їх компанія обов'язково прибуде на його запрошення, Павло Юрійович обняв брата і відкланявся.

Чомусь він звертався до Арсена, коли казав: «Дивіться, хлопці, я на вас розраховую». Очевидно його, як чемпіона, вважав старшим у компанії студентів.

Наступного дня, ближче до обіду, Павло Юрійович приїхав за ними сам.

– Так надійніше, ніж доручати комусь, – сказав усміхнено. – Я в цьому вже не раз переконався...

– Та міг Івана чи Юрка прислати, чи й вони не справляться без тебе? – знизав плечима Сергійів батько.

– Вони там задіяні, хлопці куховарять... А ви як, готові?

– На таку святу справу ми завжди готові, – відгукнувся Сергій.

Запакувалися в «Ниву» вп'ятьох. Арсена, зважаючи на його габарити, посадили збоку біля Павла Юрійовича, а всі решта втиснулися на задньому сидінні.

– Тату, а може надумаете, – востаннє запросив ювіляр отця Юрія. – Тож завеземо і привеземо... Коли ви в Хвиліні, в дубах були?

– Ні, Павлуню, їдьте без мене, не буду вас утруждати, – вже вкотре відмовився дід. – А в Хвилін, додому чи ти, чи Петро завезете мене іншим разом. Де ви дінетеся.

– Воно то так, тату, але хотілося, щоб і ви в цей день були з нами...

– Я завжди з вами, діти мої, чи в думках, чи наяву... Так що їдьте, святкуйте, не переживай, Павлушо. Вітай від мене Івана і Юрка, та й усіх своїх гостей...

Павло Юрійович обняв батька, притулив його до плеча: «То я вам дякую, тату. І зараз, і завжди. І дякую Богу, що ви з нами є...»

Арсен дивився на цю зворушливу сцену з машини. Павло Юрійович тричі поцілував отця Юрія і всівся за кермо.

– Хай би був поїхав, – сказав уголос, коли «Нива» рушила від воріт.

– Ну, якщо він сказав «ні», то значить «ні» – озвався дядько Петро. – Ти що, нашого батька не знаєш?

– Знаю, не хоче «утруждати» на людях. Каже, ви молоді, то й радійте та веселіться, поки є сили й охота... Всьому свій час, так каже...

– Та я б не сказав, що в діда щось із здоров'ям, – озвався Сергій. – Здоров'я в нього нівроку, може, настрою нема, то й не поїхав...

Справді, істину мовив отець Юрій: «Всьому свій час...» Він би з дорогою душею поїхав з синами у те урочище, що йому рідне, не відмовився б ще раз пройти стеж-

ками, де пролинуло чимало років його життя, стати на поріг рідної хати... Але він делікатно відмовився, щоб не заважати нікому з молодших, з іншого покоління... Радійте та веселіться...

5.

Дорога стелилася бруківкою, потім повернули на лісову просіку, їхали піщаною вкоченою колією, звертаючи то вправо, то вліво. Через деякий час проїхали якесь село зовсім пристойною асфальтівкою. Розмірений рух тривав зовсім недовго, горбокувата шосейка незабаром знову вивела їх на лісовий путівець.

То справа, то зліва час від часу над дорогою височіли піщані пагорби, колія пролягала то вкоченою низиною, то вела вгору у глибокому піску.

Павло Юрійович глянув на Арсена, усміхнувся у чорний вус:

– Такої траси ви ще не бачили, та й коли ще побачите...

Арсен взявся розповідати про своє давнє знайомство з поліськими краєвидами, про те, що з дитячих літ йому знайомі і ці дороги, і піски та сосни, і дуби та гриби. Не раз і не десять їздив на природу у північні райони з дідом, так що все тут і близьке, і миле...

– Колись, відразу після весілля, до мене з південного Поділля приїхав тесть, – почав неквапно розповідати Павло Юрійович. – Ну звісно, захотілося йому подивитися, куди занесло його дочку, де їй випало жити. Повозив я його нашими лісами, все показав, розказав. І болотисті трясовини, і піщані горби обабіч дороги. Дивився він, озирався, а тоді й питає «Одного не розумію – навіщо сюди стільки піску навозили, цілі гори?» Думав, він жартує, але ні, бачу всерйоз цікавиться. «Е, кажу, батьку, діло ясне: думали будувати завод наждачної бумаги, тобто шліфшкурки, але самі

знаєте, що рухнув Союз і всі плани залишилися лише на папері... Бачу, повірив тесть, озирається на піщані дюни, головою здивовано киває...»

Павло Юрійович засміявся:

– Звісно, я потім йому правду сказав, і признався, що розповідь про той завод – лише звичайна байка... То він спочатку навіть віри не йняв, що то вигадка. Все допитувався про той завод і жалів, що не вдалося здійснити такий вигідний проект.

Переїхали понтонним мостом через нешироку річку, здодали ще кількасот метрів піщаної дороги, що петляла попід лісом і враз машина втрапила на широку долину, яку прикрашали розлогі столітні дуби. Вони привільно розбрелися вздовж річки, стояли оддалік один від одного, ніби демонстрували свою незалежність і відокремленість, власну гідність.

Біля кількох могутніх велетів, що зупинилися на річковому березі, їх уже чекали. У тіні дерев були встановлені лавки і широкий стіл, неподалік горіло вогнище, у казані кипіла юшка, поряд на невеликому столику нарізалися різноманітні закуски.

– Ото Іван і Юрій, наші менші брати, – кивнув на хлопців біля стола Павло Юрійович.

– Не менші, а зовсім малі, – додав Сергійв батько. Тільки на голову вищі від старших.

– Малі, маленькі, малюпусенькі, – засміялися обидва «менших», віталися і водночас знайомлячись з гостями.

Були вони схожі на старших братів, такі ж жваві, рухливі, усміхнені, тільки відрізняла їх молодість, якась відчайдушна завзятість, впевненість у своїх діях.

– А чого ж ви, Павле і Петре, та нашого батька не привезли? – пильно глянув на братів Юрій.

– Бо наш батько сам вирішує, що і як йому вчинити, – озвався брат Павло.

Доки сервірувався стіл, а крім того мали ще почекати кількох поважних гостей, Сергій запропонував хлопцям пірнути у річкову течію, освіжитися. Зголосилися Олег з Ігорем, сам Сергій, а ще після недовгих роздумувань і ювіляр.

Арсен великого бажання лізти у воду не виявив. Стояв на березі, дивився, як ганяють хвилю купальники, як змагаються з течією на крутій бистрині.

– Хлопці, тут щось є, – вигукнув Олег, намацуючи на дні біля берега якусь знахідку.

За кілька хвилин йому на допомогу заспішили Сергій з Ігорем. Всі троє бовталися у воді, намагаючись дістати на поверхню оте «щось». Це їм давалося нелегко, але відступати ловці не збиралися.

Зрештою на поверхню їм вдалося підняти гостроного човна, який був видовбаний із дубового стовбура. Збереглися дві лавочки посередині довбанки, саме дерево було почорніле від часу.

Човна витягнули з води, поклали на березі на траву.

– Бачите, як зберігся, – дивувався Сергіїв батько. – А йому не менше ста років. А, може, й більше...

– Певне, що більше, – підтвердив Павло Юрійович. – Це буде справжній експонат у наш шкільний музей.

– Це тобі хлопці виволокли з дна подарунок на честь ювілею, – озвався Юрій. – А ти вже як хочеш, так розпоряджайся ним.

Ювіляр був неабияк задоволений подарунком. «Це ж треба, – казав, – скільки ж тут не бовталися, а нічого на очі не налізало... А тут пірнув чоловік зі столиці, то йому й відкрила річка свою таємницю. Настав час, напевне, щоб ця знахідка явилася на світ білий...»

Що човен був справжній, ні в кого сумнівів не виникало. Спільно дійшли думки, що він з'явився на світ, може бути, років і двісті, і триста тому. Тоді, в козацькі часи, і видовбували з довгого стовбура такі судна.

За оглядинами річкової знахідки не зогледілись, як з'явилися нарешті довгоочікувані гості. З чорного джипа поважно вилущилися два опецькуватих товстуні-коротуні і третій – худий, високий, лисий.

– Ті двоє, поважних і серйозних, районна влада, а високий – начальник сільгоспуправління, – стиха промовив до хлопців Сергіїв батько.

Прибулі чинно і поважно привіталися до гурту, почали поздоровляти трохи знченого чи розгубленого ювіляра. Він прийняв букета, подякував і поспішно мовив:

– Всі тости за столом, як водиться. Прошу за стіл, займаймо робочі місця.

Стіл був заставлений вщерть. Тарілки штовхались між собою, налізали одна на одну. Ковбаси і шинка, тонке свіже сало, окремо нарізаний великими шматками мацик, помідори та огірки, якісь салати... Та ще юшка дивилася на кожного з персональної миски здивовано риб'ячим оком.

Арсен глянув на Ігоря, покрутив головою. Олег і собі подивився на товаришів, низав плечима. Що воно означало, уточнювати не було коли...

Голова районної адміністрації проголошував перший тост. Говорив довго, вишукано. Єдине, що відразу влітало у вуха і вже не вилітало з голови, фраза про «безцінні і мудрі ініціативи нашого президента».

Цю фразу в різних ракурсах проголошували й наступні представники району. Вони твердили, що всі звершення відбуваються завдяки піклуванню гаранта і сьогоднішній день теж ледь не його заслуга.

– О витьохкують, чи викаркують, – стиха пробубонів Ігор, нахилившись до Арсена.

– А ти слухай та мовчи... Вчись, як треба...

– Я зараз скажу, я мовчки слухати не буду, – вже не на жарт розпалювався Ігор.

Олег з одного боку, Арсен з другого ледве заспокоїли його.

6.

Вже вранці, прокинувшись у себе на сні, хлопці взяли обговорювати вчорашні події.

– Взагалі, я вам скажу по правді, було дуже і дуже навіть непогано, – неквапно промовляв Ігор.

– Я думаю, – сміявся на ці слова Олег, – його завезли, напоїли і нагодували, привезли назад... Було, якщо по правді, навіть дуже добре.

– Тільки ж він мало не зірвався і не зіпсував застілля, – додав Арсен.

– Та зачепило мене оте каркання за живе. Якись дрібні клерки у куцах за чаркою не можуть, щоб не лизнуть в черговий раз свого пахана. І то так стараються, ніби він у ту мить їх слухає. А зривати процедуру я й не збирався, що я не розумію, чи що? То ви перелякалися, почали мене за руки хапати, так ніби я вже готов був столи перевертати.

– Ну стола, може, й не перекинув би, а набалакати міг – вже був готов, – вів далі Олег. – Ледве заспокоїли гуртом...

– То я вас так налякав трохи, а ви й повірили.

– Повірили чи ні, а головне, що заспокоїли, обійшлося тихо й мирно, – засміявся Арсен.

Після деякої мовчанки, вже примирливо і розважливо, Ігор сказав:

– А взагалі-то було чудово... Добре, що поїхали в той Хвилін. Згадайте отой човен, що його з річки виволокли. Це ж цілі століття на дні пролежав, а ми його на світ білий явили.

– А брати Смаглюки, які колоритні, – додав Арсен. – Всі четверо – Петро, Павло, Іван і Юрко... Хлопці, як дуби в тому урочищі... Спокійні, впевнені в собі, могутні і тілом, і духом... Словом справжні, що силу свою черпають з рідних коренів, з народних глибин.

– Чуєш, Сергію, тобі є на кого рівнятися, за ким тягнутися... Не забувай, що ти з роду Смаглюків., – додав Ігор.

– То дід Юрій такий. Вони всі в діда характером вдалися. Хоча мій батько й дядько Іван зовні більш схожі на покійну бабуню, царство їй небесне, а дядько Павло і Юрко – на діда, натура в них усіх дідова.

Сергій коротко розповів хлопцям про життєвий шлях отця Юрія, про його чесність і принциповість, правдолюбність. «Про нього кажуть у селі, що він і комашки не обідить, і старого, і малого уважить... Кажуть, що мурашці найменшій дорогу не перейде...»

– Ото вже йому дев'ятий десяток пішов... Я й не пам'ятаю, щоб він на когось гнівався в селі, щось погане казав в очі чи позаочі. Але правду завжди і всім так і чеше... І не просто так, щоб сказати, а конкретно, коли і де, і як ти чиниш не по-людськи, не по-Божому.

А скільки він оббивав владні пороги, щоб дозволили церкву нашу відкрити. До області, до Києва дійшов. В часи атеїстичного розгулу і сталася в нашій церкві пожежа. Як воно і звідки, люди по-різному говорили. Воно й вигоріло все. Не встигли гуртом погасити той підпал. Та влада скористалася нагодою і церкву закрила ніби тимчасово.

Потім крутили комуняки і так, і так, то хрести хотіли на куполах знести, то куполи потрощити, але люди не підпускали до храму, стіною ставали. То ті безбожники вчепили великого іржавого замка на двері і прихожан ні на крок не підпускали до церкви.

Багато літ тривала та боротьба, вже навіть доходило до того, що погрожували храм знести зовсім. Але дід і громада стукали в усі двері, десь там у столиці, переконали когось, що церква історична, старовинна, що на цій Замковій горі є поховання, яким тисяча років і люди тут молилися віками...

Знайшлася якась світла, не задурманена чадом голова, а, може, й не одна – дали дозвіл на відкриття церкви. То відтоді і правив отець Юрій знову у нашому храмі. А потім пішов на пенсію, бо стався розкол в селі.

Коли у перші роки Незалежності парафіяльна громада проголосувала за перехід у Київській патріархат, знайшлися найбільш крикливі противники. Вчорашні комуністи, новітні соціалісти, та ще всякі там інтернаціоналісти аж синіли, так репетували, що то гріх – зазіхати на православні канони, що церква має бути одна єдина з центром у Москві. Ніби й забули, що то вони хотіли в недавні часи поруйнувати той храм.

Найбільш запеклі поборники «єдиної і неделімої» правдами і неправдами, користуючись підтримкою районної і обласної влади, відвоювали церкву в громади. Відтоді отець Юрій і пішов, а багато наших людей ходять на службу Божу в ті села сусідні, де є українські храми...

– От бачиш, яка правда, – озвався Арсен. – Вже стільки років Україна незалежна, а є ще чимало таких затурканих, що вовком дивляться на ту незалежність і на власну гідність. Раби, народжені рабами, годовані тюремною баландою, вони не в змозі стати вільними, відчути себе людьми... Їх у вашому селі, як ти кажеш, меншість, але вони агресивні і злісні, немов бур'ян... За все чіпляються, все глушать...

– Раби, наплоджені рабами... Це щось таке, як ото відв'яжи собаку від ланцюга. Він здуру рване з усіх ніг, погасає по всіх усюдах, а набігавшись, повернеться до будки, ляже покірно біля нашійника та ще й нюхає і лиже своє ярмо... – резюмував Ігор похмуро. – Ото і є мракобісся...

– Та що там говорити... Так їм ті звинини в головах вправили. Колись наш сусід, листоноша Адам, розповідав, що в нас найбільше виписують в селі «Красную звезду» і «Известия». І так багато років, ще від війни повелося, – додав Сергій. – То що вони могли там вичитати? Та й в інших селах на Поліссі. І чому тут дивуватися. А ще багато хто дивиться на той берег, де за річкою вогні горять яскраво у білоруських селах, всі на «бацьку» заздять сябрам. Чимало наших їдуть на роботу туди, у колгоспи, а ще чи не більше охочих заробляють у Росії.

– Ото ж бо воно. Ми бачили одного такого, коли їхали сюди в маршрутці, Альоша чи як там його, – згадав рудого Ігор.

– Знаю я того Альошу, та не один він у нас такий...

– То хіба він винен, що наші правителі довели народ до ручки, що мусять вони заробляти по світах? – запитав Арсен і рішуче підвівся із постелі: – Досить вилежуватись. Сонце на небі, день білий, а ви ляси точите...

– Він винен не в тому, що шукає, де і як заробити на життя. А в тому, що своє продає і не цінить, готовий служити будь-кому, навіть ворогу, аби йому було добре. Він, бачиш, за кілька місяців уже й мову батька-матері забув, – озвався Ігор. – Ух, кляте поріддя... Убив би...

– З іржавої гармати, – іронічно підтакнув Арсен. – Прямо в лоб, щоб надійно було...

Після ранкового чаю вирішили вийти на човнах у «відкрите озеро». Неквапом на веслах обігнули півострів з одного й іншого боку, вдивляючись з води на сільську вулицю і впізнаючи будівлі, мимо яких у ці дні ходили.

З тихого, спокійного плеса добре було видно Замкову гору, обрамлену кущами і деревами, рясно порослу травною. На вершечку урочисто і незнищено біліла стрімкими стінами і виблискувала на сонці куполами сільська церква.

Старовинна святиня линула у цю мить в небо, як і багато віків до того. Водночас разом з тим небом вона відсвічувала у безодні вічних вод. Поряд з маленькими білими хмарами й лагідним сонцем.

«Якщо є рай на землі, то ось він, тут», – подумав Арсен і глянув на друзів, не сказав нічого, але йому здалося, що вони його почули.

7.

Хлопці подалися на пляж, Арсен відмовився.

– Я краще з дідом посиджу, про життя побалакаю, – сказав.

Отець Юрій зі своєї лавки мовчки дивився, як ватага неквапно, з жартами і сміхом, вилаштовується з двору на вулицю, як деякий час тупцює біля воріт, і зрештою віддаляється від подвір'я.

Арсен примостився на лаві збоку, теж проводить поглядом галасливий гурт. Крім Ігора і Олега у компанію затесалися сільські хлопці, троє Сергійових друзів чи однокласників. Вони щойно надійшли, теж прямували до води, то й пішли разом. Арсен навіть і роздивитися їх не встиг, не те щоб познайомитися.

Вже коли гурт віддалився і втихли голоси, дід глянув на нього і сказав:

– Що то молодість, один перед одним красуються і хизуються, стараються показати себе з найкращого боку... З малих літ, від часу, коли усвідомило себе, кожне хоче визнання, першості у всьому, переваги над іншими. Добре, як воно з віком мине, не переросте в егоїзм, словоблуддя, самодурство... Коли життя навчить, виведе на шлях істини... А чимало є ж таких, що й до старості страждають тією хворобою... Не горе собі і людям...

Отець Юрій помовчав якусь мить, а тоді додав у задумі:

– А життя, воно швидко минає... Це у молодому віці здається, що час безкінечний, що йому немає кінця-краю... І година довго тягнеться, і день, і рік... Пригадую, коли був малий, то літні канікули, здавалося, тягнулися нескінченно... і в безкінечних клопотах. Батькам помагаеш, худобу пасеш, в ліс по ягоди і гриби ходиш, у річці накупаєшся, а ще книжок начитаєшся... Було, що й не можеш дочекатися, коли вже те перше вересня, дзвоник у клас покличе.

Арсен слухав уважно, зацікавлено, час від часу кивав головою, чим і спонукав діда до детальніших спогадів.

...Перші дитячі враження у моїй пам'яті ще з перед війни. Але мало що пам'ятаю з тих літ, лише фрагменти, окремі епізоди. І то, мабуть, більше з пізніших розповідей, з уяви...

Жили ми тоді в Чорничному, правда не в самому селі, а при лісі на хуторі Хвилін. Там наша хата й досі стоїть, біля неї Іван побудувався, на тій землі хазяїнує.

Ото ж дитинство і юність моя пройшли там, це вже потім я перейшов у це село, коли поставили тут на парафію.

Там у Хвилінських дубах, біля річки і проходило моє дитинство. У війну було якраз... І на хуторі, і в селі німців я рідко бачив, може, тому, що я на них і не дивився. Бувало приїдуть і тут же поїдуть. Мабуть, боялися вони, не давала їм спокою ні українська партизанка, ні згодом – совєцька...

Страшні були часи, як зараз згадати. А тоді, малому, якось навіть цікаво було. Боявся, але по-дитячому був безпечним. Одного разу, вже років дванадцять мені було, стою в нашому дворі під клунею, дивлюсь на дорогу. Бачу: від річки з горба мимо наших хуторських хат женеться ціла валка. На санях шмагають коней партизани з червоними лентами на шапках. Так, наче доганяють когось чи від когось втікають.

На повороті в долині одні сани перекидаються, розлітаються на друзки. У сніг позлітали невеликі бочечки, покоїлися.

Прискочив командир на коні, кричить, матюкається. Три партизани руками розводять, озираються навкруги.

Словом, зібрали вони ті бочечки в кучугуру снігу, звернувши снігом прикидали, самі подалися геть.

«Не трогать, інакше растрел. Ми вернемся... – прокричав нашим той, що на коні верхи був. – Со мной шуткі плохі. Всех растреляю и дома сожгу...»

А мені ж цікаво, аж страх, що воно в тих бочках приховано. Ходжу мимо, поглядаю звіддалік. День-два минає, бачу є кучугура під снігом, не забрали ще.

Третій день, четвертий. Не забирають. А батько і сусідські дядьки сваряться, щоб не чіпав, не поліз до тої схованки.

Не їдуть, не забирають. Десь на п'ятий день, уже трохи темніло, пішов я до тої кучугури, з острахом викопав одну бочку з-під снігу. Пхнув ногою, вона й покотилася вниз.

Невисока і невелика, пузата, як діжка, але важка, сам не впораюся. То й побіг, сказав батькові, що одна бочка викотилася з того снігу. Не скажу, що там думав батько, що і як рішав, але з сусідом приволокли якомсь ту бочечку до нас у хату.

Коли зняли кришку, побачили, що вона вщерть повна білим смальцем, а коли копнули глибше – там домашня ковбаса рум'яними кільцями... Ото вже радість в хату, і не тільки нам, дітям, а й батькам. Якраз, перед Різдом було. Батько й сусід сказали в той же вечір усім нашим хуторянам, і до ранку тих бочок у схову і сліду не стало.

Спершу люди переживали, щоб, не дай Бог, ті партизани не нагрянули. Але минав тиждень, та ніхто і не з'явився. Мабуть, забули про свій сховок...

Пізніше Недоля сидів у нашій хаті за столом, гладив автомата і сміявся до батька: «Нашу ковбасу з'їли... А таки добра була ковбаса чи ні?» Батько теж сміявся: «То вже не ваша була, а трофейна...» На що Недоля вже без усміху сказав: «Вони, ті голодранці, якомсь винюхали нашу криївку з продовольством чи хтось навів. То й пограбували і ото втікали, але ми перейняли їх біля Перебродів і дали перцю... Все назад відбили... Якби тоді не ми, вони б вам дали ковбасу. Вернулися б і залляли смальцю за шкуру. Це точно...» Батько дивився в задумі і згідливо кивав головою.

Недоля сказав, що вони взнали про ті сховані в снігу бочечки вже після того, як їх розібрали хуторські. «П'ять бочок ковбаси тільки мелькнуло... Але що ми мали робити, по хатах збирати чи що? Подумали, хай буде людям – що з воза впало, то пропало... Та й людське ж воно й було, по людях збиралося...»

Отець Юрій зітхнув, перевів подих.

– А тоді, якби не Недоля зі своєю боївкою, то все могло бути. Вернулися б ті за своїми трофеями, не знайшли б, то точно спалили б і постріляли людей. Як було не раз у наших селах і по наших хуторах.

З ними жартів не могло бути ніяких. Чужі люди, як звірі. Ледь що – зразу матюки, кулаком в зуби, кулю в лоб. А ще – вогонь під стріху. Та ще й регочуть, як навіжені.

Всього не розкажеш і словами не передаєш. То треба бачити, треба пережити. А ще така історія мені не забувається й досі. То вже було десь на початку сорок четвертого. Вже фронт наближався.

Одного дня в село наїхало повно німців, ходять по дворах, худобу забирають в людей. Крик, плач... До нас завернули офіцер і троє солдатів. А в нас у хліві свиня поросна, десь на днях має поросят привести. Німці вже налаштовуються забирати ту свиноматку, а мати просить, каже, що поросята будуть.

Той офіцер посилав солдата в загорожу, щоб розштурхав у соломі свиню, підняв на ноги. А коли побачив живіт свиноматки, махнув рукою і німці пішли з двору.

А через два дні у селі вже повно совєцьких солдат. Теж ходять по хлівах, худобу шукають. А вже ж німці позабирали у людей майже все. Приходять троє у наш хлів. «О, чушка!» – зрадів старший і аж зареготав. Мати пояснює, що свиня поросна, її не можна вбивати. Сьогодні чи завтра має опороситися... «Молчи, а то тебе счас прикончу вместе с ней...», – кричить той «чушка».

Мати в сльози, а той диркнув з автомата, пересік нещасній тварині шию впоперек... Кров цівками юшить на солону, свиня впала, не рухається, тільки живіт її страшно ворухиться... Отаке було на моїх очах.

А по війні скільки горя ми зазнали. Я вже тоді не раз думав, хоч молодий був, звідки воно береться. Вже тоді знав, що всі біди людські від того, що нами правлять чужинці, що помагають їм гнобити наш народ безсовісні місцеві перевертні. Саме ці виродки допомагали зайдам нести зло у наше життя... Нічого святого не було для них, несли між люди лише цинічну брехню, хамство, насилля...

Наша церква все пережила, все винесла у своїй душі. Ми вистояли, дякуючи Богу, у ті страшні часи, коли не давали нам дихати...

Отець Юрій трохи помовчав у задумі чи гортаючи в пам'яті якісь спогади, глянув своїми світло-синіми очима.

– Я тебе, мабуть, вже втомив своїми історіями?

– Ні-ні, отче, мені цікаво вас слухати. Ото ми стільки днів тут, а я все хочу запитати про історію села, про далеке минуле, – стиха мовив Арсен. – Кажуть, що тут колись було місто.

– О, про наше село багато писали. І колись давно, і зараз, зовсім недавно. Є багато легенд, переказів з минулого... Почекай, я зараз...

Дід підвівся, неспішно пішов до хати. За кілька хвилин виніс книжку, простягнув.

– Ось тут, де закладка, знайдеш про наше село чи місто... Я краще не розповім, як там описано... Один розумний чоловік приїжджав до нас, розпитував людей, то й про все розповів... І до мене заходив, допитувався про все, то я й сказав, що знав... Добре він написав, усю правду... Ну, ти читай, потім побалакаємо...

Арсен глянув на книжку у своїх долонях, прочитав уголос ім'я автора і назву – Григорій Дем'янчук «Біля джерел».

Полистав трохи, переглянув, а тоді знайшов потрібні йому сторінки. Розділ називався «Зорі в озері».

Поволі почав читати вміщені тут легенди.

Як копали Прип'ять

Плив один приїжджий чоловік човном по Прип'яті, бачить – на березі село.

– Як називається? – питає.

– Комори.

Пливе далі годину, другу, бачить – село.

– Як називається? – питає.

– Комори.

Схопився чоловік за голову: що за дивина? Потім догадався. Тут річка так петляє і стільки має заток і рукавів, що він заблудився.

Чому ж Прип'ять така вертлява, кривуляста? У Нобелі віддавна побутує легенда-анекдот...

Коли Бог створив землю, то почав обдивлятися її. «Добре», – сказав, але глянув на Полісся і спохмурнів: там виднілися пуці, болота, піски – і жодної путящої річки. Тоді викликав бригаду помічників (ангелів, чи як їх там?) і наказав:

– Спускайтесь на Полісся і викопайте ріку. Припніть болото до ріки – може, хоч трохи буде сухіше.

Не хотілося небесним трудівникам на Полісся. Але що поробиш, спустилися в Нобель. Тоді тут не було ні озера, ні річки. Люди жили з лісу – бортникували, полювали. Ну, звісно, почастиували вони копачів мед-горілкою. Повеселіли копачі, заспівали та як почали танцювати! Так гупали чоботиськами об землю, що дірки пробрили в ній, і вода пішла, і озеро стало. «Добре!» – сказали копачі і знову взялися за мед-горілку. А потім згадали, що треба ріку копати. «Припнемо болота до річки, буде Прип'ять», – сказали і пішли за село. А вже звісно як п'яні ходять: туди-сюди. Так і копали: туди-сюди. Тому і приїжджий чоловік потрапив з Комор до... Комор. І нині ніхто

не каже, що біля Нобеля одна ріка – стільки їх тут переплітається, розходиться, сходиться. Справді «стоходна» ріка! А навесні вона й на ріку не подібна – величезне безмежне озеро та й годі. Тільки де-не-де з води піднімаються «гори» – невисокі піщані пагорби.

Бій з ятвягами

У XII столітті тут стояв неприступний для ворогів замок. Небель (волость і город) згадуються в Київському, Галицько-волинському літописах, у писаннях проповідника-публіциста Кирила Туровського. Вслухайтесь лишень у назви тутешніх урочищ: «Радовель»; «Замчище», «Заместье», «Мнерво»... І заговорить історія.

Десь там на північ від Прип'яті серед лісів і боліт жило плем'я ятвягів. Їхньому князю Скомунду хотілося стати найславнішим на Поліссі і в Литві. І пішли ятвяги війною на мирні села й городи своїх сусідів. Вимели до зернини засіки, забрали усю худобу, сплюндрували Пінськ, а Скомундові цього ще мало...

І от почув князь, що на Прип'яті є багатий город Небель і повів свої ватаги лісовими нетрями на південь. «Ні меч, ні стріла не бере нашого Скомунда, – хвалилися нападники. Він чарівник». І йшли за ним сміливо через болота і пуці. А як вибралися з хащів і глянули на Небельський замок, що велично стояв на півострові, то зразу зукнули до Скомунда: «Веди!». Обійшли озеро і через перешийок кинулись на півострів. Аж тут відчинились брами замку, вийшли назустріч нападникам хоробрі витязі і почалась люта січа. Небельці стояли муром, відбивали стрімкі наскоки ворогів. Скаженів Скомунд, рвався уперед, але мусив задкувати перед мечами небельців. Одступили вороги у ліс, побігли десь аж за Ясельду рани зализувати. І сказав тоді Скомунд: «То озеро порятувало Небель. Як тільки крига скуе озеро та ріки – знову рушимо в похід».

Не чекали в Небелі біди, але все ж на вежах пильнували вартові-дозорці. І ось сурми заграли тривогу: з лісу на кригу

викотилось чорними клубками чужинське військо. Одчинились брами замку і знову насупроти нього юнаки-звитяжці. Бились довго, зчервоніла крига не витримала такого тягару, була ще тонка, прогнулась, тріснула – і все військо як рубалось, так і пішло на дно. А Скомунд вчепився за крижину, видряпався на берег і щез у гущавині. «Чарівник!» – повірив дехто. Та пізніше його піймав волинський князь Василько, рідний брат Данила Галицького, і наказав на страх ворогам відрубати йому голову... І досі у селі кажуть: як припасти вухом до берега озера, то можна почути, як десь, у глибині вод, дзвенять мечі...

І справді, не одна тут була січа, не один бій. Про це свідчить літопис. У 1112 р. похід на ятвягів здійснив волинський князь Ярослав Святополкович, у 1196 р. – волинський князь Роман Мстиславович. У 1228 р. ятвяги напали на землі Романовичів. Завойовників перемогли під Берестям (Брестом) князь Данило разом із своїм братом Васильком. З 1248 р. спільні походи проти ятвягів здійснювали князь Данило і польський князь із Мазовії Земовіт. Після битви взимку 1255-1256 рр., яка закінчилася їх цілковитою перемогою, ятвяги визнали верховенство українських князів і почали платити їм данину. Пізніше не раз доводилося виступати проти ятвягів володимирському князю Васильку. В записках Галицько-Волинського літопису під роком 1262 розповідається, як литовці з ятвягами спустошували поліську землю біля Мельниці.

Ці війни і походи були великими подіями того часу і тому-то й закарбувалися в народній пам'яті, перейшовши згодом у легенду.

Перебуваючи в 1933-1935 рр. у літописному селі Нобелі, зацікавився цією легендою красзнавець, археолог, відомий дослідник Полісся Олександр Цинкаловський. У 1953-1957 рр. на її основі він написав літературний твір – поему-легенду «Город Небель», додавши таку примітку: «Опрацьоване на підставі місцевої легенди в с. Ноблі зі слів старої бабці, а виголошено тою ж бабцею речитативом».

Зачнемо ми тую пісню
Про поліський город Небель,
Що на шляху прип'ятянським
Аж до моря держить ключ.
Там, де ріки тихоплинні
Обіймаються, мов сестри,
Розляглося, наче море,
Синє озеро Небель.
І нікому не злічити
Тих річок і переходів,
Тих шляхів, що від правіку
Город Небель пильнував.
Та не так високі вежі
І не так дубові стіни,
Як Василькова сторожа
Пильно город стерегла...
І на озері Небельським,
Де колись був город Небель
На півострові високім
Залишилося сільце.
А в оселі тій убогій
Є переказ серед люду
Про ятвязкії напади
Та про княжих юнаків.
Є переказ, що у Небелі,
Уночі на дні озернім,
Як мине велика буря, –
Чути січу, чути бій.
Чути як мечі брязкочуть
По щитах та по шоломах,
Як в повітрі свищуть стріли
І стинаються списи.

Гора Татарка

Як розливається Прип'ять від Заборка до Омита, то на всій просторині між островом чорніє лиш Переволока, через яку переходили з Нобеля в Омит. Улітку вода збігає, та не вся: залишається річечок з десять. На них такі густі очерети і стільки їх навкруги, що мимоволі хочеться сказати: «Малі джунгли». Серед цих очеретів є гора з білим піщаним боком – Татарка. Ця назва – пам'ятка далеких часів...

«Віки пролітали над поліщуками, майже не торкнувшись їх своїм руйнівним крилом, – писав один з мандрівників у ХІХ столітті. – Вони боязко позирали з недоступних трясовин на хвилювання народів, і коли наближалась небезпека, відходили у глибину тільки їм доступних природних укріплень, і ніби ще тісніше горнулись до грудей своєї годувальниці і захисниці природи». Все це правда, крім одного. «Руйнівне крило віків» ледь торкалося, може тільки глухих сіл, а от для Нобеля було воно вогненным і нещадним.

Як вступили татари в Нобель, то застали тут лише німечних дідів та баб, та тих, хто не встиг утекти: всі інші поховалися в непролазних очеретах, на «островах» серед боліт. Татари пограбували двори, старих людей повбивали, над вагітними жінками познущалися. Шукали стежок, щоб знайти непокірних, але це їм не вдалося.

Минуло більше місяця, і вже не мали вони чим пожитися у Нобелі. Підпалили його і пішли через Переволоку на Омит. А була поміж ними одна татарка – хитра і кровожерна. Знала місцеву мову, могла почути те, що інші не розуміли. Її погана слава хвостом тягнулася за татарським загоном. Так от ця татарка придумала таке, щоб виманити нобельських жителів з їх схованок. Узяла невеликий загін і тихцем повернулася з Омита на піщану гору серед очеретів.

– Тікаймо звідсіль, – шепотів старий татарин. – Хіба не бачите – то не очерет хитає своїми китицями, а козацькі бунчуки вітер полоще; не розіг киває нам пухнастими верхівками – то тисячу списів піднято угору...

Та не послухали старого. Поховалися ординці на схилах у ямах, а сама татарка перевдягнулася поліською жінкою, стала на горі і зачала гукати:

– Іване, Степане, Петре, а мерщій сюди, уже вільно, пішли погані татари!

Зраділи люди, що настав кінець сумному життю в болотах, зібралися виходити. Та один з нобельців, який був у далеких краях і знав деякі мови, зупинив їх:

– Щось чуже вчувається мені в тому голосі. Хай-но кілька сміливців непомітно доберуться до гори і придивляться, чи то не татари там засіли.

Так і зробили. Пішли сміливці на вивідки і повернулися з вісткою: на горі – татари, а гукає теж татарка, тільки в одязі нашої жінки.

– Іване, Степане, Петре! – луною перекочувалося в очертяних заростях. – Не бійтеся, вони вже не прийдуть сюди...

А тим часом молоді чоловіки озброїлися косами, вилами, кийками, вийшли з очеретів, оточили гору зі всіх боків, накиннулись на ворогів і побили їх. Татарку взяли живою.

– То ти нашої мови навчилася лиш для того, щоб нас обманювати і нищити? – допитували її.

– Чи не ти отак виманила людей у Кухчому, Локниці?

Мовчала підступна, все косила очима в бік Омита, чекала підмоги. Та ніхто не прийшов за нею. Тільки вітер погнав пісок через її могилу на горі, що відтоді стала зватися Татаркою».

...Терпляче вчікавши, доки Арсен дочитає розповіді, отець Юрій простягнув кілька аркушів з учнівського зошита.

– А це мені зі шкільного музею переписали... Тут уже не перекази, а достовірні факти про наше село і про церкву.

Арсен узяв ті кілька сторінок, списаних рівним дитячим почерком. «Наше село Нобель – поселення дуже давнє, воно колись було містом. Ось що писав про нього відомий

вчений, професор Олександр Цинкаловський у книзі «Стара Волинь і Волинське Полісся»: «Озеро Небель (Нобель) колись на території Волинсько-Галицької Русі мало велике значення як стратегічний пункт, на якому був збудований город Небель. Озеро дуже рибне, з високими і сухими берегами, переважно піскуватими, а на озері 3 острови. З озера випливають дві річки, з яких формується річка Струмінь. Обвід озера 13 км, довжина до 4 км і ширина 3 км. На піскових берегах знайдені стоянки з часів старої камінної доби (Азильська культура)»... Нобель розташовано на півострові – піщаній косі, що заходить далеко у водну широчінь озера. Тому в давні часи для поселення тут було дуже зручне, неприступне для ворожих набігів місце, яке оберігало місцевих жителів від небезпеки. Разом з тим, водні артерії єднали Нобель і весь край зі стольним градом Києвом. У «Літописі Руському» від 1158 року знаходимо таку згадку: «Ся блаженна княгиня із князем своїм велику мали любов до церкви Святої Богородиці і до отця Феодосія, ревно наслідуючи отця свого Ярополка. Сей бо Ярополк оддав монастиреві все добро своє, Небельовську волость, і Деревську, і Луцьку, і маєтності навколо Києва». Тут ідеться про те, що князь Ярополк володів не тільки Нобелем, а й цілою однойменною волостью, яку передав монастирю.

У цьому ж літописі уже від 1262 року згадується про боротьбу волинських князів з литовськими набігами: «Друга рать литовська пустошила тої самої неділі довкола города Мельниці. Був же з ними воевода Тюдіяминович Ковдижад, і взяли вони здобичі багато. Тому князь Василько поїхав услід за ними із сином своїм Володимиром, і з боярами своїми, і зі слугами, поклавши уповання на Бога і на пречисту його матір і на силу Чесного Хреста, і догнали вони їх коло Небеля города. Литва стояла при озері Небель, але побачивши війсьکو, виладнились вони і стояли у три ряди зі щитами по своєму звичаю.

Василько тим часом, нарядивши свої війська, пішов шукати тих, і зіткнулись вони обоє, і Литва, не видержавши, кинулася навітки. Але не можна було втекти, бо обійшло їх озеро довкола, і тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопилися. І так перебили вони їх усіх, і не остався з них ні один».

У східній частині півострова на горі височів дерев'яний замок. Сторожеві вежі підносилися над земляними валами, у дзеркалі озера відбивалися тереми і храми. Завдяки торгівлі, яка велася водним шляхом по річці Прип'ять, місцеві товари користувалися попитом і були знані у далеких краях.

Михайло Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси» серед головних центрів життя в XII-XIII століттях на Поліссі згадує міста Турів, Пінськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровицю, Степань, Чорторийськ, Нобель, Копись та інші осади, про які йдеться в літописах.

У добу Великого князівства Литовського Нобель залишався важливим стратегічним економічним і торговим центром Полісся. Містечко належало тоді Туровопінським князям, які на Замковій горі побудували новий замок, щоб боронитися від нових ворогів – турків і кримських татар. Саме від ординців десь у XVII столітті і загинув древній град Нобель у вогнях пожеж...»

«На крутому і просторому пагорбі височіє Свято-Преображенський храм. Неподалік камінні пам'ятники на кількох могилах служителів і благодійників церкви. Зокрема, поховали тут ще у 19 столітті священика Фрола Прокоповича, про якого згадано у «Мінських Єпархіальних відомостях» як про благочинного округу. Отже храм на Замковій горі стояв ще у давні часи, але про його долю нині нічого невідомо. Не збереглося ні церковних речей, ні спогадів старожилів про них.

Сучасна мурована, під бляхою Свято-Преображенська церква була збудована коштом прихожан у 1927 році. Стала вона великою окрасою Нобеля. Здалеку виднілася на Замковій горі, вабила зір гарно побіленими стінами, високою дзвіницею. Мала церква двоярусний дерев'яний різьблений іконостас, дерев'яне панікадило, лялі корогви.

Восени 1977 року церква згоріла в страшній пожежі. Залишилися лише високі обпалені стіни. З церковного майна вдалося врятувати тільки виносний хрест. Довгий час церква стояла пустою, що було на руку тодішній атеїстичній владі. І лише на початку дев'яностих років храм відремонтували і в ньому відновилося життя. Церква має у довжину 40 метрів, у ширину – 15 метрів, висота дзвіниці разом з хрестом – 25 метрів. Усередині церква вміщає до тисячі прихожан. Свою назву Свято-Преображенська церква перебрала від давнього монастиря, який був тут у далекі віки... Як бачимо з документа, виданого королевою Боною 1524 року писарю Івану Михайловичу, Нобельському монастирю належала значна частина землі, в ньому йдеться про інші привілеї, як-от: право ловити монахам рибу в озері та річці Прип'ять...»

– Ось такі історичні свідчення є в нашому шкільному музеї, – сказав отець Юрій, коли Арсен закінчив читати.

– О, то Нобель справді знаменитий, коли про нього стільки згадують... Як добре, що ми приїхали, доторкнулися до цієї історії... Що в ній, наче в озері, побачили себе...

Отець Юрій утішено кивав головою, весь білий і в білому, з небесним поглядом. Він дивився ніби з минулого, з пережитих днів, а насправді погляд той був з прийдешнього, з вічності.

9.

Всі місця в амфітеатрі під відкритим небом були заповнені. Зійшлися жителі села, молоді і літні, зібралися цілими сім'ями на свято, якого чекали.

Чимало серед глядачів було і приїжджих з сусідніх сіл, гостей з області, і району. Допоки свято не розпочалося, особливе пожвавлення спостерігалось біля торгових наметів, виготовлених з в'язанок очерету. Тут було чимало зацікавлених і серед дорослих, і серед дітей. І кожен знаходив щось на свій смак. Дядьки брали здебільшого якісь напої в пластикових стаканчиках та щось «на зуб», діти обмежувалися цукерками чи морозивом.

Коли вдарив гонг, тобто заграла музика і пролунали позивні свята, Арсен спостеріг, що люд на рядах враз споважнів, притих в очікуванні дійства.

Ведучі, він і вона, оголосили, що розпочинають свято, запросили до слова представників влади. На поміст вийшли оті два знайомі з позавчорашнього дня районні голови, а з ними високий лисуватий, як виявилось, начальник обласного управління культури.

Першим усіх присутніх вітав представник обласного центру. Чітко заявив про те, що все йде належним чином завдяки турботі президента та провладній більшості, які взяли на себе відповідальність за долю країни, дбають не тільки про економіку, добробут людей, а й розквіт культури, народних традицій...

Це ж саме, тільки своїми словами, говорили очільник райдержадміністрації і голова райради.

– Зараз, зарегочу, – сказав Ігор, дивлячись на Арсена. – Зарегочу й заплачу...

Вимовив це він так голосно, що з сусідніх рядів зацікавлено заглядалися на них.

– Охолонь, навіщо тобі чуже горе, – озвався Олег. Арсен нічого не сказав, ледь стримував себе, щоб справді не зареготати.

На щастя, промови закінчилися, в небо зринула пісня про «зелене жито, зелене, хорошії гості у мене». Співали жінки у вишиванках і хусточках, потім на сцену вийшли діти, їх дзвінкі голоси лунко вдарили у піднебесся і залили всю широчінь озерного плеса.

Тут Сергій помітив неподалік дівчат – Оленку з двома подругами, махнув їм рукою.

– О, клич їх сюди, помістимося, тісно не буде, – ухопив Олег Сергія за лікоть.

Дівчата охоче скористалися запрошенням, пройшли між рядами до їхньої лави. Ігор, а за ним Арсен змушені були галантно поступитися їм місцями, а самі відійшли і стали збоку від публіки на піщаному крутосхилі.

– Звідси не гірше чути і видно, – ніби виправдовуючись, сказав Ігор.

– Та все добре, не дуже я й хотів там сидіти на сонці.

– Не на сонці, а на лавці, – уточнив Ігор.

– Ой, мовчи, бо зараз заплачу, – усміхнувся Арсен. – Я й справді мало не зареготав на твою репліку, коли ті вожді виступали. Не знаю, як стримався...

– Хай вже Олег побалакає з Оленою, а то за стільки днів не стрівся ні разу. Ото тільки вчора на пляжі перемовився двома словами мимохідь. Ми якраз на берег, а вони з дівчатами від озера...

Арсен знав про ту подію для Олега, що сталася вчора. Нарешті він знову зустрів ту, з якою приїхав у село і про яку усі ці дні прямо і завуальовано допитувався у Сергія.

Виявилося, що Оленка кудись їздила до родичів, і її не було в селі.

– Хай побалакають, – погодився Арсен, – хіба я проти. – Може, до чогось добалакаються...

– А чого ж, дівчина примітна, показна. І не манірна... Хай, раз запалився відразу... Може, то його доля, як кажуть в народі...

Зі сцени молодички дуєтом виводили про те, що «горіла сосна, палала, під неї дівчина стояла...»

Арсен зауважив у піску чорний круглий камінь розміром з куряче яйце. Нагнувся, підняв його. Камінь був темний, аж чорний, вузлуватий, але гладенький з усіх боків, ніби відшліфований.

– Знаєш, що це, – запитав Ігоря.

– Знаю, камінчик, маленький, замашненький. Щєбінчи як його там.

– А от і не вгадав, – кивнув головою Арсен. – Запам'ятай, це кремінь.

Кремінь. Це камінь з глибин земних, з вогню. Він виринув на поверхню під час виверження вулкана, вилився вогненною рікою, а тоді захолов, закам'янів...

– Та де тут вулкан, звідки йому взятися, – заперечив Ігор. – Тут навіть гір і близько нема.

– А ти знаєш, що було тут мільйони років тому? Як тут були гори чи моря?

Арсен підібрав ще один камінець, майже такий, як цей, але гостробокій і розколотий навпіл. На розломі кремінь був темно-синій, сизуватий, виблискував як полив'яний.

– О, та їх тут багато, – здивовано мовив, підібрав з-під ніг ще кілька кременів, витягнув з кишені поліетиленового пакета і сховав туди свою здобич.

Ігор зацікавлено спостерігав, як захоплено ховав в торбинку знайдені кремені Арсен, а тоді здивовано запитав:

– Для чого вони тобі, поясни популярно для наївняка...

– Потім поясну, увечері... Як смеркне...

Вони довго ходили поміж стендами, на яких красувалися вироби народних умільців. Вишивані рушники, сорочки, різьба по дереву, соломоплетіння, кераміка... Ігор заворожено дивися, як набирив обертів гончарний круг, як зі шматка глини вмить виростав, піднімався угору вологий глечик.

Навпроти бородатого гончара возсідав молодий усміхнений парубійко, пропонуючи дорослим і дітям розцяцьковані сопілки, дудочки, свищики і деренчалки...

– Давай я тобі куплю трубу, – усміхнувся Арсен до друга. – На згадку про «Древлянський дивосвіт». Будеш дути в цю дудку і згадувати це село на озері і наші останні дні літа в цих очеретах і пісках.

– Купи, – і собі жартував Ігор. – А я тобі навзамін свищика чи ту тріщалку, що каркає в руках, як злякана ворона.

Краєм вуха Арсен слухав концертні номери фольклорних колективів, на сцені змінювали одне одного старенькі бабусі у барвистих сорочках і молоденькі школярки у вишиванках...

Якась усміхнена дорідна молодиця проникливо виводила: «Червоненький бурячок, зелена гичка. Сватав мене мужичок, а я не мужичка...»

Загалом було цікаво і повчально. Концерт явно затягувався, але не набридав. Загальне піднесення викликали серед глядачів гумористичні номери. Сатирична сценка про те, як у їхньому селі висадилися інопланетяни і столочили всі явні і приховані посіви маку на щедрих городах та що залишили після себе на місці посадки тарілки, викликали нестримний сміх і збурення серед глядачів.

Не меншим реготом хльоскало по озерному плесу, коли якась тітонька читала гумореску «Пропало сало» про кабана, якого господиня ніби ненароком привчила до пива, оскільки жила біля сільського буфету і той у похмільному синдромі розламав хлівчика та чкурнув на багатші села...

Після завершення першого дня фестивальної частини ведучі оголосили, що для всіх бажаючих будуть танці. Сергій з Олегом, а з ними і дівчата – ота Олена і її подруги Іра та Валя – з неабияким ентузіазмом сприйняли ту звістку. Сергій аж стрепенувався весь, а Олег завів речитативом: «Танці, танці, танці...»

Від танців Арсен делікатно відмовися, сказав, що краще піде додому, бо має розмову з Юрієм Івановичем. Ігор теж вирішив не залишатися, а йти з Арсеном.

– Щось вам, хлопці, наша компанія не до вподоби, – невесело пожартувала Олена, зиркаючи то на одного, то на іншого.

Ігор усміхнувся дівчині:

– Компанія якраз та, що треба. Думаю, Олег нас представить у вашому гурті належним чином. Братане, дивись, не підведи нас...

На прощання Арсен махнув рукою і вони неквапом пішли.

У дворі в надвечірніх сутінках білів на лавці під горіхом Юрій Іванович.

Хлопці всілися поруч, почали по черзі розповідати про сільське свято.

– То щось ви рано пішли, чуєте, як там музика гримить, – озвалася від порога Сергієва мати.

– А нам ті танці без потреби, хай молодь тішиться.

– А ви ж хіба такі старі, – дивувалася Галина Іванівна.

– Не так старі, як давні, – сміявся Ігор. – Нам краще он з дідом поговорити.

Арсен один за одним витягував з пакета кремені, розкладав поруч себе на лавці.

– От бачите, Юрію Івановичу, назбирав каміння і радіє, як дитя. Наче скарб якийсь знайшов.

Дід глянув скоса на лавку, торкнувся пальцями, одного-другого камінця.

– О, це не просто камінь... Кремень, у ньому закуто вогонь. Отой, вічний, що живе мільйони років.

Арсен взяв у руки два крем'яхи, креснув один об другий. В синюватих сутінках зблиснули, розсіялися в повітрі жовті іскри.

– Ось бачиш, а ти сміявся, – глянув на Ігоря і кресав знов та знову. Жовтогарячі, золотисті блискітки вилітали віялом то з більшою, то з меншою силою.

– Отак колись добували вогонь з цього кременю, – сказав у задумі Юрій Іванович. – То була ціла наука: кресало, трут, губка... з іскор прокльовувався, проростав вогник, роздувався подихом, розгортався на вітрі...

– А ви вмієте? Змогли б так зараз?

Юрій Іванович похитав головою, знизав плечима:

– Мабуть, не втну... Малим бачив, як старі люди це робили, приблизно уявляю, що та як... Але сам не пробував...

Дід задумано помовчав, а тоді додав:

– Нема потреби... Хоча при біді, мабуть, і розвів би вогонь...

– А де воно і звідки взялося у цих пісках? – роздумував Ігор вголос.

– З глибин земних, з мільйоноліття, з космічного вогню... У нас таких кременів є багато. У далекі віки цей камінь був цінним мінералом для тогочасної людності. Ось навіть у нас неподалік, в урочищі Переволока і зараз можна побачити у піску тисячі крем'яних знарядь та відходів їхнього виробництва. Великі відщепи, пластини, уламки чорного блискучого кременю утворюють на жовтому піску видувів скупчення діаметром по кілька метрів. Сотні крем'яних наконечників стріл, різців, скребків, масивних сокир знайдено серед уламків розколотого первісними людьми кременю. Кременів так багато і розсипані вони на такій великій площі, що, здається, ніби тут була столиця мисливців кам'яного віку.

Про це писав історик Леонід Залізник у книзі «Нариси стародавньої історії України». Завтра дам вам подивитися, самі прочитаєте.

– Завтра ми вже відчалуємо. Пора і честь знати. А то вже засиділися у вас, – зблиснув усмішкою у сутінках Арсен.

– Та що ви там побули – кілька день. Ви толком і не побачили всього, не досягнули краси нашого Полісся, нашої Волині, – казав розважливо дід. – От ви б ще кілька разів зустріли схід сонця у лісі між сосен і дубів, коли смарагдовий серпанок пронизують перші золотисті промені ще сонного сонця, а в росяних травах темно-бурими шапками виблискують гриби-боровики. Тоді б ви зрозуміли і полюбили. Для мене такі миті близькі з дитячих літ... Здається, я кожному з них пам'ятаю і ношу з собою в серці.

Юрій Іванович на хвилину замовк, глянувши збоку на обох, а тоді додав – смарагдовий світанок – це щось таке в душі, що словами цього не передати... Це вічне і таємниче, вічна таїна нашої землі...

– А чого ж, ми були удосвіта в лісі два дні тому, коли по гриби ходили, – заперечив Ігор. – Ми відразу пройнялися тим святом, про яке ви кажете...

– Це ви гарно мовили – смарагдовий світанок, – підтримав товариша Арсен. – Він також нам запав у душі, якщо сказати правду...

– От ви дивуєтеся з цих чорних кременів, – вів далі Юрій Іванович. – Справді, це диво незбагненне, таїна вічна. Але є в нашій землі не менше, а мабуть, ще більше диво – сонячний камінь. Бурштин. Ще кажуть на нього – горючий камінь. Пригадую, як ми, малими, часто знаходили його на піску, на річкових берегах. Особливо після літніх злив або коли меліоратори рили траншеї. Той камінь гарно горів у вогні, бувало, ми розпалювали цілі вогнища, коли пасли худобу. Та й старші люди не раз, кажуть, назбирували того каміння, щоб розпалювати вогонь у плиті чи грубці...

– І що, просто палили і все? – дивувався Ігор. – А зараз...

– Зараз, кажуть, що великі гроші за нього дають. А тоді просто палили і тішилися...

Надворі вже зовсім смеркло. Ігор кресав кременями і зачудовано дивився на пучки іскор, що спалахували і гасли...

Десь далеко, за озером, визривала гроза, кресали крайнебо навхрест блискавиці. Все вище, все ближче. А грому все ще не чути було. Тільки вогнем хрестило зловісно затужавілу темінь.

Розділ третій

ЗАВОРОЖЕНІ ВОРОГОМ

*Не заворожить чорне вороняччя,
Ворожа нечисть нас не досягне,
Допоки кров червона і гаряча
Серця нам переповнює вогнем.
Ми йдем і йдем крізь полум'я і вітер,
Крізь ворожіння всі ворожі й злі.
Не даймо цьому світу спопеліти,
Щоб нам життя не згасло на Землі.*

1.

Віки ішли, як воли. З важким сопінням натужно ступали по розгрудлій землі, по чорнозему, по піску, і твань чвиркала їм крізь ратиці.

Гарба повільно котилась звивистою дорогою, скрипіла кривулястими колесами. Так було, то йшли віки...

Наша Ганя була дівка гожа та рання. Сама себе так любила, що аж страх. Брови чорні підводила, по губах помадами мастила, пудрою і рум'янами по щоках пихкала.

Воно і не треба всього того, бо й так вдалася нівроку. Але спросоння влазила в дзеркало, підсліпувато видивлялася на себе і мазюкалася. Трохи не добачала, а окуляри носити соромилася.

Той макіяж додавав їй, попри її малолітство, якоїсь солідності і дорослості. Принаймні, їй так здавалося.

А що хлопці стали озиратися на неї та сипати жартами і компліментами, то вона швидко й повірила у свою чарівність. Мамо, сказала, я вам не Ганна, а Аня, Анічка, Анюта... Теж додумалися як назвати, не раз шпетила вона батьків в компанії однолітків.

Деякі, гострі на язик та ловкі на слово хлопці та й дівчата з класу, зі сміхом казали демонстративно – «Ганю», «Ганько», «Гандзю». На що спершу вона різко реагувала, а згодом вдавала, що то не до неї.

Особливо виводила Ганю з рівноваги ота відома в народі пісня «Гандзя», яку досить часто передавали по «брехунцю»: «Гандзя любка, Гандзя чічка, Гандзя файна молодичка».

Сільських кавалерів Ганя відверто зневажала та ігнорувала. «Колхоз» казала вона навіть на тих, хто проводжав її завороженим поглядом і зустрічав сонячним сяйвом в очах. «Колхоз, дерьовня», – кидала вона наліво й направо, та ще й неодмінно додавала свою коронну фразу «Це ужасно...»

В останньому класі здибалася вона з «городським» та так зачепилася, що й випускного чекати не стала. Ванічка був помітно старший, при роботі й при грошах. Раз чи два завів Анюту в ресторан, підвіз у село на таксі, а там, на день народження, прийшов з букетом у целофані і духами в коробці.

Вже Ванічка свій у неї в хаті, з батьком мало не на «ти», матері слова солодкі підсипає. Вже якимсь непомітно став у дошку своїм:

– Отец, мать, а где моя ненаглядная?

Сидить біля столу, ноги простягнув, у вікно зиркає. Чекає... А потім, дивись, і підночувувати став. Анюта і в школу перестала ходити. На весну й розписалися, весілля Ванічка не забажав робити, а так «вечерінку» для рідні зметували.

З його боку не було нікого, хто там приїде десь із його родини. Добре, що так прислали «поздравительную» телеграму, та ще обіцяли підкинути трохи грошей.

Анюта цвіла і пахла, світила на судженого затуманеними очима, як фарами, відверто любивалася «мужем». Ось-ось, здавалося б, зомліє...

А той Ванечка був звичайним собі чоловіком: вище середнього зросту, трохи сутулий, з круглим одутим обличчям і роздутими губами. Здалеку здавалося, що він іде і свистить... Очі маленькі, округлі в рудуватих віях, немов у здивованого поросяти. Чуб рідкуватий, прилизаний...

Перші кілька місяців, поки Ваня вибивав хоч якусь малосімейку у своєму будівельному тресті, молодята мусили перебиватися у селі. Але надовго осідати в «деревне» ні вона, ні він не збиралися. Тож при першій нагоді і рвонули в «город».

Це сталося якраз вчасно і доречно, бо невдовзі повернувся з армії Антось – старший брат. Та не сам приїхав, а привіз з собою з далекого Амурського краю батькам невістку, а собі «законную супругу» Анфісу. Правда, родом вона була з Брянської області, та подалася до родичів на Далекий Схід, і там зустріла свого судженого.

Історії тьоті Ані і дядька Антося Олег знав з розповідей батьків. У сім'ї не раз згадували, як вона вискочила заміж, не закінчивши школу, і як він за собою привіз невістку, завершивши армійську службу.

Олегу ті життєві перипетії тітки і дядька, у пору їх молодості, були не вельми цікаві. Сталося це давно, у епоху «развітого соціалізму», в країні, яка розповзлася по швах. Зараз ті родичі були вже в солідному віці та й мешкали окремо, на віддалі. Але це не заважало їм підтримувати з «родней» тісні зв'язки, час від часу зустрічатися з нагоди якогось свята чи урочистих подій.

Під час таких сімейних застіль не раз мова переходила у гострі політичні дискусії, на що Олег спочатку й не дуже звертав увагу. Ет, щось там між собою сперечаються старші, доводять один одному, а йому то що до проблем дорослих? Лише згодом, закінчивши школу, став дослухатися до тих диспутів, коли випадала така нагода.

Пригадує, як кілька років тому між батьком і дядьком Антосем зайшла суперечка на перевибірні теми. За столом уже було добре випито і не гірше закушено, як компанія непомітно перейшла на політичні дебати.

Дядько з усієї сили ганив «помаранчевих», його завзято і затято підтримувала законна половина.

– А за каво галасавать? – волала тітка Анфіса. – За етого ілі за Юльку, – они уже показалі себ'я, что могут. Я буду только за Януковіча. Он такой сімпатічний, красавец-мущина. Я за него і раньше голосовала і щас буду. Он за связи с Росіей, за рускій язык...

– Да-да, Анфіса права, – кивав головою дядько Антон. – Він розумний чоловік, що там говорити...

– То, што он сідел, ето ерунда, а то, што он за братські св'язі – ето важно для нас всех, – вигукував з другого кінця столу дядя Ваня і ловив захоплений погляд своєї Анюткі.

– Для вас це важно, але не для України, – казав на те батько, насупивши брови.

– Он умний человек, какой представительный, – вже викрикувала Анфіса. – Умнейший человек.

І тут, в якусь невловиму мить, Олег не стримав себе, включився в розмову дорослих:

– Та ваш Янукович... такий тупий дебіл... Ваш Янек тупий дебіл...

Вигукнув і сам від несподіванки замовк. Бачив, як злякано вибалушила на нього очі Анфіса, як здивовано втупився Ванька, як низав ошелешено плечима дядько Антон...

Вже потім, коли гості розійшлися, батько поклав йому руку на плече, глянув у очі:

– Ну ти й видав – «тупий дебіл». Краще й не скажеш. Де ти таке взяв?

– Бо так воно і є, – відповів. – Що, ви самі не бачите?

Вже коли пройшли вибори, і на трибуні парламенту Янек з пихатою пикою запихав за пазуху посвідчення, Олег сказав батькові:

– А правду я тоді говорив, що тупий, то точно і що дебіл, то теж...

– Та вибрали, бачиш, – звів брови батько. – І нічого тут не зробиш, народ проголосував більшістю...

– То ще як сказать, – перечив знехотя. – А якщо проголосував, то сам і винен. Хай радіє. Такі, як Анфіса та Ванько...

– Та й Анічка з Антоном теж не кращі. Такий зомбований електорат, нічого не вдієш... – кивав головою батько.

Добре було, що бачилися з тієї ріднею не так часто – від випадку до випадку. У тітки і дядька Івана була дочка, старша за Олега. З нею він теж рідко спілкувався. А в дядька Антона та тітки Анфіси двоє синів, Микола і Петро. Одному – тридцять, другому близько того. Микола розведений, Петро ще й не женився, незважаючи на різницю у віці, Олег був з двоюрідними братами у приятних стосунках.

Правда, бачилися теж не дуже часто, хоч жили в одному мікрорайоні. Інколи перебалакувалися по телефону, інколи стрічалися випадково.

Обидва хлопці були толкові, мали свій розум і свій погляд на життя. Микола працював водієм тролейбуса, Петро – будівельником у приватній фірмі.

Не зважаючи на зусилля їхньої матері, вони не дуже пройнялися любов'ю до її «родіни». Ще в шкільні роки, коли вона їхала влітку «дамою», то брала з собою Колю і Петю, везла до своєї «родні» на станцію Неруса, там за чернігівськими починалися брянські ліси. Спочатку дітям було цікаво, переїжджати невидимий кордон, раптово опинятися в Росії, переходити на рускій язик, щоб не сміялися там малі і дорослі родичі.

Язык хлопчаки знали добре, хоч балакали з яскравим українським акцентом. Вони обидва не забажали йти у російську школу, спочатку Коля, а за ним через кілька років і Петро заявили, що вони українці і будуть вчитися тільки в українській школі. Спершу Анфіса була у відчаї, переконувала і погрожувала, що ніколи не візьме їх на поїзд до станції

Неруса. Та Коля твердо і рішуче сказав «А мені і не треба». За братом ці слова повторив і Петя.

Мати втерла сльозу і потроху заспокоїлася. А ще коли в школі почали вивчати з другого класу «родную речь» і «родную литературу», то й зовсім збадьорилася. Та й погрозу свою забула, щоразу брала синів з собою, коли їхала «дамой».

Антось у ті освітні справи дітей не пхав своєї голови. Знав свою слюсарну справу на заводі, а все інше було для нього другорядним.

Правда, Анфісу слухався усі ці літа, хоча не раз добродушно підсміювався з неї: «Якби я тебе з армії не привіз, сиділа б у тих хащах і досі. Треба ж було податися на Амур, щоб мені там на очі налізти...»

Спершу вона не вникала в ті слова, згодом трохи сердилася, а відтак і звикла. Тим більше, що Антось завжди говорив це напідпитку, з гумором та ще й сам весело сміявся.

Не раз, бувало і по доброму приставав за святковим столом. «Дорогая, а скажи «паляниця»», якщо ти така розумна». Анфіса упевнено і голосно вигукувала «паляниця». На що гості зазвичай незлобливо сміялися, а вона не могла второпати, чого їм так весело.

Понад тридцять років прожила вона тут, а мови вивчити не змогла. Чи не захотіла. Казала, що все «панімає», а говорити не хоче. «Яка різниця» – допитувалася здивовано.

Коли раптово нагрянула незалежність, Анфіса навіть не на жарт переполошилась. Скрізь і всюди їй вважалися «руховці», уявлялося навіть, що «українці» прийдуть до неї чинити розправу. У людних місцях намагалася менше розкривати рот, щоб не виказати себе.

Згодом переконалась, що нікому до неї нема діла, і відразу заспокоїлася. Бачила, що ніхто і ніщо їй не загрожує. Правда, дехто міг в черзі якусь фразу кинути, що треба мову вчити, а не «штокати» тут, але все те було випадково і без якоїсь агресії. Та й то в перші роки.

Вона ще й далі щоліта вирушала «дамою», правда сини лише проводжали з сумками на поїзд, а самі великого бажання їхати в гості за кордон не виявляли.

Кордон той був тепер справжній, хоча й умовний. Були і прикордонники, і митники. Та це не лякало Анфісу і не відбирало у неї бажання провідати рідню. І туди, і звідти везла сумки, набиті гостинцями.

Все було б добре, якби було по-доброму. А то ж Анфіса постійно переконувала брянську рідню, що жити «на Україні» стало невимовно важко, майже нестерпно. Хоча привозила щедрі дари, від яких у сестер, та їхніх нащадків, очі квадратними ставали. Була там і московська ковбаса, і м'ясні консерви, масло та інші дефіцити. І було це в такій кількості, щоб вистачило вділити усім.

Сестри, Катя і Галя, проводжаючи Анфісу, теж вщерть запаковували її сумки. Були там і в'язки сушених грибів, і грузді солені, відварені сиріжки у слоїках, і банка лісового меду та інші дари природи.

Коли сини зустрічали Анфісу з поїзда, то завжди обурювалися і дивувалися, як можна зрушити з місця такий багаж. Коли вдома розпаковували ті торби, не переставали сердито коментувати: «Та тих грибів у наших лісах, як сміття...»

Крім продуктових передач Анфіса привозила з собою і тверді переконання та співчуття рідних, їхні охи та зітхання, що «на Україні» жити стало важко. Крім слоїків везла з собою і подаровані рублі.

– Що ти як жебрачка, їдеш, руку простягаєш? – казав добродушно Антось «супрузі», – з голоду тут загинаєшся?..»

– А я што, прошу? Дают, то беру, ведь родня...

– Я тільки уявляю, як ти там стогнеш і плачешся, шмарклі розмазуєш...

Сини теж підтримували батька, але балакали рішучіше. Мовляв, нема чого надіятися на їхні подачки, обійдуться і без груздів, і без сиріжок...

А ще більше без їхніх співчувань та зверхніх порад. Хай носа не пхають в наш город, у себе наводять порядок. А то душать газом, нафтою, а самі бідкаються, що ми бідуємо...

Анфіса слухала ті теревені, мовчки зітхала та залишалася при своїй думці. «Так вєдь родня. Переживають за нас...»

Олег знав про ту атмосферу в сім'ї родичів. І дядько Антон і та ж тітка були люди добродушні, приязні. А з Миколою та Петром спілкувався навіть частіше і з великим задоволенням. Обидва були уважні і приязні до нього, при кожній зустрічі знаходилися теми для зацікавленої розмови.

З сімейством тітки Ганьки і її судженого Ваньки та їхньої доці Катюші стосунків ніяких майже не було.

Іван Михайлович упевнено дерся щаблями кар'єри: з будівельного начальника з роками став партійним функціонером, активно боровся з Рухом, після того, як рухнув Союз, несподівано став профспілковим лідером, кинувся захищати інтереси трудящих.

Тітка Ганька в усьому самовіддано підтримувала Ванечку, говорила його гаслами і словами. Свою дочку вони з пелюшок виховували в дусі комуністичної моралі, вчили в рускоязичній школі.

Це сімейство не приховувало своєї зневаги до «местного населенія», до української пісні і мови, як пережитків минулого. Не раз і не двічі Катька пихато говорила «Да я панімаю Шевченка, но Пушкін мне ближє... І вообще, Расія сильнее і главнее, она лучше всех...»

Ніяких заперечень вона не слухала і чути не хотіла. Про неї Микола сказав після чергової суперечки: «Отруєна імперським чадом. Їй кілка на голові теши, а вона буде бекати чи мекати своє...»

Їх, таких, у нашому народі багато. Засліплених, заглушених, вчаділих... Заворожених, ворогом зомбованих.

2.

Ішли віки натужно, як воли. Розгрузлою землею, по глині, по чорнозему, по піску. Бездоріжжям...

Ішли і зникали в далині, і минали, і не стало їх, як і тих мурих волів. Тільки спогад про них, тільки згадка. Хоч багато хто з нині суцїх ніколи не бачив тих круторогих навіть на картині, навіть уяви про них не має жодної.

Зникли воли, проминули віки. Та проросло буйно-трав'ям, глибоко пустило коріння у щедру й благословенну землю людське безголів'я. Все щезло, пропало, відійшло назавжди, але посіяне забородами отруйне зілля так і пре, бує у нові часи.

Віки мчать на швидких колісницях, на блискучих автах, на крилах літаків, а бур'ян підступає обабіч дороги, бує зусебіч.

Людське безголів'я від того, що часто голови стинали. Тим, хто не хилився долі, не гнув спину перед зайдами, не корився ворогу. Хто впав на коліна, чужинцям до ніг, той якось вижив. І жив у рабському поклонінні. Вороже ворожіння дурманом туманило схилені голови. Лютий, підступний, кровожерний ворог волів тримати усіх у сліпій покорі.

Кривава орда вогнем спопелила цю землю, кров'ю її залила. Але воліла довести пограбованим, що все це робить-ся для їх блага, для добра, для світлого майбутнього.

З тієї отруйної облуди вилупилася, розрослася до гігантських розмірів, розпухла найжорстокіша імперія світу. Хижак з кривавими пазурами та іклами, який мертвою хваткою впивається у кожну свою жертву.

Олег мовчки слухав розмірковування Арсена. Ігор навпаки, поривався перебити цей монолог, щось заперечити, уточнити. Вони вийшли щойно з тренувань, сіли на лавочці у парку під каштанами.

– Всі ми розумні сьогодні, – казав Ігор. – Судимо предків за їх помилки і поразки. А яке ми маємо моральне право, як би ми повелися у ті віки?

– Ніхто нікого не судить. Сьогоднішніми балачками ми нічого не змінимо з тих минулих віків. Але я про інше хочу сказати...

Арсен встав з лавки, розвів руками:

– А хіба не при активній участі багатьох наших земляків і утворилася та, як ти кажеш, кровожерна імперія?

– Ну, знаєш, – перервав Ігор, – не «багатьох», а окремих перевертнів, запроданців, зрадників, які радо йшли служити ворогу...

– І багатьох, так багатьох тих, хто просто хотів вижити і жити, мати від імперії щедрі дари, хліб і до хліба, звання і чини, вижити і жити...

Арсен став переконувати, що в цьому не вбачає нічого поганого, що не збирається зовсім судити прадідів і дідів. Риба шукає, де глибше, а людина, де краще...

Та не треба зараз говорити про те, що у всіх наших бідах винні тільки чужинці. Винні передусім ми самі, що піддалися на те вороже ворожіння. Можна виживати і жити, але не обов'язково вірнопіддано служити. Не обов'язково звірити, ставати хижаком...

– З вовками жити – по-вовчому вити, – кивнув головою Ігор. – Хіба тобі невідомо, що скорені раби, перевертні, страшніші від чужинців, їх володарів. Кожен раб зі шкіри лізе, щоб своїми діями довести загарбникам свою відданість, готовність вчинити будь-який злочин, проти своєї землі і своїх людей.

– Так це перевертні, зрадники, які здалися на милість переможцю, бо така склалася ситуація, – встряв Олег, – а що казати про тих, хто пішов на службу ворогу добровільно, без примушування. От моя тітка Анютка з своїм чоловіком. Ніхто їх не силував, а здали дитину в російську школу, говорити навіть вдома вимагають російською... Вони навіть в селі, з родичами, слова рідного вимовити не воліли. Завжди

старалися показати себе «городськими», корчили із себе грамотних, культурних. «Інтелігенція...»

– Отож бо, що говорити про звичайних, простих людей, коли прикладом для них були відомі діячі, історики, політики, літератори, – озвався Арсен. – Кажу тут про таких наших земляків, як Гоголь, Достоевський, Короленко, Чайковський, Ціолковський, Корольов... Та ще сотні і тисячі етнічних українців, яких проковтнула імперія, одним розчерком пера зробила їх «руськими».

– То дуже просто робилося, – підтвердив Олег. – До українських прізвищ ліпили відповідний суфікс і вже Коваль ставав Ковальовим, Хрущ – Хрущовим, Білоус – Білоусовим, Левада – Левадіним, Затула – Затуліним... А часто і зовсім не міняли, тільки в графі відповідній писали «руській», і все, будь здоров. От мої родичі на станції Неруса у Брянській області... Там Сідоренкі, Ганопенські, Гапеєнкі, Пісаренкі, Малярєнкі і так далі. Цілі українські села і райони стали руськими... Це ж і на Білгородщині, Курщині, Воронежчині, на Кубані...

Арсен махнув рукою:

– Імперія все пожерла. Трощила віками. Що там говорити про загарбану територію. Візьми наш схід – Донбас, Харківщина, Запоріжжя, Херсонщина... Подумати тільки – нащадки запорізьких козаків добровільно зреклися української мови, своєї історії, пам'яті своїх предків...

– Це ж треба, їх нищили, вбивали, вирізали до ноги, а вони заворожено дивилися на ворожі звірства, – озвався Ігор. – Хіба не затьмаренням розуму можна назвати те, що легко забули, як орда Боголюбського палила Київ у 1169 році, як вирізали старих і малих у Батурині. Як банда Муравйова нищила молоду українську незалежність у Києві на початку двадцятого віку, як червона чума косила цвіт нашого народу на всіх просторах України, як мільйони невинних виморила голодом.

– Отож бо, друже мій, – погодився Арсен. – У цьому і полягає зле вороже ворожіння. Брехливі імперські чари, отруйний чад затьмарювали розум людини, всього населення. Та імперія виросла на отруйному ґрунті, вона могла існувати лише на брехні, і колись, і зовсім недавно, коли облудно твердили про історичну спільність – радянський народ.

– Про непорушну єдність братніх народів, інтернаціональний обов'язок, – додав Ігор. – Про єднання пролетарів усіх країн. Брехали, аж поки та брехня не стала впоперек горла, не перекрыла дихання...

– Та досить про сумне і невеселе. Воно минуло і нехай не вертає, – глянув на друзів ясними очима Арсен. – Слава Богу, нам випала інша доля – наше покоління прийшло у цей світ не в імперських казематах, а на волі. Вже ми не безликі раби, а маємо рідну землю і маємо ім'я своє у світі. Думаєте, це нічого не значить, коли наш прапор на честь перемоги підноситься вгору на Олімпіаді, на міжнародних змаганнях? Значить, і навіть дуже багато... Я це пережив на спартакіаді, сам відчув...

– То правда, правда, – погодився Ігор. Але не тіш себе, що все лихе минуло, що попереду лише світлі обрії. Та дурнувата імперія ніяк не може закрити свою ошкірену пащеку. Вони ніби всміхаються до нас, а насправді воліють і далі бачити в рабській покорі, то газом труять, то трубою, нафтопроводом міцно прив'язують. Бач, що витворяють, щоб навіть і не думали про Європу. Давай таможний Союз і все...

– А бачили, що робилося в парламенті, коли голосували за харківські угоди, – додав Олег. – Додуматися тільки, до 42-го року продовжити перебування імперського флоту на нашій землі. Бачиш, як той спікер і всі регіонали очманіло голосували? Їх закидали яйцями, а вони, як здуріли... Радіють, мало не верещать, що продалися.

– Нічого, ось скоро підпишуть асоціацію з ЄС, президент же обіцяє, що так буде, – гірко усміхнувся Арсен. – Треба вірити, що буде...

– Так-так, обіцянка-цяцянка...

– Поживем-побачим, недовго лишилося чекати. Хоча, як кажуть, не вір звіру...

Вони ще трохи посиділи, посперечалися і почали розходитися. Олег з Ігорем зібралися в гуртожиток. Арсен мав їхати в Голосіїв, обіцяв провідати родичів.

3.

Ішов знайомою вулицею, роззирався навкруги. Ніби нічого не змінилося, все, як було раніше. Тоді, як жив тут, ходив щодня мимо цих будинків. Два останні роки вчився у цій школі, що біліє за деревами.

Після того, як не стало бабусі і вони з дідом Петром залишилися самі, багато що змінилося в їхньому житті. Арсен закінчував дев'ятий клас, і тепер намагався допомагати дідові по господарству, на кухні, на городі, порати худобу. Раніше він був далекий від усіх цих клопотів, навіть уяви не мав, що все так складно. Правда, допомагав у всьому бабусі і дідові, якщо була потреба, охоче брався за будь-яку справу, але то було час від часу, епізодично.

Тепер мусив думати, за що взятися, а не чекати вказівок. Дід Петро старався впоратися з усім сам, коли він був у школі, але і на його руки випадало чимало клопотів.

Сталося так, що мама мусила їхати в Італію, на неї чекала там непогана робота. Як ви тут будете самі, бідкалася сумно вголос, може махнути на все рукою? Але дід рішуче заперечив: їдь, справимосся, не маленькі...

Мама і в нього питала, що робити. Він теж підтвердив дідові слова: їдь, мамо, все буде добре. Так вони і залишилися удвох... Звикали помалу...

Несподівано біда грянула, як грім з ясного неба. Діда не стало раптово в останній тиждень літа. Якщо бабуся хворіла кілька років підряд, марніла, кашляла, не спала ночами, то дід до останнього дня почувався бадьоро, що йому погано, виду не подавав, та серце зупинилося сонячного суботнього ранку, коли дід вийшов у двір до воріт. Встиг сісти на лавочку, коли йому смеркло в очах, захопився за груди і впав на траву. На похорон мама приїхати не змогла...

Так залишився Арсен сам один. У першу ж ніч забрали його сусіди через дорогу – дід Остап і баба Уляна. Вони ж допомагали поратися по господарству...

Тиждень ночував Арсен у сусідів, а там приїхав дядько Андрій і забрав його з собою в Київ. Так він став жити в Голосіїві, вчитися в столичній школі.

В село приїжджав вряди-годи, коли випадали кілька вільних днів. За обійстям доглядали сусіди, хата стояла пустою, сумовито дивилася на дорогу синіми очима вікон.

Востаннє ступив у рідний двір, коли вертався з Полісся. Олег з Ігорем поїхали прямо на Київ, а він завернув додому. Зайшов до стареньких сусідів, посидів-побалакав, взяв ключі і пішов через дорогу. На подвір'ї було порожньо і сумно. Хата голосно схлипнула дверима, обняла і пригорнула його до своїх грудей.

За якусь мить перед очима промайнуло все його життя у цьому дворі, у кухні, в світлиці. Життя радісне, безтурботне, не забуте...

Посидів трохи за столом, передивися на етажерці свої книжки і зошити, вдивлявся у фотографії в рамі на стіні. Все, як було колись, нічого не змінилося.

Того ж дня провідав на цвинтарі могили бабусі і діда, вдивлявся у їхні обличчя на портретах. Вони ніби запитували сумними очима: як тобі, внучку, живеться на білому світі без нас. «Важко без вас», – ледве чутно прошепотів і змахнув зі щоби непрохану сльозу.

Хоч сусіди просили залишитися в них, ночувати вирішив тоді в рідній хаті. Довго не міг заснути, дивився у місячне вікно.

Та ніч на дні глибокої тиші і досі стоїть в очах...

Двері відчинив дядько Андрій. З порога накинувся жартома:

– Нарешті, знайшлася пропажа. Явився, ніби з космосу вернувся. Ти совість маєш чи ні? Чи тебе в розшук треба подавати? Добре, хоч час від часу телефонуєш, а то б у міліцію довелося бігти.

Арсен сміявся на ті слова і не казав нічого. А що казати, справді він винен, не був у родичів ще з початку літа. А вже осінь добігає кінця. Якось за навчанням і тренуваннями, різними іншими справами не міг вибратися у гості. Хоча дзвонив часто, мало не щодня.

– Винен, винен... але не судить так суворо, – здійняв руки вгору. – Здаюсь на вашу милість...

З кімнати на поріг вийшла тітка, за нею визирала спідлоба п'ятирічна Оленка.

– А йди-но сюди, щибетушко, щось тобі приніс...

Дитина вийшла в коридор. Арсен простягнув їй велику плитку шоколаду, яку здогадався купити в останній момент у гастрономі на розі.

– Дякую, – сказала Оленка, – і радісно всміхнулася.

– Не забула мене ще, пам'ятаєш?

Дитина похитала головою, хитро блиснула очима.

– Диво, що не забула... Весь час питає, де дівся, коли прийде Алсен.

– Арсен, кажи Арсен, як я тебе вчив.

– Ар-сен, – вигукнула несподівано для себе Оленка і голосно засміялася. Відтак мовила ще упевненіше:

– Ар-р-сен, Ар-р-сен...

– Отак правильно. Молодчинка.

Оленка втішено пострибала в кімнату, роздивляючись шоколадку.

Дядько Андрій з цікавістю позирав на Арсена, приязно носміхався.

– А ти змінився, став суворішим, серйознішим за літо...

– Ростем, а може, старіємо...

– Та ні, мабуть, набираємося сили і досвіду...

Андрій Петрович запитував про навчання і про викладачів, про спортивні його досягнення, про змагання і перспективи росту.

– Ти повинен визначити для себе головну лінію, куди витрачати сили, куди йти. Сам собі сказати про це. Я вважаю, що бокс – це не головне, на першому місці має бути навчання. Ця справа пріоритетна...

– Та хіба я проти. Я сам теж бачу, що спорт – це тимчасово. Це очевидно... Але поки маю успіх, то займаюся. Хоча мені баба Уляна напороочила, що може бути біда від того...

Арсен розповів дядькові, що оце недавно, коли був у селі, баба просила його остерігатися. «Будеш мати великий успіх, гроші, славу. Але тобі треба берегтися. Я бачу, що можеш постраждати від важкої травми. Буде велика біда. Зважай... Ти ж мені не чужий». Дядько похитав головою, задумано глянув в очі.

– Якщо баба каже, треба прислухатися до її слів. Ти ж знаєш, вона має дар передбачення...

– Я знаю. Та що, маю покинути все, сховати голову під подушку?

– Знаю, що не покинеш, але зважай... Будь обережнішим... Я завжди вважав, що це не діло – підставляти голову під кулаки.

Арсен глянув ясними очима і засміявся:

– То не треба підставляти. І надіятися на свої кулаки. А в житті всяких небезпек вистачає. Можна спіткнутися і на рівному місці. То ж не будемо про сумне і невеселе...

– Справді, не будемо...

Дядько розпитував про те, як провів канікули, чому так довго не заходив, далі в загальних рисах розповів про свою роботу, закордонні відрядження.

Андрій Петрович так і працював у міжнародному фонді, часто їздив у далеке і близьке зарубіжжя, відстоюючи вітчизняну історичну науку.

Власне, під його ненав'язливим впливом Арсен і вступив на історичний факультет. Думка ця визріла в нього давно, ще коли жив у селі і ходив там у школу. Але остаточно впевнився у незворотності свого вибору вже коли закінчував столичну школу.

Вчитися було легко і цікаво. Те, що він знав ще з давніх пір з шкільної програми, а також із дядькових монографій, книг і публікацій у пресі, дала йому вже з першого курсу міцну основу, і широкий інтерес до обраного фаху.

Нерідко він відстоював свою думку на ті чи інші події, історичні факти, постаті. Все частіше дозволяв собі вступати у суперечку з Андрієм Петровичем, хоча відверто поважав його авторитет.

Не раз і не два запитував авторитетного родича, відколи і як почалися всі біди нашого народу, чому Україна розірвана, розшматована, стогне у рабстві у неситих сусідів.

– Ти задаєш занадто складні і глобальні запитання, на які немає простих відповідей. Почалося в давні віки і з дрімучої брехні. Вороги намагалися завоювати не тільки територію і населення, намагалися задурити розум людський...

– Отож бо. Всі біди наші від того, що вороги завжди намагалися заворожити, тобто зачарувати підкорений люд. Вони несли брехню, чорне називали білим, зло малювали, як добро... І здебільшого загарбникам це вдавалося. А тому, що наші предки ковтали ту брехню, несвідомо проймалися нею, труїлися тим чадом. І вже бездумно вірили, що чорне є білим,

що зло – це добро, що брехня – це правда. Вся біда в байдужості, у відсутності власної гідності, людської гордості.

– Ну, не всі були такими. Безліч тих, хто все розумів, знав і відчував, хто чинив супротив. Тисячі героїв, що боролися волю...

– Але погодьтеся, що більшість була за іншими. Критична маса, заворожена ворогом, вірила, що наші предки в давні часи запросили варягів, щоб ними правили і володіли... І в цьому були переконані не тільки темні маси, а й свідомі, освічені, вчені індивідууми. Так само несли в голови облудні твердження, що ми з москалями братні народи, що вилізли з одної колиски... Хоча то була несусвітня брехня.

– Ти читав Білінського «Країна Моксель»? Там все глибоко досліджено і аргументовано доведено.

– Читав. Це правда, так воно і є. Але погодьтеся, не всі читали, не всі знають істину. Багато хто і сьогодні повторює імперські міфи, те, що вбили в голови простолюду лукаві і лицемірні вороги. Для багатьох з наших землячків героями є Юрій Долгорукий і той же Андрій Боголюбський, Іван Грозний і Петро Перший, Катерина Друга, Ленін і Сталін, словом – ціла згряя тих хижаків, які несли смерть нашому народу.

– Така наша історія, Арсене. Але те, на щастя, відійшло у минуле, кануло в безодню. Якраз вашому поколінню треба очищати наші святині від облудних нашарувань, свіжим подихом вітру розвіювати отой чад ворожого ворожіння, як ти кажеш. І в тому ви маєте бути одностайні, наполегливі, мужні.

– Не тільки нашому, а й вашому. Ви ж теж стільки років живете в незалежній Україні. Від вас ми беремо науку правди.

– От і добре. Від нас усіх, і старших, і молодих, залежить майбутнє, Арсене. Не маємо права забувати про це ні на мить.

Над цими словами Андрія Петровича думав, повертаючись в гуртожиток. А ще думав про майбутній бій, який чекає на нього через десять днів. Вирішальний бій, у якому він не має права на поразку.

4.

Боксом почав займатися всерйоз в старших класах, вже в Києві. Його завжди тішили перемоги, великі і малі. Не втомлювався готуватися до турнірів, завжди охоче йшов на тренування. Іван Григорович був не просто вимогливим вихователем, тренером, а справжнім старшим товаришем, чуйною і уважною людиною. До кожного з них він ставився, як до рівного собі, часто між тренером і вихованцями виникали відверті приятельські стосунки.

З Григоровичем не раз вели вони задушевні бесіди, дозволяли собі іноді жартувати, а то й підколювати тренера. Хоча і ставилися до нього зі щирою повагою. На це він заслуговував.

Тренер був родом з Волині, з берегів Світязя, як сам не раз казав. Жив у столиці вже давно, ще з юності, коли досяг неабияких успіхів у боксі. Про свої досягнення не любив розповідати, згадував лише вряди-годи.

А от про життя, про політику, про ситуацію в суспільстві, про історичних діячів минулого і ділків сьогодення мову заводив залюбки. І висловлювання його на ті чи інші теми були розважливі та безкомпромісні, пронизані життєвою мудрістю, яка споконвіку живе в народі, передається від покоління до покоління.

Арсену здавалося, що Іван Григорович був у його житті завжди, він навіть не міг пригадати, коли і як вони зустрілися вперше, при яких обставинах познайомилися. Що було те не на тренуванні, то це точно, було якогось разу у невимушених обставинах.

Йому відразу впала в очі щира усмішка Григоровича, його весела вдача, жартівлива манера спілкування. Водночас виразно помічалася здатність вдумливо і серйозно сприймати дійсність, критично оцінювати ситуацію.

Іван Григорович спілкувався виключно українською, чим відразу викликав симпатію на тлі російськомовного середовища столиці. Це, здається, вперше від тренера і почув він фразу «Чим далі від Києва – тим ближче до України».

Якось після занять Григорович коротко розповів про знакові сторінки своєї біографії. Коли створювався Народний Рух, він разом з друзями був активним учасником тих подій. Не просто виходив на численні мітинги і маніфестації, а був їх організатором і рушійною силою. У перших рядах піднімав національний прапор, йшов напролом, долаючи загати правоохоронців.

Доводилося силою проламувати ворожу силу, часто забуваючи про страх, обережність, загрози здоров'ю і життю.

– Ми були молоді, відчайдушні, безкомпромісні, як та весняна вода, що рве греблі, змітає все на своєму шляху... Усе віджиле, непотрібне... Ми були, як той вогонь, що підхоплений на крила вітру, палить суху траву, бадилля мертвих бур'янів...

– І що з тої повені, що з того вийшло, чого ви досягли? – іронічно запитував Арсен.

Ігор мовчки кивав головою.

– З того вогню постала Україна, – приязно світив очима Григорович. – Хіба ви в це не вірите, що так воно сталося. З того вогненного вітру стала Україна видною, помітною у світі? Думайте, хлопчики, думайте. Бо якби ми тоді ховалися і боялися, злякано мовчали, то хто б нас почув і побачив?

– Воно, може, правда, – казав Ігор. – Але хіба все сталося так, як ви задумували? Народ повірив у красиві

слова. Солодкі обіцянки про те, що жити стане краще, що всім буде легше... А що маємо зараз?

– Маємо те, що маємо, – як казав один розумака, – іронічно промовив Арсен. – Хіба не так, Григоровичу?

– Але ж була перемога, а не поразка. Була перемога, і вона нікуди не зникла. Це як у спорті, майже... Якщо ти виграв бій, то ця подія у твоїй долі залишається назавжди. Те ж саме можна сказати і за поразки...

– Ну, це одне, а те – зовсім інше, – не здавався Ігор. – Тут не можна порівнювати...

– Чому не можна? Ситуація подібна, тільки у поєдинку – два учасники, а всі решта глядачі, публіка. А в цьому випадку, – всі учасники, глядачів не повинно бути, сторонніх, байдужих...

– Всі учасники, але є серед них і лукаві, і підступні, меркантильні, які діють не за правилами, а задля власної вигоди... Ось і пруть, як бліді поганки після дощу, – скорчив гримасу Ігор.

– Ні, хлоп'ята, в житті нічого не проминає даремно. Ні у великому, ні в малому... Якщо ти согрів, неодмінно має бути кара. Рано чи пізно, – роздумував Григорович. – Ми зробили все, що змогли, навіть набагато більше, ніж могли... Тепер ваша черга. Може, й правильно казав той розумака «Маємо те, що маємо...».

Арсен скептично махнув рукою:

– От-от. У нас багато всяких розумак. Аж кишить. Кожен такий уже мастак, що більшого в світі немає. Ось пригадайте, Григоровичу, як кричали усі хором ще зовсім недавно: «Разом нас багато, нас не подолати», як помаранчевими барвами горів Київ і вся Україна. І що з того? Хмара напливла і все потемніло навкруги...

– А що мені пригадувати. Я сам кричав у ту золоту осінь. Разом з усіма... Вірилося, що то назавжди, що правда

восторжествує... Але, але... Зрадили не тільки ті, що обіцяли на трибуні, а й більшість тих, хто кричав під трибуною... Перемогли і заспокоїлись, опустили руки...

– Оце правильно... Ви ж самі кажете, що опускати руки не можна, – кивнув головою Ігор. – Опустили і получили...

– А все ж я і зараз кажу, що не все було даремно, я хлоп'ята, навіть упевнений в цьому. Ця хмара, що насунула, вона не надовго... І все залежить від людей, від їх мудрості, від розуму... Не опускайся, не потурай брехні. Не хочеш бути одуреним – думай...

– Це, Григоровичу, ще великий Кобзар казав усім «Якби ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя...» Усім нам разом і кожному зокрема. Хіба не так воно в нашому народі: віримо ворогам більше, ніж собі самим. – Арсен взявся цитувати з пам'яті далі: «Німець скаже: ви могли, могли-могли, золотого Тамерлана онучата голі... Німець скаже: ви слав'яне, слав'яне-слав'яне, славних прадідів великих правнуки погані...» Отаке воно є в нашій ментальності.

– Ти правду кажеш, Арсене. І я про те, – погодився Іван Григорович. – Що ж ми один другого переконаємо в тому, у чому давно переконані?

– А ще великий Тарас писав, ніби про сьогоднішній день:

*Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице.*

– Правду писав наш пророк. А правда, вона вічна. Бачите, століття минуло, а нічого ніби не змінилося, – казав на те Григорович. – Та досить суперечок, давайте краще я розповім одну історію з сучасного життя...

...Коли на початку нового століття і тисячоліття у Києві на владному Олімпі вискочив, як чорт з табакерки, Янек з Донецька, для багатьох це було несподівано. Пригадую своє перше враження, коли побачив на екрані, як представляли нового прем'єра на трибуні Верховної Ради. Я й не чув про такого і в очі ніколи його не бачив. А то дивлюся – суне щось неотесане, як брила, якийсь вайлуватий дядько, і зразу бовкнув фразу «Донбас порожняк не гонить». Я відразу і не второпав, що воно і до чого. Словом, відразу він мені не сподобався ні зовнішнім виглядом, ні своєю мовою. А ще, коли чую, що сидів за ґратами і то не один раз, то взагалі він мені став справді порожняком.

Але став таки прем'єром той дядько, і раз за разом дивував публіку своєю поведінкою і своїми словесними перлами. Насмішив усіх, коли гепнув, як мішок з половою, коли у нього вцілили яйцем у Івано-Франківську. Словом, коли Ганя Герман стала його гувернанткою чи нянькою, треба було рятувати імідж колишнього зека і новоспеченого прем'єра. Було вирішено, мабуть, провести рекламні тури на Донеччину, де Янек був губернатором до того, щоб показати його досягнення на цьому посту. Я тоді працював в університеті, а наш ректор не приховував своєї симпатії до Віктора Федоровича. От одного разу викликає він мене в кабінет і аж сяє весь: Іване Григоровичу, є поїздка в Донецьк, ви включені в делегацію спортивної громадськості столиці. Поїздка для вивчення досягнень регіону і обміну досвідом. На тиждень. Будете представляти наш університет, це велика честь...

Не вельми я зрадів тій поїздки, але нема куди діватись. Раз наказують, то треба їхати. Це вже потім я зрозумів,

звідки роги ростуть, вже пізніше, в поїзді. У групі було майже тридцять чоловік, більшість – журналісти і всі з західноукраїнських областей та з Києва. Задумано було «просвітити» несвідомих «западенців», що новий прем'єр справді досяг неабияких успіхів на Донбасі, що він за своїми людськими і діловими якостями прогресивний чоловік і є справжнім благом для України.

Їдемо, всі україномовні і всі критично налаштовані, але вголос своїх оцінок не висловлюємо. Тренери все більше про спортивні новини між собою ведуть мову, журналісти – про свої проблеми і прогнози.

Вранці за вікном вагона попливли терикони на тлі зелених просторів. Зійшли ми на якійсь невеликій станції, а нас там уже зустрічають як добрих гостей. Представники місцевої влади, якісь чиновники з Донецька. Всі дуже культурні, ввічливі, усміхаються, в очі зазирають. І, що найбільше вразило, всі балакають чистою літературною українською мовою. Ну, чисто тобі, як в ефірі київського радіо.

Вже з першого дня все закрутилося, закружляло, як у хороводі. Зустрічі в колективах, знайомства, екскурсії, пресконференції. Обід в одному ресторані, вечера – в іншому, концерт козацького ансамблю. Аж незручно якось від такої уваги.

У наступні дні – екскурсія у дитяче «Смарагдове містечко», знайомство з спортивними спорудами краю, показові виступи на стадіонах, розповіді про спортивні досягнення. На обід везуть у сільськогосподарське підприємство шахти імені Засядька. Там показують фазанаріум, ферму, де вирощують у клітках цю екзотичну птицю. Більше десяти тисяч фазанів доглядають тут шахтарі.

Не встигли ми як слід здивуватися від такого чуда, як нас ведуть у критий очеретом довгий курінь і запрошують за столи. Треба, кажуть, попробувати делікатесів з отих пташечок.

По обіді демонструють ще одне диво. Неподалік, через дорогу, на горбистій залісненій місцевості розташовано оленарій цієї ж шахти. Більше півсотні благородних і плямистих оленів живуть тут у природних умовах. Дивимось через огорожу, як егері виганяють із кущів цих екзотичних тварин і ті сполохано біжать на сусідній пагорб... Господарі не без гордості повідомляють, що до них на полювання приїжджав навіть президент власною персоною...

Дива не минають і наступного дня. На цей раз везуть у заповідник «Святі гори», відвідуємо історичні святині лаври, проходимо підземним переходом на вершину білої крейдяної гори, де стоїть храм. Милуємося водами Сіверського Дінця і радіємо, що така багата і красива наша земля.

На обід везуть тепер за 30 кілометрів в інше господарство цієї ж шахти. У цьому колгоспі вирощують племінну худобу. Корови, телята, бички, коні – вся ця публіка в окремих приміщеннях відповідно виду і віку. Вражає все своїм розмахом і науковим підходом. Западає в душу і застілля, організоване з відповідним розмахом.

За тими гостюваннями і привітаннями якось не відразу зауважили, що з нами вже балакають виключно російською, що все частіше у виступах лунає ім'я Віктора Федоровича, наполегливіше підкреслюються його заслуги...

Їхав я з того Слов'яногірська чи Слов'янська, і цілу дорогу мені невідступно звучали оті слова, що Донбас порожняк не гонить... А що гонить? Гірко мені було: така красива і багата земля, наша споконвічна земля, українська, козацька, а забула себе, своє ім'я, такі люди, красиві та дужі, а втратили пам'ять, їм байдуже, чиї вони внуки і правнуки... Вони дивилися на нас, як на несвідомих, недалеких «западенців», яких їм доручено просвітити... Самі темні, вони ніби щиро хотіли вивести нас на світло...

От так, хлоп'ята, а ви кажете... А що – не збагнути!.. Заворожені ворогом. Та імперія століттями билася в конвульсіях, щоб проковтнути і перетравити в собі цілі території і народи. І в багатьох випадках це їй вдалося. Не стало України на значних просторах Брянщини, Білогородщини, Вороніжчини, Курщини, Кубані... У кращому випадку лишилися тільки українські прізвища та імена, а ще деякі топоніми...

Та нічого, справді нічого страшного. Бо ми сильніші за них, бо нас багато. І нас не подолати. Це правда, і та правда за нами...

Самі поміркуйте. Хотіли згризти, перетрубити нашу мову, проковтнути її Але ж ні, подавилися. А доки наша мова жива, доти ми невмирущі. Доти будемо тут і в усьому світі.

5.

Іван Григорович не часто заводив такі розмови, був делікатним і ненав'язливим чоловіком. Але коли вже заходила мова про патріотизм і запродакство в нашій історії, емоції нерідко брали гору, він був різким і безкомпромісним.

– Клятї шовініюги, вони на нас дивляться, як на своїх кріпаків, на рабів. І при цій нагоді розповідав час від часу одну й ту ж історію: «Коли я в молодості працював у будівельному тресті, кілька разів доводилося їздити в Москву у наш союзний главк. Начальник брав мене з собою, зрозуміло, щоб було кому за ним сумки носити. Так от, щоразу в тій центральній конторі на сходах за перекурором нас зустрічали господарі радісними вигуками і диким реготом: «Хохли приехали... Ну что, салко есть, колбаса? Водочка есть? С перцем?» Звісно, в нас все це, і не тільки, було з собою... Вже ближче до обіду з нетерпінням закривався буфет і накривалися столи і потрібне начальство з великою охотою пило і їло наші делікатеси, побіжно вирішуючи проблемні питання...

А прощалися, то казали завжди «Ну, реб'ята, утешили, молодці хохли. Приезжайте почаще, будем ради помочь...»

Ту історію про шовініюг Іван Григорович завжди розповідав з гумором і гіркотою. Дійових осіб щоразу копіював досить детально, передаючи індивідуальні риси кожного, характерні вислови і гримаси. Виходила не тільки сумна і смішна історія, а сцена, сповнена сарказму.

Хтозна, можливо такі розповіді мали вирішальний вплив і на Ігоря. Бо ким постав той високий, білявий з веселим усміхом парубійко під час їхньої першої зустрічі? Таким собі самовпевненим, іронічним, зверхнім індивідуумом, який звик ні на що не зважати, мати свою точку зору на все. А перше, що кидалося у вічі, була «хохляцька» російська мова Ігоря.

Сам родом із Запоріжжя, з-під знаменитої Хортиці, хлопець з гордістю представився справжнім козаком, чистокровним запорожцем. А що воно так було і насправді, свідчило і прізвище однокурсника і сусіда по кімнаті в гуртожитку – Вертипорох.

Пригадує, як сказав тоді при першому знайомстві Ігорю: «Ну який же ти козак, як ти мову козацьку забув, чи й не знав зовсім? На що Ігор криво усміхнувся: «Да я істинний казак, а что мне мова? Да у нас все так говорят, а какая різниця».

Хоч згодом виявилось, Вертипорох добре знає українську мову ще зі школи, спілкується нею на заняттях в університеті, а от у побуті, на тих же тренуваннях, на вулиці, викручує свого язика.

То чи не остаточний вплив на Ігоря у віднайденні себе зробив тренер. Іван Григорович зумів якось непомітно щось там перемкнути в свідомості хлопця. І вже незабаром Ігор завжди і скрізь спілкувався виключно українською. Ще й став непримирим до тих, хто ігнорував рідну мову.

Правда, не раз усім казав, що таким його зробило середовище, а ще історична наука, яка раптово відкрила очі на причини і наслідки. Одного разу переконував, що значний вплив на нього зробив саме він, Арсен. Переконував, наводив багато аргументів. «Хай буде так, – сказав тоді Арсен, – але я ж не вчив і не примушував тебе бути таким однобоким і непримиреним до всіх, заворожених ворогом. Намагайся їх зрозуміти, переконати добрим словом...»

На що Ігор розпалювався ще більше і викрикував майже сердито: «А що їх жаліти? Запроданці, перевертні, манкурти. Знаю їх добре, сам недавно був таким. Я їм спуску не дам...»

Хлопці, слухаючи цю тираду, сміялися, але схвально кивали головами. Ігор заспокоювався, але від переконань своїх не відрікався.

Навпаки, відколи на другому курсі почав зустрічатися з своєю Іриною, майбутнім педагогом, українським філологом, став ще більшим патріотом у своїх діях і висловлюваннях. У його роздумах, розповідях якось непомітно і ненав'язливо почали збликувати поетичні фрази класиків: «Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесь на чужину шукати доброго добра», «Слово рідне, мова рідна, хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має», «Не пора, не пора, не пора москалеві, ляхові служити. Нам пора для України жити», «Не забувайте, виродки, ніде: народ мій є, в його волячих жилах козацька кров пульсує і гуде»

Найчастіше він цитував Василя Симоненка, на якого йому відкрила очі його Ірина. При тому щоразу не забував дякувати майбутній вчительці, хоча вона й не чула його компліментів. Піднесено і урочисто, з особливим пієтетом декламував: «Україно! Ти моя молитва, ти моя розпука вікова. Гримить над світом люта битва за твоє життя, твої права...», «Я для тебе думаю, творю. Хай мовчать Америки й

Росії, коли я з тобою говорю». А ще «Не шукав я до тебе ні стежки, ні броду, я до тебе ніколи узбіччям не брів. Я для тебе горів, український народі. Тільки, мабуть, не дуже яскраво горів...»

– Та ж був він справжньою зорею на високому небі України. І горів дуже яскраво, освітив цілу епоху. За це і вбили його імперські кати. Брехливо, перелякано, підступно. Як вбивали багатьох чесних патріотів протягом усієї історії, як убили того ж Володимира Івасюка – за слово, за пісню, за українську мову... Вбивали за добро і за любов...

У словах Ігоря вчувалася велика щира правда, незаперечна істина – так воно і було протягом віків, але найбільшою люттю налилася та імперія за десятиліття більшовицької тиранії. Тоді терор став масовим явищем, проявом сталінського садизму і великодержавного маразму. Тисячі, мільйони невинно убієнних кинула в геєну вогненну та нелюдська система. А ще мільйони убила духовно, відібравши у цих двоногих істот не тільки розум, а й серце. Заворожено, зазомбовано вони репетували безладним хором, славили убивць, катів, кривавих виродків, самі готові були убивати і убивати...

Добре, що канула в лету та звірина система, що мирно без катаклізмів розпався той соцконцтабір. Та не всі так мислять, ой, не всі. Не всі, затруєні чадом у роки тоталітаризму, вилікувалися від тої страшної епідемії. Немало таких, хто зітхає за минулим, бігає з кривавими прапорами на мітинги і демонстрації вчорашніх.

Ну, ще можна зрозуміти ветхих ветеранів, які поринають у спогади своєї молодості. А як пояснити потуги їхніх внуків і правнуків, які з шкури лізуть, щоб довести свою відданість ідеям великого жовтня і заповітам вождя?

Не були б вони такі страшні і дикі, якби не баламутили народ, не сіяли зерна брехні, не кричали про зубожіння населення, а самі проживали у царських палацах і гасали на

престижних іномарках. Лють крокодилові сльози, хапаючи свої жертви у криваві пашеки, кричать на всіх перехрестях про те, як вони дбають про нещасний народ.

А скільки лицемірів серед тих, хто записався у патріоти, одягнувся у вишиванки, прикрився синьо-жовтими барвами, а сам собі давно на умі. Думає одне, говорить інше, а творить зовсім протилежне! Куди такі поводитирі заведуть той народ?

Тож по ділах їх судить про них, убогих духом і дрібних. Не вірте високим словам, а придивляйтеся до їхніх вчинків. Наговорили, намножили усяких партій, гризуться між собою, б'ють себе кулаками в груди як в бубони, аж гуде навкруги. Та в нашій країні має бути лише дві партії – українська і антиукраїнська. Про це не раз казав і Олегу, і Сергію та й Ігорю, застерігав їх, щоб вони не прив'язувалися до будь-яких партійних осередків. Навколо цього у них нерідко виникали затяті суперечки.

– Що з того, коли ти будеш зватися унсовцем чи свободівцем, кунівцем чи оунівцем, чи тим же бютівцем, ти ж у першу чергу служитимеш лідеру і партійній програмі, а не державі. Будеш поборювати конкурентів, своїх же однодумців. Таке, друзяки, вже було в нашій історії. І давно, і зовсім недавно. Це наша споконвічна біда та й наша вина. На горе нам і на радість нашим ворогам.

Друзі мовчки кивали головами і погоджувалися з його аргументами. А що вони могли заперечити? То була правда.

6.

Приїхав Сергій із свого озерного села. Зайшов із своєї сусідньої кімнати усміхнений, галасливий, усім передавав вітання від рідних і знайомих, переповідав сільські новини.

– Оленка, виявляється, теж у Києві в універі вчиться. Ти що, не знав, – глянув на Олега.

Олег байдуже махнув рукою: знаю, мовляв, і без тебе.

– Вона мене не цікавить, – сказав уголос, – Вірніше, я її...

– І то правда. Про тебе навіть не згадала, не запитала нічого. Про Ігоря питала, про Арсена... А про тебе і не заїкнулась.

– А що мені до того? Ну, було. Забалакав два рази там, на озері. Ото і всього... Якась вона несерйозна, все на жарти переводить, підколює. Дика якась...

– Ой не гріши на мою сестричку. Нормальна вона дівчина, навіть дуже серйозна...

Сергій став перераховувати достоїнства Олени, розхвалювати її поміркованість, розважливість, розум, скромність, її активність, гарні манери, її родину.

– І не тому, що тітки Тані дочка, а мені двоюрідна сестра, а тому, що насправду вона така є. Ото чіесь щастячко ходить...

Олег слухав і мовчав, але дивився на Сергія іронічно, якщо не сказати скептично.

– Можливо-можливо... Але ж на нинішньому етапі це в мої плани не входить, – зв'язувати себе сімейними вірвонками. Та й є у мене дівчата, самі знаєте, мабуть, не гірші. І не такі дикі, – не здавався Олег.

– Та я ж нічого не маю до тебе. І зовсім не агітую, – поклав Сергій тому руку на плече. – Я так мову завів – до слова прийшлося...

Сергій мовчки став витягувати з сумки якісь пакунки і банки, виставляти на стіл.

– Оце мої вам гостинці передали. Мати щось там пекла і варила, батько – риби і в'юнів сушених... А ще якісь грибочки в слоїках, ягоди... Ледве допер...

Заставив тими гостинцями усього стола. Ще там щось вишпортував з дна.

– А дід усім теж привіти передавав. Казав, щоб приїжджали на Різдво, а влітку, то обов'язково. Особливо розхвалював Арсена. Ото, каже, міцний чоловік... Кремень...

– Чимось підкупив ти його, – знічев'я мовив Ігор від вікна. – Бач, як точно він тебе назвав – кремень...

– Нічим я його не підкупляв, просто частіше з ним балакав про життя-буття. Ви тоді то на пляж бігали, то на танці, то спали на сіні. А я з дідом балакав... А назвав, бо бачив мою колекцію кременів, бо при ньому я іскри викресував у темряві...

– Отож він і сказав про тебе: потужний, як кремень. У таких вогонь захований. Креши і не просто іскри бризнуть, а блискавиці запалають...

– Оце точно, – підтримав Сергія Ігор. – Це правду мовив Юрій Іванович. Мудрий він чоловік...

– Доживеш до його віку і ти таким станеш, – засміявся Олег. – Недовго чекати вже лишилося – якихось піввіку.

– Ото сядь і чекай, а я пішов, – сказав Ігор, визирнувши у вікно. – Там мене вже чекають.

Внизу, біля входу стояла Ірина і позиркувала вгору, на їхнє вікно. Ігор миттю зник за дверима.

– Оце я розумію, – сказав Сергій. – Кинув друзів і помчав. А ти кажеш: дівки-дівки. Що то справжня любов. А ти боїшся, щоб тебе не пов'язали сімейними шнурками.

– Ой, дядьку, не кажіть, – скривився Олег і глянув на товариша. – Я ж з тебе беру приклад, ти трохи старший. Але коли ти станеш на рушничок щастя, то і я вслід за тобою шугану в ту безодню.

Арсен далі не слухав тих словесних баталій. Предмет розмови не дуже цікавив його. В очах постали останні дні літа, Озеро в поліській глибинці, розмови з Юрієм Івановичем. Ніде правди діти, йому приємно було чути дідові

слова на власну адресу, те, що старий мудрець не забував про нього.

Не забував про діда і він. Час від часу згадував ті дні і ті розмови в озерному селі. Це правда, не багато на світі є людей, з якими хотілося б йому спілкуватися ще і ще. Таким був дід Петро, царство йому небесне, такими є нині дід Остап і дядько Андрій, а оце віднедавна Юрій Іванович. Ну ще тренер Іван Григорович, ну, звичайно, і оці хлопці, з якими звела доля...

А ще була вона, Тамара, дівчина із золотистим волоссям, з якою сидів за одною партою з першого класу. З якою вчився до дев'ятого в сільській школі. Була, а тепер нема. Зникла, розвіялася як дим, як вранішній туман. Дивно, раніше думав, що ні дня не проживе на світі без її очей, голосу, усмішки, радості, смутку. Якимось непомітно дитяча дружба у старших класах перейшла в закоханість і вже не просто вони разом виступали на шкільних вечорах, концертах, були ведучими різноманітних заходів, а теплими весняними вечорами прогулювались сільською вулицею, робили кола довкола школи, подовгу стояли на березі річки, видивляючись на вічні зорі у вічному плині вод.

Вона страшенно подобалась йому. Світлий образ її щомиті був у його очах. Засинав, а вона світила йому зірницею. Прокидався, а вона сонячним сяйвом зустрічала його.

Не раз казав їй, що так буде вічно, бо вони вічні у цьому світі. Як земля і небо, як зорі. Вона вірила і щасливо сміялася, заглядаючи йому в очі.

Так було до тих трагічних подій, коли він залишився сиротою. Правда, не зовсім самотнім – десь там, в Італії, була мама, заробляла на життя. Коли відійшла бабця, а згодом і дід, мама казала, що повернеться додому, якимось будуть жити. На що заспокоїв її, що він уже не маленький, хай не зривається, не їде. Він сам дасть собі раду. Більше того, дядько Андрій обіцяв забрати його у свою сім'ю.

Не дуже йому хотілося кидати село, їхати в дев'ятий клас у столичну школу, жити у великому місті. Тут було все рідне та близьке, хата, друзі, знайомий з дитинства кожен куточок. А найголовніше – була вона, Тамара.

Спочатку відмовлявся їхати, навіть думку таку рішуче відкидав. Та мама і дядько вмовили. Мама тим, що тоді мусить вернутися з тих заробітків, бо вона його самого не кине. Андрій Петрович теж наводив цілу низку аргументів на користь переїзду в Київ. Основний з них – це те, що все ж рано чи пізно доведеться кидати село. Чи їхати на навчання, чи йти в армію. Не буде ж так завжди, як є.

Там буде видно, казав на ті доводи. І так воно було б, не поїхав би, якби не Тамара. Вона болісно сприйняла звістку про те, що він скоро стане столичним жителем. Затихла, впала йому лицем на груди, затремтіла в сльозах. Став заспокоювати, втішати, обіцяв нікуди не їхати. Тільки разом з нею і на край світу.

Довго мовчала, невтішно схлипувала, як дитина... А тоді, глянувши мокрими очима на срібний місяць за його плечем, тихо мовила: «Їдь, Арсенчику, нема на те ради. Як же тут ти сам будеш? Їдь, але не смій забувати мене, бо я вмру без тебе...»

Клявся, що не забуде, що ця розлука не назавжди. Він буде приїжджати, часто-часто, а на неї чекатиме в Києві і вона приїде до нього після школи і вони разом вступатимуть в університет.

«От і добре, – сумно усміхнулась Тамара. – Це доля нас випробує розлукою, але ти не смій забувати мене, бо я без тебе вмру...»

Щовечора були її дзвінки, лунав у телефоні дзвінкий щасливий голос. Вона розпитувала про життя, навчання, про нових друзів, розповідала про сільські новини. Але ті розмови швидко минали, безжально з'їдаючи гроші, тож домовилися, що будуть писати одне одному листи.

Вона слала йому довгі і детальні описи, раз за разом нагадувала, що без нього дуже сумно в селі і в школі. Щоразу знаходила ніжні, хвилюючі слова.

Він відповідав коротко, по-діловому, але в кожному рядку, в кожному слові вчувалася його любов, його зачарування.

Що ті дзвінки і ті листи? Будь-яку найпершу можливість використовували вони, щоб зустрітися, хоча б ненадовго, хоча б на день чи вечір. А що вже влітку, на канікулах, то він тижнями пропадав у селі. А раз навіть попросив Тамариних батьків, щоб дозволили їй приїхати в Київ, на екскурсію. То були незабутні два дні, які назавжди лишилися яскравим спогадом не тільки для Тамари, а й для нього. Він знайомив дівчину з визначними місцями столиці, уголос мріяв про їхнє спільне майбутнє, студентські роки...

Після випускного Тамара повідомила, що в Київ їхати передумала. Попросила про зустріч: «Маю тобі щось сказати про свої плани...»

Вона довго зітхала, відводила погляд убік, казала, що у батьків нема грошей на її навчання, а на бюджетну квоту вона не розраховує. А ще говорила, що коли і вступатиме, то ближче додому, а не в столиці.

Він заспокоював Тамару, переконував, що не годиться відмовлятися від своєї мрії, а вони ж мріяли бути разом у студентські роки, та й потім, що мама непогані гроші заробляє в тій Італії, він попросить і вона дасть скільки треба...

Тамара все нижче опускала голову, уникаючи його погляду. Сказала глухим голосом «Я тебе дуже люблю, ти хороший, ти найкращий. Я тебе так люблю, що ти й не уявляєш собі. А тому скажу тобі всю правду, як на сповіді...»

Збиваючись, ковтаючи слова вона й повідомила ту коротку і страшну новину «Я виходжу заміж. Скоро, зовсім скоро. Так хоче мама... Вона мені дихать не дає...»

Занімів від тієї звістки. Відразу й не повірив, здалося йому, що перед ним не вона, а хтось інший, якась чужа людина, а не його рідна Тамара. Мовчав, не знаходив слів. А тоді здавленим голосом спитав: «Хто він?»

У глибині свідомості билася думка: зараз дівчина скаже, що пожартувала, засміється голосно і утішено. Але вона мовила гірко: «Він воєнний, лейтенант, з Москви, пристав, проходу не дає. Йому після училища треба їхати на Далекий Схід. То й спішить так. А мама й собі не відстає».

Врешті повірив, що то не якийсь дурнувятий жарт, а таки правда. «А як же ти будеш жити без мене, ти сто разів казала, що без мене вмиреш?» «Арсенчику, ти ж знаєш, що я тебе люблю і буду любити вічно, до самої смерті. Я тебе дуже люблю і ніколи не забуду, де б я не була...»

Пам'ятає, що казав їй на те якісь слова, гіркі і колючі. А що було в тих словах, то й не згадає зараз. Запам'ятав тільки одне запитання, яке вимовив останнім: «А як же рядки класика: Кохайтеся чорнобриві, та не з москалями, бо москалі, чужі люди, роблять лихо з вами?»

Тамара глянула з болем, та нічого не відповіла. Мовчки опустила голову, мовчки дивилася йому вслід.

Так розвіялася, як вранішній туман, його перша велика любов. Зникла назавжди. Виїхала в Москву, а далі в тайгу. Не згадував, не жалів. А за чим жаліти? Так, ніби й нічого не було. Тільки спогад, далекий і гіркий. Тільки сон.

Це вже після другого курсу, коли влітку приїхав на кілька днів у село, до діда Остапа з бабою Уляною, то краєм вуха чув біля магазину як одна тітонька розповідала іншій: «Катька вчора розказувала, що її Тамарка такого зятя відхопила їй, що закачайся. Сам офіцер, а батя в нього генерал. В Москві живуть чи десь за Москвою. Каже, що той тож генералом буде, а вона генеральшою стане колись... Ото бач, як везе людям... В саму Москву попала з нашого забитого

села, купається, як сир в маслі...». На що друга тітка скептично відповідала: «Більше слухай ти тую Катьку. Вона тобі наговорить. А я ж то добре знаю, що тій Тамарці її не мед там. Ото торік приїжджала на пару днів з малим і з синяком під оком. То я чула, що жалілася матері, що п'є той зять і руки розпускає...»

«Мо' й так, – знизувала плечима перша і хитала головою. – Катька не хоче, щоб в селі балакали, то й вихваляється...» «А то, а то там такий вже генерал, хоч куди. Знаєм ми тих генералів. Як кажуть, зять аби взять...»

Далі Арсен вже не слухав. Відійшов убік і виразно побачив Тамару звіддалік. З малим на руках і синяком під оком.

7.

Нарешті той день настав. День вирішального бою. Дивно, але Арсен був зовсім спокійним. Хвилювався Іван Григорович, хлопці теж явно були збентежені. А йому хоч би що.

– Не будь самовпевненим, – тихо мовив Іван Григорович. – Той Квадрат – міцний горішок. І удар вміє тримати, і впертий, заюшливий.

Тренер знав, що говорив, і знав не з чиїхось розповідей. Квадрат, з яким випало йому вийти на ринг, ще донедавна займався у Івана Григоровича. Коли Арсен прийшов у колектив, Квадрат якраз тоді перебіг у Москву. Ну, не просто перебіг, а, як заведено, цілком законно продався.

Це було несподіванкою для тренера і для хлопців. Найбільш перспективний, титулований, результативний боксер кидає отак раптово все і продається за великий гріш.

Вітька, так звали Квадрата, не дуже і недовго засуджували. А дехто з хлопців і відверто навіть заздрило: повезло чуваку. Не кожному так щастить. Десь через півроку «повезло» ще одному з їхніх. Перебіг у Москву і Ванька

Шарик, з яким Квадрат дружив давно. Було очевидно, що той і склав йому протекцію..

Звичайно, це зачіпало за живе гідність Івана Григоровича. І Квадрата, і Шарика він терпляче виліпив з глини, радів їхнім успіхам, шліфував майстерність. Багатьом ставив їх за приклад. А вони вчинили таке свинство.

– Григоровичу, все буде в ажурі. Розберемося з одним і другим. Правда, Ігорку?

– Ну-ну, не кажи гоп, Арсене. Не будь самовпевненим, – в задумі мовив тренер. – А мусите перемогти обидва. Така нагода випадає нечасто. Не маєте права втратити шанс.

– Зробимо все можливе, – кинув Ігор.

– І неможливе. Все буде в ажурі.

– Якщо чесно, то я вірю вам. Але, чорт візьми, хвилююся добряче.

Турнір проводився в Донецьку. Вони приїхали вчора вранці, встигли відпочити і потренуватися, побувати на брифінгу. Суперники з «білокамінної» теж були вже на місці, стримано віталися, налаштовані ніби дружельбно. Краєм ока оцінює ковзнув по фігурах одного і другого. Хлопці справді нівроку, обидва справжні бройлери. І Шарик, і Квадрат. Та й інші в тій команді пихаті і пикаті, впевнені в собі.

Нарешті той день настав. Настала та вирішальна мить виходу на ринг. Перші два поєдинки їхні програли. За сумою очок у третьому і четвертому вирвали перемогу. П'ятий бій з явною перевагою виграв Петро, мало не поклав москвича під ноги.

Бій Ігоря з Шариком усі в їх команді переживали особливо гостро. Помітно хвилювався тренер, як не дивно і Арсену передалась його нервова дрож.

Ігор тримався достойно, атакував все частіше, упевнено тримав удар. Десь до середини поєдинку Шарик почав помітно нервувати, зашпортуватися. А в кінці сьомого

раунду несподівано зів'яв, упав навznak і вже не проявляв ніяких потуг підвестися...

Перемога Ігоря окрилила Григоровича. Він не приховував своїх емоцій, дивився на Вертипороха щасливими очима.

– Оце дав клас, – обіймав Ігоря за плечі. – Оце по-нашому, по-козацьки. Так має бути.

Іван Григорович відшукав очима Арсена:

– Оце клас, Арсене. Тепер ти постав свою крапку у цій історії. Таку, як треба...

Та мить настала. Дивився як Квадрат у своєму кутку розминався, підстрибував, махав ногами. На плечах у нього був російський прапор, він тримався за триколон обома руками в рукавичках.

Вдарив гонг і вони зійшлися посеред рингу. Квадрат почав нервово, агресивно, ліз вперед вже з перших хвилин. При тому пропустив кілька влучних ударів, які навіть дуже його здивували.

І в другому, і в третьому раунді Квадрат тільки посилив свій натиск, активніше махав руками. Він явно наливався злістю, удари були все відчутнішими, хоча й не часті.

Арсен пішов у глухий захист, не підпускав похмурого Вітька близько. Четвертий раунд пройшов більш спокійно, Квадрат став обережнішим, намагаючись уникати ударів.

У перерві Іван Григорович нахилився низько і прошепотів:

– Будь обережним. Він хитрить і вичікує...

Хитрить? Хай хитрить, побачимо, хто кого перехитрить. З цією думкою вийшов на середину рингу у п'ятому раунді. «Бачиш, він хитрить, вичікує... Бачили ми таких хитрих!»

Два удари Квадрат пропустив один за одним. Видно, що це зразу забило йому памороки, бо глянув якимось відсторонено, ошелешено. Він ще тримався, хилитався на напівзігнутих ногах, але руху вже не було ніякого.

«Хитрять!» – майнула думка, перш ніж він наніс прямий правий Квадрату в голову. Той гикнув і впав на коліна, схилився додолу. Так і заляк на колінах, не чуючи як рефері рахує, як реве публіка...

Хлопці вітали, обіймали, тиснули руку. Чи не найбільше радів, як мала дитина, Григорович. І мав на те законні підстави, поставлених перед собою завдань вдалося досягти на сто відсотків.

Під враженням змагань всі були і в останні години перед виїздом з Донецька. І в дорозі Арсен дивився на терикони обабіч шляху, на порожні поля, на краях яких чорніли подекуди забуті покинуті соняшники. До самого обрію домінували сірі непривітні барви. А на душі було легко і світло, а в автобусі було гамірно і весело.

Вони перемогли! Вони тішилися нелегкою перемогою і не приховували своєї радості.

– Ну як ви їх? – зиркав на кожного тренер. – Так, як треба. Вищий клас. Моя школа...

– І в них теж ваша. Навчили на свою голову, тобто на наші голови, – засміявся на ті слова Ігор. – Думав, що він мене покладе...

– І я думав, що доведеться до кінця махати руками, – додав Арсен. – Але він мене розізлив не на жарт. «Хитрять». Бачили ми таких хитреньких. На колінах.

– Школа і в них моя, – усміхнувся тренер. – Але, бач, відбилися від рук і ось тобі на, мають пілюю...

Обидва – і Квадрат, і Шарик – явно були невдоволені. Не підійшли, не заговорили. Позиркували здалеку, сердито, вороже. В обох очі злісно поблискували, коли він демонстративно здіймав над головою блакитно-жовте знамено.

8.

Ейфорія не минала і в Києві. Вітали на факультеті, на курсі, у групі, сам ректор прийняв їх, вручив винагороду. Відзнаки були досить пристойні, хлопці не розчарувалися.

Десь через кілька днів зателефонував Андрій Петрович. Почав з докорів:

– Щось ти, дорогий племіннику, зовсім про нас забув. Про той триумф я, рідний дядько, маю дізнаватись з преси, з екрана телевізора. Нема того, щоб прибігти відразу до рідні, похвалитися.

– Ви ж знаєте, що я у вас не хвалько. І нічого я не забув, щодня вас згадую і молюся за вас усіх. І я знаю, що ви вже знаєте, то чого ж буду вихваляти себе, коли ви мене й так знаєте.

– Знаємо, Арсене, і Миколка з Криму дзвонив, питає, зрадив... І діду Остапу в село я повідомив... Все, як треба.

– От бачите, я знаю, що все в порядку. Мама учора дзвонила, я їй похвалився, обрадував... Все одно переживає.

– Що там у неї, все добре?

– Каже, що все по-старому, робота непогана, гроші платять. Каже, що, може, на Різдво вдасться приїхати, або на весну. А як там Миколка, що в нього?

Андрій Петрович почав розказувати про сина, в словах його бриніла гордість.

– О, він у нас молодець. Вчиться добре, бачиш, сам вибрав собі, сам поступив.

Микола вчиться у морському військовому виші, море було його мрією з дитинства. То ж після школи разом з однокласником Валентином і подався по морську науку.

Час від часу вони перемовлялися по телефону, дізнавалися один в одного про новини. Вирішив набрати і зараз, пообіцявши Андрію Петровичу, що в неділю обов'язково знайде.

– Це морський вовк Миколай на дроті? – прибрав жартівливий тон, – чи це мій брат Миколка менший?

– Вітаю, – радо озвався Миколка. – Це не хто інший, як я. А це той, хто москалика змолотив. Ну ти й молодчина, правильно зробив. Так їх, так. Хай носи не задирають, нема чого.

Коли повідомив, що то зовсім не москаль, а наш, перебіжчик, Микола ще більше розходився. «Ото добре, що пику йому наклепав, хай знає, запроданець, як таких перевертнів доля крас. Оце молодчина ти, Арсене, я горджуся тобою. Молоток!»

– Ти краще розкажи, що там в тебе, – урвав Арсен, – як наука, як служба. Як там, море бачив?

– Ну ти даєш. В нас уже практика була в морі, у шторм якраз попали. а ще були на «Гетьмані Сагайдачному» недавно. Через тиждень знов ідемо на катері з нашої бази в Одесу, так що з моря не вилізатимемо...

– Ото ти, Миколко, молодець. Правильну професію обрав собі разом з Валентином. Будете захищати морські рубежі України. Я тобі навіть по-доброму заздрю, що ти зробив правильний вибір. Я тобою горджуся, що ти мені брат. І що такий толковий...

– У нас, Арсене, всі хлопці такі. Добре бачимо, хто є хто, і куди воно йде. Щодня з цим стикаємося, бачимо. Знаєш, як вони тут раділи, коли ота згряя прийняла харківські угоди. Подумати тільки, продалися з усім лівером ще на 25 років, аж до 42-го року. Я дивився в новинах, як приймала Верховна зрада цей закон, як патріоти того пацюка, спікера, «містера зачіску» яйцями закидали, як охорона парасольками відбивала ті напади. А воно хамовито пре напролом, раденьке, що дурненьке... І з ним уся банда, і ще й кричать, що розумні. Скажи мені, де ще таке в світі може бути? Та ніде таких приморочених депутатів не знайдеш, щоб так цинічно продавалися. Кретини...

Микола обурювався відверто і щиро, не приховував свого хвилювання. Арсен розумів його, бо й сам так не раз думав. Але одна справа сприймати все здаля, відсторонено, інша, коли все це торкається особисто тебе і твого оточення.

– Вони й до цього вели себе по-хамськи, як справжні господарі, хазяї, – казав Миколка. – На нас дивилися, як на менших, на дітлахів, а зараз, сам розумієш, зовсім обнаглили, пиками крутять...

– Багато розуму не треба. Це точно кажуть: сила є – ума не надо. Але нам, брате, треба бути собою, нам своє робить, – розважливо мовив Арсен. – А де розуму нема, там і сила нічого не додасть. Тим більше, коли воно все зводиться на брехні. На брехні, як на піску, нічого не збудуєш. А як зліпиш щось, то все одно рано чи пізно воно рухне, розвалиться...

Вони ще трохи поговорили і тепло попрощалися. Домовилися балакати частіше, а при будь-якій найменшій нагоді зустрічатися чи в Києві, чи в селі, чи в Криму.

– Давай краще в Криму. Влітку, на канікулах, – весело мовив Миколка. – Я тобі море покажу. Справжнє. І не з берега. Ми ж у селі вже зустрічалися не раз, і в Києві теж. А в Криму – ні разу. Час уже і пора...

Він на правду має рацію, його брат Микола. Обов'язково треба буде влітку поїхати, побачити море і той Крим... Справді – час і пора.

Розділ четвертий

ПЕКЕЛЬНЕ ПОЛУМ'Я

*Не час мовчати –
Час промовить слово,
Що береже нам зоряні світи,
Що через морок зблискує святково,
Щоб в наших душах світло берегти.
З чорнозему, з піску, із глини й глею
Ця вічна твердь, що нам по ній іти.
І наша доля стане над землею
Розкриє крила сяйвом золотим.*

1.

Все сталося несподівано, неждано-негадано. Хоча інтуїція підказувала йому, що щось має відбутися і щось назриває, витає в повітрі, як запах грози.

Ота заява «кровосіса» про відмову йти в Європу, про необхідність «тайожного союзу», теляче виляння «гаранта» щодо майбутнього підписання угоди про асоціацію з Європейським союзом не могли залишитися непоміченими. Але коли вийшли перші протестанти і постали перші намети на Майдані Незалежності, а навколо чорніли шеренги беркутівців у блискучих шоломах, стало очевидним, що назриває щось незвичайне.

Грім прогримів, коли озвірілі правоохоронці по-звірячому дубасили студентів – беззбройних хлопців і дівчат. Били гумовими кийками, ногами справді озвіріло, тупо, відчуваючи власну безкарність, наливаючись звіриною люттю.

«Гарант», цей справжній пахан, до останнього виляв, як бродячий собака хвостом, дурив європейців обіцянками-цяцянками. Ті Квасневський і Кокс терпляче курсували у Київ і з Києва, мов справді вірили брехливому лицеміру.

А коли Янек нахабно поїхав на саміт і повернувся ні з чим, ще й почав викручуватись, що альтернативи буцімто не було, жереб врешті було кинуто. Майдан не збирався розходитися, а пахан не збирався дослухатися до людей. Та ще й бреханув у черговий раз, давши наказ, що кияни хочуть, щоб на майдані почали встановлювати... новорічну, як там її, «йолку». І це за місяць до новорічних свят...

У ту ніч вони в гуртожитку не спали. Вже вкотре дивилися на спорожнілий після «зачистки» Майдан, на справжній погром, який влаштували беркутівці. Повалені турнікети, знищені, знесені намети, побиті учасники протесту.

На екранах раз по раз показували кадри «доблесної» езекуції беркутівців над тими хлопцями і дівчатами, які чергували в наметовому містечку. Показували, як Руслана розгублено ходила спорожнілим поруйнованим Майданом...

І коли в тривожній тиші пролунало набатом два слова: «Київ, вставай!» раз, вдруге, втретє, вони не чекали, що заклик повториться знову.

– Погнали, – чи то спитав чи ствердив Ігор. У словах його не було сумніву і вагань. – Наше місце там... Ну що, Кремень?

– Наше місце давно там. Ще з самого початку, Крице... Тільки чого ж ми сидимо тут?

Вперше оце щойно Ігор назвав його Кременем. А він навзаєм того Крицею.

Зовсім несподівано для себе.

– Дайте і мені якийсь псевдо, – озвався і Сергій.

– Тобі? – дуетом здивовано запитали. – Сам собі вибирай. Тобі аби на готове. Сам придумай.

– Ну, хлопці, хіба вам жалко? А ще в друзі записуються, коли що, так зразу Серж, Сірий, Сірожик...

– То й будь Сержом, – вже серйозно мовив Ігор.

– Ага, може, ще Сірим чи Сірожиком. Не годиться. Думайте...

– Та що там думати? Співати любиш – то будеш Солістом. Чи Співаком?

Сергій погодився на Соліста. Хоча прийняв це нове ім'я без явного задоволення:

– Хай вже буде, як ви кажете... Не найгірше.

В гуртожитку в ту ніч не спали. У кімнатах, у коридорах – пожвавлення, метушня, балачки. Хлопці швидко зібралися, Арсен викликав таксі. Четвертим з ними в машину сів Юрко з Сергієвої кімнати...

Коли доїхали до центру міста, змушені були вийти. Далі добиралися пішки, добре, що йти було недалеко.

– А що ж там наш друг Олег, – сказав Ігор. – Спить, мабуть, і нічого не знає...

– Зараз розбудимо, – муркнув Сергій. – Спить він, бачиш...

За хвилину він уже розмовляв з Олегом.

– То ти де? Спиш? Ти чув заклик: «Київ, вставай!» Чув? Та ти що? Вже там? Ну ти даєш! Молоток!

– Не молоток, а Молот – сказав Ігор. – Тепер буде Молот.

– Він уже на Майдані. Тільки що приїхав, збирався дзвонити. Він із кимось на машині...

На Майдані людей вже було чимало та прибували ще і ще, стікалися, як ручаї з усіх сторін. Київ почув і відкликнувся. Чорна стіна виблискувала щитами і шоломами, настоженими, наляканими очима, у яких було все більше нерозуміння, німих запитань. Але були й пронизливі погляди, у яких спалахувала хамовита впевненість, відчуття власної сили, неприхована лють.

Щось треба робити, не можна стояти одні навпроти одних і мовчати. Щось треба протиставити цій бандитській зграї, яка стала на захист пахана і зека. Хай відчують і нарешті втямлять, що вони не всесильні, що вони лакеї пихатої зграї, що вони проти людей.

Майдан ворушився, гойдався, хвилювався, як море, повнився голосами, вигуками, гаслами. То в одному, то в іншому місці спалахували сутички, сила йшла на силу, тіснила одна одну.

Людей було вже тисячі, але прибували ще і ще. Якась невидима стихія зводила всіх до гурту, диктувала, що мають чинити, як діяти.

Здавалося б, самі собою постали перші барикади, десь взялися пляшки з коктейлем Молотова, запалали вогні, чадячи чорним димом прямо в очі беркутівцям.

І вже хлопці відчули себе часткою цього активного супротиву. Разом з усіма кидали шини у полум'я, кришили бруківку, підносили пляшки з горючкою, однією хвилиною накочувалися на хитку стіну, коли йшли на штурм.

У декого поряд звідкись з'явилися кийки, щити, бейсбольні біти, просто палиці, важкі і замашні, десь взялися шоломи, від будівельних різнокольорових до військових зелених.

Ночі не стало, настав день. Настали дні і ночі. Майдан розростався, розгорявся, і вже стало зрозумілим, що його не згорнути, не загасити.

У чорному пекельному полум'ї палали не просто шини, корчилася віковична брехня, ота стара і давня неправда, яка гнітила, принижувала, гнула, робила з людей рабів. Вони встали з колін, вони заявили, що хочуть бути людьми.

Сергій шниряв поміж людьми і наметами, кудись зникав і звідкись несподівано з'являвся, щоразу з якимись новими звітками. Від нього дізналися, де можна взяти бутерброди і чай, де надають першу медичну допомогу, хто і як координує дії майданівців, у яких будівлях довкола можна хоч ненадовго зігрітися.

Олег з'явився і тут же зник. Він був з автомайданівцями. Ті на машинах підвозили продукти, дрова, шини, кудись знову поспішали, щоб через деякий час вернутися.

Арсен з Ігорем трималися один одного, були разом із хлопцями з їхнього універу та знайомими спортсменами. Коли вони перший раз пішли в атаку і стали тіснити беркутівців, їхній штурм наштовхнувся на шалений опір. Ті розмахували кийками направо і наліво, гамселили всіх, хто потрапляв під руку.

– Це тобі не ринг, це бої без правил, – сказав Ігор, коли вони відкотилися назад під прикриття барикади, сховалися за чорною завісою диму.

– Не дрейф, Криця, не бійся, не такі вони страшні, як тобі здається.

– А я й не боюся, друже Креміль. Хай вони нас бояться. Хто з них стане з тобою один на один? Жоден.

– І з тобою, друже Криця. Хай тільки спробують.

Сергій виринув у черговий раз десь із-за намету. І не сам, а разом з двома дівчатами.

– Впізнаєш цих «малих», не забула, – запитав голосно в однієї з них.

– Це вони мене забули, – засміялася дівчина, позиркуючи то на одного, то на іншого.

– Оленка, – вигукнув Ігор. – Ніхто тебе не забував. Хіба можна забути ваше озеро і село?

Поговорили кілька хвилин, згадали останні дні літа, обмінялися телефонами і дівчата заспішили до своїх.

Ігор знову почав телефонувати своїй Ірині. Робив це з самого ранку, але зв'язку не було. Ігор нервувався, сердився, переживав.

Нарешті вона додзвонилася сама. Ігор зрадів, але не на жарт розійшовся. Ледве стримуючи себе, сказав: «Де ти пропала? Мовчиш цілий день, як риба, і я на Майдані... Біля трибуни справа».

Вимкнув мобільний і вже тоді дав волю емоціям. «Ти бачиш, грошей на рахунку в неї не було. Проблема, не знати

яка. Вона не може поповнити. Ну зараз я їй вклею... Думай, що хочеш...»

– Ти не правий. Добре, що все добре. Радій, що знайшлася, не нервуйся, – знічев'я глянув на Ігоря і засміявся.

Той був чорний від кіптяви і сажі. І руки, і лице, і чуб...

– Та вона тебе не впізнає. Чорний, як чорт, чорніший за мене.

– Та ти що? – здивувався Ігор і став витирати обличчя руками. Тим ще більше розмазував кіптяву на лобі і на щоках. Ірина підійшла несподівано. Поруч з нею була висока, тонка, як тополя, чорнявка з виразними синіми очима.

– Знайомтеся, оце Оксана, ми тут разом.

– Я бачу, що разом, – муркнув Ігор, зазираючи Ірині в очі. Дівчина пригорнулася йому до плеча, торкнулася щоки коротким поцілунком.

Відтак витягнула з кишені серветки і стала витирати тому обличчя. А Ігор тут же розм'як, заусміхався, глянув щасливо.

– А це Арсен, – сказав Оксані. – Ми з ним теж разом.

Дівчата засміялися. Усміхнувся на ці Ігореві слова і він.

Дивився у сині очі під чорними крилатими бровами, і сам того не помічаючи, довго тримав, довше, ніж треба, тендітну Оксанину руку у своїх пальцях.

Несподівано для себе у півголосу проспівав-проказав слова колись чутої пісні: «Очі сині та сині дала мати дівчині. А навіщо давала, то й не знала сама. А тепер тій дівчині через очі ті сині ані вдень, ані вночі та й спокою нема».

Оксана спробувала увільнити свої пальці, але він легенько стиснув їх і продовжив: «Очі сині та карі не підходять до пари...»

Дівчина тріпнула темною хвилею волосся, що спадало на брови, глянула зацікавлено. В її очах світився подив. Усміхнулася тихо, сама до себе, пальці її ворухнулися, немов сполохане пташеня, легенько, явно неохоче випурхнули з його широкої долоні.

2.

Замерхтіли дні і ночі Майдану, закружляли калейдоскопом. Спалахували криваво-червоними, чорними, жовтими барвами. Стелилися ядучим димом, виїдаючи очі і забиваючи подих беркутам. А разом з ними і бандюкам, що вискакували з Маріїнського парку і яких іменували тітушками.

Цих качків, що грали натренованими м'язами і хизувалися бійцівськими прийомами, було видно відразу і здалеку. Вели себе нахабно, розв'язно хамовито, вигукуючи непристойності. А ще в цьому карнавалі був грюкіт бруківки, дзенькіт розбитих пляшок і спалахи горючки, вибухи світлошумових гранат, якими намагалися лякати їх захисники бандитської зграї.

Коли випадали хвилини затишшя і відносного спокою, Ігор відразу ж телефонував Ірині, щоб перекинутися хоч кількома словами. Арсен передавав вітання.

Дівчата були в Українському домі, роздавали бутерброди і чай. «Приходьте, що вас просити треба?» – казала Іра Ігорю коротко.

Вони кілька разів ходили, коли мали можливість вивратися то з Грушевського, то з Інститутської, то з Майдану, то з Європейської площі або від Верховної Ради. Куди і в який день доля закидала.

Ірина і Оксана радо зустрічали їх, частували. Звісно, не ради їжі і гарячого чаю йшли сюди Кремінь і Криця, бо підобідували на інших пунктах роздачі їжі. Але відмовлятися від пригощань все ж не насмілювалися, брали з дівочих рук хліб з ковбасою, чашки з гарячим чаєм, дякували. Радо спілкувалися ті кілька хвилин. Хлопці вже й забули, коли були в гуртожитку, їх захопив, закружляв вир Майдану. Час від часу домовлялися з дівчатами зустрітися біля сцени, послухати виступи ораторів чи пісні відомих виконавців.

Арсен стояв збоку від Оксани, легенько підтримуючи її за лікоть. Крадькома позиркував на її витончений про-

філь, м'який овал щоки, довгі вії. Але збоку було видно, що він відверто милувався нею і млів від радості.

«Він її спалить своїми очиськами», – прошепотів Ігор на вухо Ірині.

А вголос мовив:

– Що сьо сталося, Кремінь? Я тебе не впізнаю. «Очі сині та карі не підходять до пари».

Арсен на мить блиснув карим поглядом на Ігоря:

– Сталося те, що має бути. А ви щось маєте проти?

Оксана зашарілася, благально глянула на подругу. Ірина прорекла:

– Не приставай до них. Самі розберуться, не маленькі. – І тут же лагідно усміхнулася йому.

– А я хіба що? Я, навпаки, кажу, що це мене тішить і радує.

– Ото ж бо, милий мій, не дивись кудись, а дивись частіше на мене.

– А маєш? Так тобі й треба. Щоб не забував, хто біля тебе і ти біля кого.

Вони сміялися, вони жартували, вони раділи одне одному. Але ті хвилини швидко минали. Дівчата бігли до своєї кухні, хлопці лізли на барикади або йшли на штурм, шугали «пернатих» разом з їхніми тітушками.

Сутички ставали все частішими і жорстокішими. П'яна гопота не зупинялася ні перед чим, лізла напролом, не зважала, хто потрапляв під гарячу руку. З ними теж не розбиралися і не панькалися.

Коли бандюки відчували перед собою силу, бачили, що отримають відсіч, куди тільки дівалася їхня відвага і бравада. Перелякано відступали, розбігалися хто куди.

Тоді й почастишали випадки нападів на поодиноких майданівців. Зграями бандити, вислідивши жертву, нападали на беззахисних, жорстоко розправлялися з ними. Бандитська влада і п'яно-наколота гопота були єдині у своїх діях.

Так почали пропадати люди, зникати безслідно, то там, то там знаходили по-звірячому закатованих. Телевізор показував автомайданівця, на якому не залишалося живого місця після знущань, відому журналістку, яку по-звірячому побили. Всі бачили як знущалися беркути над роздягнутим на морозі козаком...

Впали перші жертви. Вірменин Сергій Нігоян, який з екрана й після своєї смерті закликав словами Шевченка «Борітеся – поборете!». Білорус Жизнецький – за ним. За ними інші.

Поранених, побитих, травмованих звозили до Михайлівського собору, там надавали їм медичну допомогу. У лікарні звертатися було небезпечно, там влада вишукувала постраждалих і тут же арештовувала. Цинізму бандюків не було меж.

Кілька разів хлопці відлучалися з майдану, коли відчували, що нелюдська втома ось-ось звалить з ніг. У гуртожитку пару годин відпочивали і знов зривалися з тривожного сну, знов летіли туди, де всі.

Вони з Ігорем були удвох постійно. Поруч з ними – Сергій, Олег, Юрко, Борис та ще і ще давні і нові знайомі. І не знайомі, невідомі, але всі були свої, рідні, з десятками, з сотнями інших зустрічалися вночі і вдень, об'єднані спільним поривом, спільними прагненнями.

Арсен не приховував свого жалю за тим, що з дівчатами вони тепер бачаться рідше. Бо ж Іра і Оксана разом з іншими тепер далі від Майдану, надають першу допомогу постраждалим у Михайлівському соборі. Ігор час від часу телефонував своїй Ірині, але завжди запитував «Як ви там? Тут дехто цікавиться, де там очі сині та сині? На кого вони дивляться?»

Арсен з осудом позиркував на товариша, крутив головою. Ігор переповідав, що казала Ірина, і Арсен не без цікавості ловив кожне слово. «Вона чекає, що карі очі

глянуть на неї. Ми тут – добре. Як ви там? А ви як, все нормально у вас?»

Перебалакавши в черговий раз з Іриною, Ігор знову пристає: «Ну що ти, Кремініь, не можеш сам її набрати, поговорити? Бачу, тобі ж цікаво, як і що там, то сам запитай». «Ти хоч і розумний хлопець, і мій ліпший друг, а ніяк не второпаєш, чого я маю зайвий раз дзвонити, якщо ти про все повідомив», – казав Арсен.

У неділю на віче вони зустрілися біля сцени. Неуважно слухали промовців, більше були зайняті собою. Арсен позиравав на Оксану, вона ловила його погляди, сумно всміхалася у відповідь куточками вуст. Вона була зажурена, невесела.

– У тебе щось трапилося, щось не так? – запитав у дівчини.

– Та ні, нічого такого, – відповіла стиха. – Все не так, як має бути. Надивилася, радості мало. Побиті, поранені... За що?

Арсен почав заспокоювати, втішати Оксану. Це все мине, казав, вони мають вистояти і перемогти. Розчаруватись не можна, бо тоді буде ще гірше. Все мине, все налагодиться. Треба в це вірити, бо так воно буде неодмінно.

– Щось воно не те, і якимось воно не так, – задумано мовила Оксана. – Все чуже і чужий цей світ.

Арсен знизав плечима, уважніше глянув на дівчину:

– Не знаю, а мені не чужі ці люди і цей світ. Зовсім не чужі, а свої, рідні. І ти мені не чужа...

Глянула, сяйнула синім сяйвом йому навстріч. Усміхнулася веселіше.

– Але ж ти мені не дзвониш, – мовила з ледве вловимим докором.

– А можна? То тепер буду? І ти телефонуй, не забувай... Не зникай з моїх очей...

– Добре, я не проти., – вона ловила його карий погляд і не відводила свого зору.

Це було майже освідчення, осяяння двох сердець посеред тисячного натовпу. Вони не чули голосів з мікрофона, не слухали слів, що лунали довкола. Вони слухали одне одного, а ще відчували, як вистукують їхні серця.

Не здивувався сам і нікого не здивував довкола, коли несподівано для себе нахилився і поцілував Оксану у напіввідкриті, сполохані уста.

Навіть Ігор зі своєю Іриною сприйняли це без ажіотажу, а як належне. Принаймні вголос не висловили свого подиву.

3.

Події розгорталися, наростали, нагромаджувалися одна на одну. І вже те, що вражало вчора, сьогодні переходило в розряд звичайного, буденного, не дивувало ніби нікого. Звичними ставали звірства, жорстокість, смертельні випадки, катування.

Беркутівці ховалися в автобусах, грілися, змінювали одні одних, наливаючись люттю, коли доводилося сходитися з майданівцями у протиборстві. З водомета поливали людей холодною водою, яка вмить ставала льодовим панциром на барикадах, на вулицях, на людських тілах. У відповідь агресію «пернатих» гасили з верхніх поверхів будівлі кип'ятком. Густа пара вмить перемішувалася з димом багать, хоч ненадовго, але охолоджувала запал беркутівців.

Захисники злочинного режиму ніяк не могли втямити, чого прагнуть протестуючі. Пикатий і пихатий тип дивився на все витрішкуватими, вибалушеними очима звіддалік, тихо лявав «майданутих», бідкався: що вони з Києва зробили?

«Гарант» поводив себе як слон, чи то придурювався, чи справді нічого не розумів. Тож навкруги лунав дзенькіт

розбитого кришталю, а він тільки здивовано кліпав очима і повертав голову на кожен звук битого скла.

За своєю природою зек, як справжній пахан, не міг бути іншим, він сам нічого не вирішував. Видно, що тримали його московські хазяї в наморднику і на короткому повідку. Про це Арсен переконував усіх, з ким випадало спілкуватися на Майдані.

– Добром воно не закінчиться, – казав Іван Григорович. – Ця зграя крові прагне, дивіться, будьте обережні.

Тренер висловлював жаль, що вони закинули підготовку до наступних змагань. Але він наголошував, що розуміє їх і підтримує. кілька разів вони зустрічалися на віче, майже кожен день спілкувалися по телефону.

– Той турнір, то пусте, порівняно з тим, що робите ви зараз, хлопці мої дорогі. Знайте, я з вами, і фізично, і морально, коли треба натовчемо пику отому злу. А ринг від нас нікуди не втече.

Майже щовечора телефонував Андрій Петрович, цікавився, розпитував, застерігав, щоб вони береглися. Обіцяв, що не скаже матері, що він на Майдані! Коли вона допитувалася з Італії, не признавався, казав, що на лекціях, на сесії, на тренуваннях. Навіщо, щоб вона переживала зайвий раз...

Арсен любив маму і жалів її, скільки себе пам'ятає. Нелегка, нерадісна їй випала доля. Мусить їхати на чужину, заробляти гіркий гріш. І все заради нього. Заради них. Хоче, щоб він ні в чому не був обділений, планує придбати квартиру в столиці для нього.

Мама зараз присилає йому гроші на нагальні потреби. Це добре, що він вчиться на державному забезпеченні, що отримує стипендію, по суті, сам себе забезпечує. Але мамина допомога йому не зайва, за що він вдячний. І не забуває сказати мамі Клаві про це.

Коли закінчиться ця катавасія, мама повернеться додому і вже нікуди не поїде. Він матиме роботу, буде займа-

тися професійним боксом, він зможе забезпечити їм усім безбідне життя. Так буде, бо так повинно бути.

Увечері вони домовилися з Оксаною зустрітися біля Михайлівського. Ігор і собі пішов за компанію, щоб побачитися з Ірою.

Дівчата вже чекали на них на розі вулиць, неподалік собору. Тільки привіталися, перекинулися кількома словами, коли поряд різко зупинився чорний джип. У світлі ліхтаря із салону на тротуар вивалилося троє дебелих, набурмосених качків з головами, які вросли в плечі.

– Ну что, ребята, гуляете? Не страшно вдали от Майдана, – прогудів один, передній. Інші двоє насуплено мовчали, дивилися насторожено. – А может поедем с нами, поговорим?

– Нема нам про що з вами говорити, – спокійно мовив Ігор. – Зійдіть з дороги...

– Краще не приставайте, тримайте себе в рамках, – блиснув оком Арсен.

– Ти смотри, он ещѐ што-то вякает, – озвався другий писклявим голосом. В руці у нього блиснула бейсбольна бита.

Та не встиг він, як слід, замахнутися, як Арсен блискавичним ударом збив його з ніг. Бита глухо брязнула на тротуарі, а писклявий тільки гикнув і застиг нерухомо на брукувці.

З машини, з боку водія вискочив четвертий, на ходу замахуючись якоюсь залізкою. Ігор, що встиг підхопити биту, з усього маху вперіщив того по пальцях, і залізка дзвякнула під ногами. Арсен встиг блискавично відключити від свідомості другого і третього. Вони навіть не встигли втямити, як все відбулося. Ігореві залишилося «вирубати» четвертого, який зігнувся від болю і тримався за пальці. За секунду і він рачкував поряд з іншими.

– І тобі теж? – зазирнув у салон Арсен. – Вилазь...

– Хлопці, я ні при чому, я шофер, – тремтячим голо-
сом озвався той, що сидів за кермом. – Мені сказали везти...

– То знай, кого куди везеш., – суворо проказав Ігор.

– Ребята, ізвініте, ошибочка вишла, – белькотів пер-
ший, ставши навкарачки і намагаючись звестися з колін, –
ізвініте. Всьо, всьо. Уходім...

– Щоб вас за секунду і сліду не було, – підняв Ігор
биту вгору.

Двоє, що встигли отямитися, вбгали у джип двох
непритомних і вмить чорна машина зникла за рогом вулиці.

Дівчата стояли збоку розгублені, налякані. Вони не
встигли навіть зрозуміти, що і як відбулося. Бачили тільки,
що сталося щось незвичайне.

Оксана тихенько взяла його за руку, глянула здиво-
вано:

– Що це було? Ти як? – голос її тремтів.

– Я в нормі. А ти, бачу, злякалася. Оце і є бандюки, це
згряя, звірина...

– Ну ви й дали їм. Вмить поставили на місце, роги
збили. Так їм і треба, – казала Ірина. – Але вони вас так не
залишать, будуть висліджувати. Будьте обережні...

– Мені страшно, Арсене, – благально дивилася
Оксана. – Страшно за тебе, за нас...

– Не бійся, Оксано. Ми сильніші за них. Ми їх здо-
лаємо, переможемо. Ти ж сама бачила.

– Я вірю, Арсене. Хочу вірити, що так буде.

– Буде. Це точно.

Вони провели дівчат до собору, попрощалися. Ірина
домовилася з кимось із автомайданівців, щоб Ігоря і Арсена
завезли на Майдан.

– Ти думаєш, що Ірина недалеко від істина? – запитав
Арсен, коли вони вночі чергували на барикаді. – Що вони й
справді будуть нас шукати?

– Все може бути. Вони злопам'ятні, мстиві. А ми добре їм припекли. Надовго затямлять, цуцики.

Арсен відразу погодився, що слід остерігатися, не віддалятися від майдану. Адже вирахувати їх не так складно і серед тисяч людей. Тим більше, що вони обидва не тільки примітні, а й щодня перебувають у гущі подій, у перших рядах на лінії зіткнення.

– Ти як собі хочеш, але я балакаву не буду одягати, що мені та маска.

– Я теж обійдуся без намордника, – погодився Ігор.

Десь через волонтерів Сергій роздобув два справжні військові шоломи. Від сталевих касок вони й не збиралися відмовлятися. Хто зна, може, й захистять їхні голови від літаючих бруківки чи пляшок. Шоломи були якраз до речі, і хлопці без вагань одягнули їх на голови.

Зранку у намет заскочили Юрко і Борис, розбудили. Арсен щойно задрімав після безсонної ночі на барикаді, ледве розплющив очі.

– Кремень, вставай! Беркути втікають з Майдану. Наші йдуть в атаку. – Крице, вставай! Все проспите. Наші погнали їх до їхнього лігва.

Спросоння вони подалися разом з усіма в бік Верховної Ради.

– Щось тут не те, – хитав головою Кремень. – Хлопці, щось тут не те. Це пастка. Заманюють «пернаті», нутром чую, – вигукнув на ходу.

– Справді, щось вони швидко втікають, – погоджувався Криця.

Юрко – «Берест», Борис – «Корній», Сергій – «Соліст» невпевнено знизували плечима, губились у здогадах...

– А, може, і справді втікають. Напевне, їм таку команду дали, – переконував хтось поряд.

Навпроти Маріїнського парку згори пролунали перші постріли. Хлопці не відразу й зрозуміли, що відбувається. То

там, то там почали падати поранені, бризнула на бруківку кров.

Не рятували ні дерев'яні, ні сталеві щити, різнобарвні шоломи, поодинокі бронжилети. Мічені кулями майданівці падали на асфальт, їх намагалися відтягнути у безпечне місце. Кремень підповз до пораненого чоловіка, який корчився від болю неподалік. Ухопив його під руки, поволік униз, за камінну стіну. Кров залила йому вдягачку на грудях. Упав, скрикнув молоденький хлопець, заревів від болю. Куля влучила йому в плече. Хлопці кинулися його рятувати. Неподалік корчився ще один, який щойно біг разом з усіма.

Криця прикривав щитом старшого чоловіка, пораненого в голову, Ігорю намагався допомогти Берест.

– Бачиш, що творять, гади, – кричав Криця Бересту та всім, хто був поряд.

Кремень намагався порятувати ще одного пораненого із залитим кров'ю лицем. Але тому допомога вже була непотрібна.

– Хлопці, відходимо з-під обстрілу, – кричав Криця. – Вони нас тупо убивають.

– Кремень, Соліст, вислизаймо. Берест...

У ту ж мить зовсім поряд упав Корній, який навіть не встиг зрозуміти, що сталося. Не зойкнув, не скрикнув. Упав мовчки і застиг. Бандитська куля влучила йому в шию.

Кремень здригнувся, усвідомлюючи невідворотність того, що сталося. Смерть товариша, весельчака Бориса, з яким щойно йшли поряд, вразила до глибини душі. Переконався, що все це не так просто, а набагато страшніше, ніж уявлялося. Як це так, – одна мить, одна маленька куля і життя людське скінчилося? Як це так, за яким таким правом?

На місці Бориса міг бути кожен з них. Той же Ігор, Юрко, Сергій чи й він, Арсен. А що тепер, що далі? Хто ті нелюди, що так цинічно, холоднокровно розстрілюють людей? Беззбройних, беззахисних... Кати, убивці, мерзота...

Разом з усіма вони відкотилися у безпечне місце, Кремінь мовчки напружено дивився, що відбувається довкола. Машини швидкої забирали пораних і загиблих, кудись відвозили.

Відчай, відчуття власного безсилля, безвиході, коли ти чітко усвідомлюєш, що нічого зробити не можеш, нікому нічим зарадити не в силі, це відчуття нависло, сповнило його свідомість.

Треба повідомити дівчатам, що тут відбувається. Озватися, а то будуть переживати. Як вони там, вже, мабуть, про все знають. Звісно знають, туди, напевне, везуть постраждалих.

Оксана зателефонувала сама. Голос її тремтів, переривався. Почула його, легенько зітхнула: «Слава Богу!», – і вже спокійніше спитала: «Ти де, що там у вас діється? У нас страшно, стільки крові...»

Заспокоїв Оксану: «У нас все нормально. Ми на Майдані. Тут більш-менш безпечно...»

– «Слава Богу!» – прошепотіла. І зв'язок перервався.

Криці вже дзвонила Ірина, теж мовила кілька слів, сказала, що дуже зайняті. Зателефонують потім, пізніше, коли все заспокоїться, втихне.

«Чорт візьми, хіба ж це «нормально»? Стільки крові, стільки смертей, невинних жертв. Нормально? Слово таке, якесь ненормальне...»

Нелюдський режим нарешті озвірів повністю, ошкірив свою хижацьку пащу. Бандюган і зек більше двох місяців безтямно кліпав очима, вдавав, що нічого не сталося, але зірвався, показав своє справжнє обличчя.

Його хамське нутро вилізло нарешті назовні. Воно й до цього проявлялося неодноразово і коли виховував своїх соратників, однопартійців методами фізичного впливу, про що були переконливі свідчення, і коли діяв погрозами,

шантажем, підкупом. Він вважав, що йому все до снаги, що шалені гроші і дурна сила бандитської зграї дають йому право бути на вершині влади, вершити долі цих людей і цієї землі.

Хоча власна доля не раз попереджала його, вищі сили провіщали з небес, хто насправді є хто і чого він вартий. Таке було, коли падав зомліло від курячого яйця, коли перед ним самі собою зачинялися двері в парламентській залі, коли вітер бив вінком по голові і ще багато інших випадків. Коли раптово забував, що має сказати, переплутував дати, імена, прізвища відомих осіб і ляпав відверті дурниці, з яких сміялися навіть кури. Так Анна Ахматова ставала Ахметовою, Чехов – великим українським поетом, а новорічна ялинка – «Йолкою»...

– Як безтолкове, то безтолкове у всьому. Про таких кажуть: одна звивина і та пряма, замість розуму – вакуум, порожнеча, – казав уголос Креміль. – Такі ж усі ті, хто його оточує, хто його підтримує.

– А таких вистачає, – додав Криця, – і не тільки на антимайдані, серед цих тітушок, не лише ці беркути, що кров невинну пролили...

Кременю пригадався той круглопикий дядько з булякати, вибалушеними очима, який лаяв Майдан і «майданутих» за те, що «вони з нашим Києвом зробили».

А ще постали з Олегової недавньої розповіді образи його тітки Анюти із її Ванечкою і їхньої дочки Катьки, та іншого дядька з його Анфісою з Брянська. Це ж вони і такі, як вони, стеляться перед злочинним бандитським кланом.

І на них, саме на таких, висне цей гріх, на їхніх руках і нікчемних душах невинна кров, якої уже повік не змити.

4.

Плакала пісня. Тужлива мелодія зринала над Майданом, піднімалася вгору, розросталася вшир, відлітала в холодні небеса вслід за душами загиблих.

«Плине кача по Тисині...» Ці дивні, не всім зрозумілі слова знову і знову доторкалися до тисяч сердець, вибухали невтішним, невтишимим бодем. «...Мамко моя, не лай мені...»

Син востанне просить рідну матусю, щоб простила його, пробачила його, не корила за те, що не зберіг себе, не дожив. Що завдав болю, понівечив свою і її долю, сам того не бажаючи.

Плине кача із віків. Бо споконвіку гинуть на цій землі сини, залишаючи в самотині своїх найрідніших. Ніхто так не заплаче над сином, не заголосить, як поранена горем мати.

З віку у вік падають на цій землі відчайдушні сини, спиняючи ворожу ненасить, оту безкінечну навалу, що з давніх-давен повзе у наш край з усіх сторін. Із заходу і сходу, з півдня і півночі простягають загребуші руки знетямлені вороги. Їм затуманює очі, затьмарює розум краса і багатство української землі, не дає спокою благословенний Богом край.

За туманом історії чути у древній далині дзвін мечів наших предків, які зупиняли дику навалу кочової Азії. Які в княжі часи кришили візантійські когорти, відбивали підступні зазіхання європейських правителів...

Яскравим спалахом у нашій долі стала козацька епоха, де блиск і дзенькіт шабель не раз вгамовував апетити москалів і ляхів, турків і татар, усіх інших зайд.

І навіть, потрапивши в рабство брехливої Московії, Україна не корилася. Вона народжувала синів, у серцях яких не згасала воля, не маліла гідність. Вони берегли свою мову, свою пісню, свою душу. Вони йшли в гайдамацькі, у повстанські ряди, в петлюрівські і бандерівські сотні і курені, жахали загарбників, змушували їх тремтіти все життя.

Підкорені та нескорені вірні сини Вітчизни воліли краще загинути в снігах тундри і тайги, ніж скоритися ворогу. І в царські, і в більшовицькі похмурі часи.

І сьогодні повстали вони, стали на боротьбу за справедливість, проти лицемірства і брехні. Вони піднялися за власну волю і гідність. Вони не відступили, не похитнулися.

Труни виблискують у сірому світлі зимового дня, серед тисяч очей і душ. Застигли на деякий час перед усім народом, перед усією Україною, мов козацькі човни, що через мить відпливають у вічність. Зболені тіла – у рідну землю, а звільнені душі – у небеса.

«Плине кача по Тисині...» – рокоче над Майданом, над Україною, над усім світом. Небесна сотня вирушає у свою вічну дорогу... Залишає цей дивний заповіт. Повторюються рефреном рядки.

*Плине кача по Тисині,
Мамко моя, не лай мені.
Залаєш ми в злу годину.
Сам не знаю, де погину
Погину я в чужім краю,
Хто ж ми буде брати яму?
Виберут ми чужі люде,
Чи не жаль ти, мамко, буде?
Ой, як ж мені, синку, не жаль?
Ти на моїм серцю лежав.
Плине кача на Тисині.
Мамко моя, не лай мені.*

Оксана не ховає сліз. Плаче невтішно, гірко, ледве тамуючи скрик. Поруч втирає очі Ірина, довкола – тисячі і тисячі чоловіків, жінок, дівчат.

Кремінь теж щоразу втирає пекучу сльозу, що набігає на вії, Криця часто кліпає очима, похмуро дивиться над головами вдалеч.

Замовкли оратори, втихли розмови. Пісня пливе над Майданом. Молитва зринає і лине у небеса...

Це була Перемога. Перемога, здобута дорогою ціною. Пахан утік разом зі своєю зграю, устиг захопити з собою награбовані статки. Перелякано, ганебно втік до своїх хазяїв. Прибічники його продажної партії розбіглися, як щурі з корабля, що йде на дно.

Вони і справді щурі, жили і жирували на народному добрі, гризли і точили все, що потрапляло їм на зуби, верещали і гризлися між собою. Вони думали, що вже все їхнє і що це назавжди.

Перелякані міщани, обивателі теж притихли, вичікуючи, що воно буде далі. Примовкли, озираючись навсебіч, боялися признатися, що колись підтримували злочинний режим, що мало не молилися на пахана.

Це була перемога. Ні, передусім це була поразка імперських сил, які зі шкури лізли, щоб підкорити Україну. Це був відчутний ляпас по пиці московським щовінюгам. Це ж вони пхали сюди своїх агентів, не просто у владні структури різного рівня, а в депутати парламенту, на керівні посади в армії, правоохоронних органах.

Це ж вони вже потирали руки, відчуваючи, що перед ними легка здобич, що Україну знов підступом і брехнею заженуть в стійло. Що все буде, як в Кремлі скажуть. Та впіймали облизня.

– Ну, як ми їм дали по пиці? – питав Кремень свого друга Крицю, коли вони надвечір поверталися в гуртожиток.

– Так, як треба, так, як має бути, – мовив Криця, озираючись навсебіч.

– Та ти не оглядайся, бандити з тітушками вже розбіглися, канули в небуття, – зауважив Кремень.

– Та я не боюся, чого мені боятися? Просто звичка така виробилася за ці дні.

– Слава Богу, все обійшлося, ми живі і цілі. А все могло бути. Я, наприклад, трохи побоювався. Особливо, коли стріляти почали, коли перша кров пролилася.

Він глянув на Крицю і продовжив:

– Подумай тільки, на місці тих хлопців міг бути кожен з нас. На місці того ж Корнія нашого.

– А я, друже, намагався не думати про таке, – спокійно сказав Криця. – Як у пісні співається: «Ой, чи пан, чи пропав, двічі не вмирати...»

– Пісня піснею, але вмирати ніхто не хоче і ніхто не готовий. Людина приходиться у світ, щоб жити стільки, скільки їй призначено, – роздумував Кремінь. – Звісно, все залежить від Господа. Я, Крице, молився кожного дня, щоб відвернув біду... Молився мовчки, вдень і вночі, коли були на барикадах, чи йшли на штурм. І за тебе, і за всіх наших...

– Дякую, друже Кремінь, – усміхнувся стиха Криця. – Слава Богу, що все минулося. Тепер мусимо вертатися на круги своя, надолужувати те, що прогаяли в універсі, на тренуваннях, в боксі.

– Це все потім, завтра, післязавтра, а зараз – виспатися по-людськи. На першому місці – здоровий сон. А все решта – потім. Все буде потім, – втомлено мовив Кремінь, глянувши збоку на товариша.

Він і справді відчув непереборну втому, якої давно не було. Втомився не тільки фізично, а й морально. Якась апатія полонила все його єство, не давала зосередитись. Йому самому було незвично і дивно. Відчував, що такий самий стан заволодів і Крицею.

«Нічого, все мине. Завтра все буде добре», – встиг подумати перш, ніж провалитися у сон.

5.

Київ на своєму віку горів не раз. Пекельне полум'я пожирало його святині, його тереми, дубові стіни. Дикі ординці вистрибували у кривавих відблисках, раділи звіриною втіхою від власного злодійства. Половці, печеніги, зволожена рать Андрія Боголюбського, тьми хана Батия...

І знову, і знову... Аж до недавніх віків, до наскоків кримчаків, до п'яної банди Муравйова, що чинила розбій за українську мову і вишиванки. Аж до осені 41-го року, коли за вказівкою з Кремля те полум'я пожирало Хрещатик. А брехливий ворог свою вину переклав на тевтонців, хоча й вони були варті один одного...

У вогнях московської орди вмирили безцінні святині нашого народу – рукописи, манускрипти, книги. Імперія присвоювала нашу історію, культурну спадщину, переписувала на свій копил, подавала все у вигідному для себе світлі.

Яскравим прикладом, свідченням цього злочину стала пожежа у відділі українських раритетів академічної бібліотеки в Києві у 60-х роках двадцятого століття.

Кровожерна Москва проголошувала, що української мови нема, що України ніколи не було, що такого народу нема. Є Малоросія, щось таке мале і несерйозне, на що й уваги звертати не треба.

Київ на своєму віку щоразу воскресав, відроджувався, поставав ще кращим з усіх бід, які несла імперія. Так було, так є, так буде...

– Треба вірити в це, Оксано, – дивився Арсен у небесні очі дівчини.

Вона слухала, кивала щоразу головою на знак згоди з його думками.

На Майдані все було як раніше. Барикади, купи каміння, обгорілі скелети машин, шини. Тільки сьогодні не було вже вогню і диму. Були квіти на місцях, де впали герої, де пролилася кров. Горіли лампадки, свічки.

Люди йшли і йшли. Було тихо і печально. День повитий скорботою. Люди йшли, подивитися, побачити, подумати...

– Але навіщо, Арсене, для чого, звідки така жорстокість? У наш час, у мирні дні, так по-звірячому вбивати безоружних? Де беруться ті нелюди, що на таке здатні?

– Вони ніде не беруться і нікуди не діваються. Все це підступи нечистої сили... Звідки зло? З людської гордині, коли та чи інша істота піддається на спокусу гріха, слухає нашіптування сатани, відвертається від заповідей Божих. Людина, засліплена жадобою наживи, здатна на будь-який злочин...

– Ти віриш у це? Віриш у Бога? – спитала вона.

– Вірю, Оксано. Я завжди вірив. Хіба можна інакше?

– І я вірю. Без Бога не буває людини. Так, порожнє місце... і все.

– Та ні, Оксано, без заповідей Господніх людина стає нелюдом. Вона зникає до брехні, підлості, підступів, грабежів, убивств. Ти думаєш, якби Янек в юності не займався розбоем, то він зараз здатний був би на злочин?

– А й він молився, не раз показували, як лоба хрестив, поклони бив, як Кирила зустрічав...

– Все те про людське око, все брехливе. Як і та їхня віра, одне мракобісся. Імперія використовує православ'я для упокорення народів. Ти ж сама бачиш, якою агресивною є церква московського патріархату. Пам'ятаєш, Ірина розказувала, що в Почаївській лаврі, якщо дізнаються, що ходиш в українську церкву, зразу злобно виганяють з храму...

– Це правда. І не тільки в Почаєві, а й у всіх їхніх церквах. Вони ж захопили за триста років усі наші святині, – погодилася Оксана. – І в нас, в Корці, в монастирі...

– Вони за триста років захопили не тільки храми, вони в людські душі влізли своїми чобітьми, – казав на те. –

Скільки ще серед нашого люду таких, що моляться на Москву, а свою церкву зневажають, паплюжать.

– Та в мене тітка така. Кричить, аж піниться, що справжня церква Московського патріархату, бо вона канонічна. А що це таке, убий, не скаже. І молиться Кирилу...

– А той приїжджає «на Україну» і вшановує чергову річницю Хрещення Русі, – невесело усміхнувся Арсен. – І згадує у своїй проповіді всіх патріархів – румунського, болгарського, грузинського, сербського та інших. Тільки українського «на Україні» не згадує.

Вони неквапно пройшли по Хрещатику, завернули у невеличку кав'ярню. Зайняли столик біля вікна. Арсен замовив каву, тістечка, бутерброди.

– До речі, ти помітила, що будь-який, навіть найтупіший москаль ніколи не скаже «в Україні». Завжди «На Україні». Ніби в іншому разі тому язик відсохне. Так і ляпає: «Я родився в Росії, а живу на Україні». А чому не скаже: родився на Росії, а живу в Україні... Бо не хоче, бо таке їхнє хамське нутро. Від пропитого алкоголіка – до кремлівського правителя...

Арсен торкнувся її ліктя і рішуче мовив:

– Та ну їх до біса, їх усіх, недорікуватих. Я, напевне, втомив тебе цими розмовами. Проповідаю тобі прописні істини. Давай краще про нас з тобою...

– Та ні, не втомив. Навпаки цікаво, як ти дивишся на цей світ, що думаєш. Мені цікаво...

– А мені цікаво, що думає ця дівчина, як вона дивиться на світ. Розкажи про себе.

Оксана знизала плечима, замислилась на мить.

– А що казати. Нічого такого видатного не досягла. А решту ти ж знаєш. Вчуся в універі Шевченка, разом з Іриною, на другому курсі. Родом із Рівненщини, є таке село Харалуг. Тато і мама – вчителі, менший брат – восьми-класник. Оце і все, що знаю про себе.

– Знаю Харалуг, це там, де мечі харалужні кували.

– Так кажуть і пишуть про це. Можливо, і правда, – погодилася Оксана.

– Знаю, що неподалік – Великі Межирічі, Корець, Острог. Знаю твій край, тобто наш.

– Але звідки? Ти що, був там? – глянула здивовано.

Арсен став розповідати про своє село, де народився і виріс, про рідну хату, яка в самотині виглядає його, про школу. Згадав про сусідів, діда Остапа і бабу Уляну, сказав, що збирається провідати їх у найближчі дні. Андрій Петрович з своїм сімейством їхатиме, то й він планує з ними.

Тільки почав розповідати про дядька і його сім'ю, як з кишені забринів мобільник. Голос у телефоні здивував, голос Андрія Петровича. Звучав він дзвінко, схвильовано:

– Арсене, ти бачив? Бачив, що вони здійснили? Молодці, оце молодці. Справжні герої. Подивися в новинах. І Миколка серед них. Вони відмовилися присягати окупантам і заспівали гімн України.

Арсен переповів Оксані те, про що повідомив Андрій Петрович.

– Бачиш, якась містика. Тільки почав про них говорити – і відразу цей дзвінок.

Але нічого дивного в цьому нема. Кому ж мав повідомити він новину, як не рідному племіннику. Тут і гордість за сина, і батьківські переживання. Обов'язково треба увечері переглянути новини.

Вторгнення в Крим відбулося несподівано, нахабно, брехливо. Імперія ошкірила свої ікла, відкусила ласий шматок. Та нічого, може, вдавиться, не зможе проковтнути. Так воно і буде.

– А що тепер з ними буде? – в задумі спитала Оксана. – Вони і справді герої, щоб зважитись на такий вчинок.

– Що буде – невідомо. Але свій подвиг вони уже здійснили, – мовив Арсен. – На відміну від генералів і адміралів, які продалися.

Оксана торкнулася його руки своїми тонкими пальчиками:

– Що з нами буде, Арсене. Мені лячно.

– Що буде – невідомо. Один Бог знає, але має бути все добре. Я вірю, мила моя...

Провівши Оксану, Арсен поспішив у гуртожиток. Усі вже бачили той репортаж, обговорювали його між собою. Усі розхвалювали хлопчаків у морській формі, то захоплено, то стримано.

Арсен вдивлявся, як майбутні морські офіцери відчайдушно виводили слова Гімну, чув, як надривно тремтів голос Миколки серед інших голосів. І не без гордості казав Сергію й Ігорю, – показуючи на екрані братове обличчя: «Оце він і є, наш Микола».

6.

Тривожні вісті повнили дні і ночі. Телевізор по всіх програмах показував бунтівний Схід. Зграї одурнілих від люті, озвірілих мітингарів штурмували органи державної влади, зривали синьо-жовті прапори, натомість чіпляли російські триколори. Знетямлено, зазомбовано верещали дядьки, тітки, діди і бабці, а поміж ними і знахабніла молодь, закликали, звертаючись кудись у безвість: «Расія! Расія!..»

Спротив українських сил цій імперській агресії бажаних результатів не давав. Патріотів безжально жорстоко били, травмували, по-звірячому вбивали. І при цьому кричали на всі голоси про злочини «правосеків», «западенців», «бендерівців», про київську хунту... Імперський чад глибоко проник у кволі мізки, отруїв свідомість східняків.

Арсен все ж вирішив поїхати з дядьком в село, до діда з бабою, до рідної хати. Ненадовго, на один день. Тим більше, в машині було вільне місце.

– Ти знаєш, дозвонився я до Миколки, – казав Андрій Петрович. – Все в них добре, слава Богу... Їх переводять з окупованого Криму в Одесу...

– Але молодці, не здрейфили, не зламалися. Головне, присяги не порушили, не зрадили, дали урок багатьом командирам, – роздумував уголос Арсен. – Так і має бути, хіба можна інакше?

Дід Остап їх зустрів радо і відразу засипав запитаннями, став ділитися своїми думками.

– Що це робиться, що вони витворяють? Я знав, що вони крові прагнуть, що добром це не закінчиться. То така ненза, що не дай Бог. От і зірвало їм різьбу, прорвало греблю... Ненза, тля, таракани, щурі...

Баба Уляна накривала на стіл. Їй допомагала тітка Дарина і маленька Олена. Витягували з сумки, виставляли на стіл столичні покупки.

Дід став розпитувати про події в Києві, цікавився як воно відбувалося на Майдані. Наголосив, що постійно дивився телевізор, але ж показували очевидно не все.

– Я знаю, що ти там був, – глянув дід на Арсена. – Як там було?

– По-різному. То гаряче, то холодно. То обпікало, то морозило... Але ж вистояли, витерпіли, перемогли... І це головне.

Дід на хвилю замовк, а тоді вів далі:

– Це в столиці. А в нас – тихо-ша. Булочка в сільраді заправляє, як і раніше, землю продає направо і наліво. Усе приїжджим з району, з області, а своїм – зась! А він же за Янека агітував. Мало не з кулаками. А Хом'ячок і далі заправляє в адміністрації, а він же перший регіонал в районі, партійну організацію очолює. Портрет баньдюковича в нього не тільки в кабінеті, а й в вдома, в його маєтку. Отака революція, як у лісі: у верхівтті і шумить, і гуде, а внизу, в кущах і не шелесне...

Розмови продовжилися за обіднім столом. І не тільки про політичні події, а й про життя в селі, в столиці, про здоров'я, про погоду, про сподівання на завтра.

– Нічого доброго не передбачається, – казав Андрій Петрович. – Оце їхали, то по всій трасі на перехрестях шляхів, при в'їзді у міста облаштовані блокпости: бетонні конструкції, барикади, мішки з піском, вогневі точки... з амбразур на дорогу дивляться кулемети.

– То це добре, що є готовність відбити наступ ворога. Добре, що не сплять, що не розбіглися з переляку. Що знайшли в собі сили для супротиву, – казав дід.

– А кричали, що ми братні народи. Що дружба – навіки, що ніколи не станемо один проти одного, – кивнув головою дядько.

– Не наша в тому вина, – озвався Арсен. – Не ми почали. Зрештою, не ми до них прийшли, це вони лізуть до нас і у вікна, і у двері. Через усі шпарини лізуть. Крим відтяпали, ще Схід хочуть проковтнути. Правду написала та дівчина: «Нікогда мы не будем братьями ни по Родине, ни по матери».

– А ніколи й не були... А той кремлівський карлик не проти і всю Україну пожерти, а не просто Крим чи Донбас. Таке мале, а такий звірячий апетит... Ненатля, – не на жарт розійшовся дід Остап. – Нечиста сила!

– Не нервуйся, діду. Він тебе все одно не почує, – усміхалася на ті вигуки баба Уляна.

Надвечір вони стали збиратися у зворотню дорогу. Арсен на хвилюку забіг у рідну хату, віднайшов у шафі Біблію діда Петра. Загорнув у газету, поклав у пакет.

Постояв хвилинку, підійшов до етажерки, відшукав ще одну тоненьку брошурку «Загадки древнейшей истории» О. Горбовського – це теж була настільна дідова книжка, яку він перелистував багато разів, часто розповідав про події, описані в ній. Її теж узяв з собою, як пам'ять, як реліквію.

Коли вже виїхали з села, в кишені озвався телефон. Криця. Голос у того був схвильований, нетерплячий:

– Ти де, друже Кремень?
– Я тут, на зв'язку.
– Не до жартів, я серйозно питаю, де ти зараз?
– Я, друже, в селі, поїхали до діда з бабою в гості.
– То тебе нема в Києві? А ти треба тут. Завтра зранку наших збирають на Майдані.

– То завтра я буду, Крице! Буду ще сьогодні, пізно увечері. Що там має бути?

– Приїдеш – побачиш. Справа серйозна... І попередили, менше про це говорити.

– Добре-добре, друже. Вас зрозумів – виконую...

Що там за справи, для чого збирають? Можливо, порядок наводити, розбирати завали... Мабуть, вже пора. Але чому тоді тримають в секреті? Застерігають, щоб мовчали? Побачимо завтра, що й до чого... Якщо збирають, значить є потреба. Отже, треба йти, раз поступила така команда згори. Командирам видніше.

7.

Все сталося без зайвих розмов, можна сказати, блискавично. Командир з позивним «Пилип» мовив чітко і коротко:

– Їдемо на Схід. Всі, хто бажає. Добровільно. Не на екскурсію, самі розумієте. Зброю дають, вишкіл на полігоні. Хто готовий – крок вперед.

Командир був учасником афганської війни, мав звання майора, прізвище його було Пилипенко. Тому й Пилип.

Виступили вперед усі, хто прийшов, майже три десятки хлопців з їхньої команди. Майор глянув на кожного світлимими очима, задоволено усміхнувся. Дав дві години на збори. Висловив ряд пропозицій і слухних порад, що брати з собою. Ну і, звичайно, попередив про секретність їх місії.

З їхнього універсу в команді були також Берест і Соліст. Разом усі четверо кинулися в гуртожиток, швидко зібралися. Прихопили лише те, що було необхідне.

– А кулемета брать, чи там дадуть? – спробував пожартувати Соліст.

Та ніхто з хлопців не засміявся.

Ні Арсен, ні Ігор не змогли додзвонитися до дівчат, видно, що ті вимкнули телефон на час лекцій в універі. Так воно й було.

Вже, коли їхній автобус був далеко від Києва, озвався Оксанин мобільник.

– Я слухаю, Арсене. Ти де, ти набирав мене кілька разів?

– Було таке. Я зараз... на тренуванні. Передай Ірині, що Ігор теж. Зараз на спортивній базі, а потім їдемо на змагання у Львів. Я зателефоную потім...

– От дожилися, – сказав Ігор. – Маєш видумувати, викручуватися. Якись змагання, турнір у Львові. Добре, що хоч знаю, що тепер казати Ірині... Щоб балакати в унісон.

На полігоні їх муштрували добряче. Вчили поводитися зі зброєю, стріляти з автомата, кулемета, гранатомета, окопуватися, маскуватися, надавати першу медичну допомогу.

Пилип був вимогливим командиром, а, отже, незабаром їхній добровольчий батальйон показав непогану виучку, дисципліну, називався серед кращих підрозділів. Майор був на своєму місці і добробатівці теж на своєму.

Так вони потрапили на війну. Їм видали автомати, набої, військову форму. Арсену дістався великокаліберний кулемет.

Вночі вони зайняли блокпост біля якогось містечка. Окопи, бліндажі, бетонна стіна. Все облаштовано для захисту, для проживання. До них хтось тут був і залишив усе все це для них.

На світанку хлопці роздивлялися панораму, що розгорталася перед ними. Зліва – зелена лісосмуга, справа – засіяні поля, попереду – міські будівлі. Неподалік височіють один за одним два терикони. Звідкись залунали безладні

постріли, автоматні і кулеметні черги мережилися вибухами гранат. Кулі свистіли вгори і збоку.

У відповідь вони вдарили з кулемета і з гранатометів у напрямку міста і в бік «зеленки». Кулемет підстрибував у руках, гільзи рясно сипалися збоку на землю. Кремінь відчував легке тремтіння в грудях, але заспокоював себе, зціпивши зуби. Так треба, іншого виходу нема. Або ти його, або він тебе. Хто кому пику натовче? Оце так турнір...

Звісно, вже згодом він зізнався, на яких вони змаганнях. «Оксано, ми під Донецьком. Тільки ти не хвилюйся, тут все спокійно. А що зразу не сказав, то так треба було... Сама розумієш».

Вона розуміла. Каже, що відразу здогадалася, серцем відчула. а ще просила дзвонити при першій можливості, частіше. Не забувати про неї.

Ірина спочатку сердилася на Ігоря, вичитувала йому:

– Невже не можна було відразу сказати? Щоб провели по-людськи.

– Не можна, бо й самі до останнього моменту не знали, – казав на те Ігор.

Поволі звикали до фронтового життя. До вибухів, свисту куль, крові, стогону поранених. До короткого тривожного сну у вільні хвилини, до вологої прохолоди ночей, до жаріні полуденного сонця.

Криця ходив зчорнілий, від пекучих променів і шорстких степових вітрів. Він ще на Майдані поголив собі голову, залишив справжнього козацького оселедця, хвоста від якого загортав за вухо. А ще відростив розкішні вуса, які широкою підковою звисали йому на підборіддя.

Він був справжній козак-характерник. Той непокірний чуб і ті вуса були до лица Криці. На сонці поголена голова чорніла, як головешка, вуса пшеничним колоссям жовтіли на засмаглому обличчі.

Кремінь стиха, непомітно милувався товаришем. Оце справжній козак, природжений, такий, що прийшов з віків, не розгубив свої сили і вроди. Дивився, як Криця заправляв набіи в ріжок автомата, робив це неквапно, зосереджено. Час від часу тильним боком долоні змахував піт з чола. Напхав один, взявся за другий ріжок.

Не раз і йому Криця казав:

– Заведи і собі оселедця та вуса, що ти за козак такий.

– Мені воно не личить, – відповідав, – де ти бачив кучерявого оселедця.

Криця сміявся і погоджувався з його аргументами.

Кремінь коротко стриг голову, раз у кілька днів голився:

– То запусти хоча б бороду, чого шкребешся мало не щодня, – сміявся Криця.

– Без вус, без бороди, як чорт молодий, – підтримував той сміх Кремінь...

Соняшники зацвіли, повертають за сонцем круглі голови. Багато соняшників, ціле поле, аж до самого обрію. Оце горобцям буде привілля, як дозріють.

Поле світилося тисячами маленьких сонць зранку до вечора. Коли кулі свистіли, коли міни бахкали, соняшники, здавалося б, злякано пригинали свої голови, намагалися порятуватися від передчасної загибелі.

Клопотів вистачало на кожен день. То заступати в наряд на блокпосту, то пильнувати нічну тишу, щоб ворог не підсунувся непомітно, то чергувати на кухні, то дрова рубати.

До труднощів, до побутових проблем помалу звикалося. До тривожного сну, денної і нічної напруги теж пристосувалися. Важче призвичаїтися до обстрілів, до смертей і поранень. І до жорстокості, брехні, цинізму. А ще жахав вогненний смерч «градів», що час від часу били з-за міських будівель, спокійно, методично, відчуваючи власну безкар-

ність. Відкривати вогонь у відповідь їм не дозволяли. Там мирне населення.

А ті «мирні» тьоті і дяді, ветхі старушенці з кулаками кидалися назустріч, мало не падали під гусениці танків і колеса бетеерів, заходилися ненавистю, коли вони входили у визволені міста і села. З перекошеними беззубими ротами кидали назустріч: «Ви чево сюда приехали? Хто вас звал? Уходіте в свою западенщину...» Кричали, бісилися... Не всі, звичайно.

– А чоґо їх називають «ватніками»? – питав у Кременя Берест.

– Бо в них вата в голові. Замість мозку, – відповідав Соліст.

– Не те і не так, – встрявав у розмову Криця. – Мабуть, від ватянок, кухвайок совкових, які для них – найкращий одяг на свято й на будень. Їх національне вбрання – кирзяки й кухвайки...

– Біс його знає, чоґо вони такі. «Ватніки» і все тут, – додавав Кремень.

Зовсім поряд з ними був збитий малазійський «Боїнг». Бандюгани, кремлівські вбивці викручувалися, що то не вони, а «укри» здійснили злочин, але брехня вилізла назовні. Світ дізнався правду про російський «Бук».

Були в ті дні Савур-могила, Іловайськ, Дебальцево. У жорстоких боях гинули десятки, сотні бійців від «братерської» зброї і звіриного цинізму сепарів і бандюганів з Російської Федерації. На щастя, не їхній батальйон потрапив у оточення, кипів у смертельних котлах, у братніх обіймах окупантів, які обіцяли перемир'я, а насправді влаштовували справжню бойню.

Батальйон під командуванням майора Пилипа теж не виходив з менших і більших боїв, щоденними були короткі сутички з бойовиками. За ці місяці загинуло більше десятка бійців, чимало було і трьохсотих.

8.

І як воно так сталося, Кремінь і сьогодні не скаже, бо й сам не зрозумів до кінця. Пам'ятає, що вони кинулися напереріз ворожій ДРГ, що намагалася зайти з флангу у їхній тил. Їх відсікли від лісосмуги, викурили на соняшникові плантації. Залишалося дотиснути і знешкодити. Вони б це зробили, але з-під міста бойовики відкрили шалений вогонь з мінометів і гранатометів. Били по своїх, очевидно, прикривали їх.

Блиснуло, загримотіло, аж здригнулася земля, стовпом злетіла вгору і накрила все своєю чорнотою. Що було далі – невідомо.

Йому розвиднілося в якомусь дворі, на кам'яній долівці. Лежав обличчям донизу, поворухнутися не міг, руки були міцно сповиті грубою мотузкою. Де він, що з ним? Невже? Не може такого бути.

– Ну що, очунав, – нахилився над ним молодик з рудою кудлатою бородою. – Пашлі в кабінет.

Хтось невидимий підхопив його під руки, звів на ноги.

Рудий і ще один з автоматом на грудях повели у приміщення, заштовхали в одну з кімнат. За столом сидів лисий кругломордий тип з ошкіреним ротом, збоку від нього, в кутку біля стіни, – ще один, невиразної зовнішності, чорнявий.

Деякий час мовчки дивилися, як він хитається, переступаючи з ноги на ногу, ледве тримається.

– Садись, – рявкнув той, ошкірений, – рассказивай, кто, откуда, зачем прибил?

Кремінь мовчав, дивився, хитав головою, не казав ні слова. Точно, так і є. Оце то влип, сам не знає, як. Він у полоні! У вухах щось противно дзвенить, у роті гірко.

– Гаварі, только правду... По-русски панімаєш?

Кремінь кивнув, низав плечима. Мовчав, хоч намагався щось сказати, але ніби не розумів, як це робиться.

– Он кантужений, на подвал его, – озвався той, від стіни. – Толку с него... никакого. Пусть отойдют. – Ошкірний кивнув головою, гукнув у двері.

Вартові знову ухопили його під руки, поволокли у коридор і вниз. У підвалі хтось був. Троє чи четверо лежали прямо під ногами неподалік від входу. З заграбованого віконця під стелею щідилося кволе світло.

Оце влип! Прямо звіру в пащу. Щоб хтось йому сказав чи й сам коли подумав, що може вскочити в таку халепу, не повірив би нізащо. Він? Ворогу в руки? Без спротиву, без бою? «Я не здамся без бою», – долинули звідкись слова пісні, яка щоразу звучала на Майдані... «Горіла шина, палала...» Гоготів пекельний вогонь, чорний дим вирував навкруги, закривав небо.

Київ на своєму віку, на своїх віках палав не раз. Але так, як зараз, – ніколи. Завжди палили його ординці, зайти. А цього разу він сам викурював вогнем ворогів. Сам ішов кризь полум'я... Щоб спопелити нечисть, яка обсіла його...

«Горіла шина, палала...» Як же так, без бою? «Я не здамся...» А він і не здавався. Вони перехопили ворожу групу, нав'язали сепарам бій...

Хтось хриплим голосом покликав його від стіни. Дали місце в куточку... Почали розпитувати, хто він і як втрапив сюди. Стали щось говорити про себе...

Він з трудом сприймав слова, свого голосу майже не чув. В голові шуміло, гуло, в роті пересохло... Гірко було, противно. Нудота підступала до горла...

Як закінчився той бій? Чи всі уцілили під обстрілом? Це ж, мабуть, хлопці у батальйоні вже знають, що він пропав. Що думають вони? Чи Криця шукав його, чи Соліст, Берест... Мабуть, догадалися, що він у лапах звіра... Може, кинуться за ним, якось порятують?

Двоє з полонених були тут кілька днів, один – ще з весни, четвертий – більше місяця. Бандити лютують, б'ють

безжально, намагаються зламати. Так що надії ніякої, нічого доброго...

З подивом Креміль виявив тільки в підвалі, що ліва рука до ліктя перемотана і болить, ніє при кожному порухові. Рана, видно, не важка, якщо пальці слухаються. Це вони його там, на полі, чи вже тут?

Наступного дня допит вів той же лисий горлань, у тому ж кабінеті. Спочатку довго придивлявся до нього, прискіпливо, скептично, а тоді випалив:

– Ну что, обамовец, ти оттуда прібил, із Штатов. Тебя Барак прислал? Сколько вас здесь, натовцев? Это ви всьо затеяли?.. Да.

Креміль зрозумів усе. Це ж вони, зважаючи на його обличчя, на колір шкіри, зробили такі висновки. Сприймали як афроамериканця, хоча він більше схожий на європейця. Ну, чорнявий, смуглий, круглолиций. Але риси тонкі, ніс, губи, брови далекі від африканських, лице скоріше не темне, а світле... Світліше, принаймні, як в Обами...

Не встиг Креміль щось відповісти, як у кабінет увійшов чорнявий, той, що був раніше. З порога вигукнув: «А, Обама?»

– Ну что он, молчіт? – запитав знехотя.

Лисий крутнув головою і гарикнув:

– Заговоріт, куда он денется. Ти по-русскі понімаеш? Отвечай!

І тут Креміль вирішив говорити, з трудом видобував з горла слова:

– Я й по-англійські, і по-русскі могу... А найкраще мені рідною, українською...

– Ти сматрі, по-американські он не может, а по-русскі, по-українські может. Готовілі, значіт, учілі. ЦРУ, НАТО... Ничего, у нас заговоріт, і по-американські... Не токмо заговориш – запойош.

Ось воно що. Вони, напевне, і справді подумали, що він присланий із Штатів. Чи просто вхопились за цю версію, як доказ американського втручання. Та ні, мабуть, вірять, бо допитуються на повному серйозі.

Вирішив говорити усе, як є. Хто він, звідки родом, де живе, чим займається. Сказав тільки, що на Майдані не був, що сюди, на Донбас, мобілізували з універу, бо завалив сесію, то відрахували і призвали.

Вірили і не вірили. Знову і знову перепитували, чи багато їх, найманців із НАТО, прибуло на Донбас. Вмовляли зізнатися, покаятися. Обіцяли простити, помилувати, треба тільки виступити по телебаченню із заявою про американське втручання.

– Я українець, український солдат, я захищаю свою землю. Мені нема чого каятися, – стояв на своєму Кремінь.

Врешті терпець у лисого лопнув і він гарикнув у двері:

– Ей там, Валета сюда ілі Тімоху...

За мить на порозі став дебелий тип з похмурим поглядом і горбатим носом. Обличчя його було одутле, зле, ніби з великого перепою. Дивився на старшого, чекав вказівки.

– Тімоха, нада твоя допомоць... Молчіт, гад, обамовец...

Бандит бив професійно. Прикладом автомата по ребрах, плечах, кулаками в обличчя. Кремінь зціпив зуби, мовчав. Ех, були б у нього розв'язані руки. Він би усім трьом показав, як треба бити.

Екзекуція продовжувалася без поспіху, з перервами на запитання, вмовляння, пропозиції співпраці, погрози. Поліпшимо умови, відпустимо, обміняємо, розстріляємо...

Потім знову сипалися удари. Дошкульні, болючі. Це стало набридати.

– Катюга, садист... На зв'язаного, беззахисного. Тут ти майстер... А звільни мені руки...

Садист криво ошкірював рот, але нічого не казав. Бив ще завзятіше...

Не знати, скільки б це продовжувалося, якби на порозі не став ще один здоровань. Не менш зловісний тип, як і Тімоха. Але ще більше накачаний, вгодованіший.

Кремінь глянув і мимоволі засміявся. Перед ним у всій своїй красі стояв його колишній однокласник Валентин. Валік, Валет, з яким вчилися з першого класу і до дев'ятого. І не просто вчилися, а й приятелювали, бо ж жили неподалік один від одного.

– Ти? – вигукнув Валентин. – Сєня, ти? Откуда? Как ти сюда попал?

Дороги їхні розійшлися, коли Арсен поїхав у Київ, а Валік пішов учитися в «бурсу». Звідти і втрапив за колючку, про це казали в селі, після першого ж терміну швидко «начудив» на другий. Так почалася його тюремна наука.

Сцена зворушливої зустрічі вибила слідчих з колії, вони переконалися, що цей «обамовець» таки справді той, за кого себе видає. Лисий із чорнявим переглянулися, щось сказали один одному, а тоді дали вказівку відвести бранця «на подвал».

У коридорі Валет зазірав колишньому однокласнику в очі і казав: «Ізвіні, Арсен, служба. Нічем помочь не могу». Тімоха йшов збоку і мовчав.

– Як ти тут опинився? – запитав Кремінь.

– По амністії, – охоче пояснив Валет. – Освободілі, пошол – воевать. Такі умови поставили, мусив виконати. Потому і став на заштиту нашей Родіни.

– То це твоя «родіна»? Ти що, тут родився, на Донбасі?

– Та ні, але у нас всіх общая родіна, одна на всех...

– Не знаю, як у вас. А в мене є моя Вітчизна. Та, яка зветься Україна. І в тебе теж, але ти її продав.

– Яка тут Україна? Тут Донбас, здесь всьо по-русскі. Новоросія... і ми должны ето защіщать от правосеков,

бандеровцев. Вот ти зачем пришол сюда? Сідел би в своєї западенщіне.

– Дурний ти, Валік, а я думав, що ти толковий хлопець. Все життя думав, скільки тебе знаю. Навіть вважав, що й за грати ти попав випадково. Але ж, бачу, ні... А ми ж разом росли, жили душа в душу...

– Да було. Що було, то було. Але пройшло. Я тебе помочь не могу. Дам только дельний совет. Хочеш вижить, соглашайся на всьо, что предлагают. Тогда есть шанс, иначе!.. Сам понимаеш...

– В твоїх «советах» я не нуждаюсь. Свою голову маю на плечах.

– Арсен, я же по-харошому, раді тебе. Ти ж тоже толковий був, не обіжав мене. Я хочу спасти тебе...

Креміль мовчав, нічого не казав. Йому перехотілося говорити з Валетом. Тімоха теж не озивався, тільки насто-рожено зиркав збоку.

І в камері панувало мовчання. Хто дрімав, хто німу-вав, борсаючись у своїх думках...

Різні варіанти розвитку подальших подій малювалися і йому. Найкращий – обміняють на когось із своїх, най-гірший – будуть шантажувати, катувати, схилити до зради, а тоді – просто пристрелять. Отака розкладка. Ні, щось треба робити, не можна просто чекати на милість ворога або здаватися без бою.

Час від часу його виводили з підвалу, вели в той кабінет. То Валет з Тімохою, то інші охоронці. Той же рудобородий, чи молоденький хлопчак, зовсім зелений, для якого і автомат був завеликий.

Той же лисий слідчий мляво вмовляв, щоб полонений перейшов на бік бойовиків добровільно, зробив про це відповідну заяву. Іншого разу обіцяв відпустити, якщо за нього дадуть долари, тисяч десять, наприклад. То грозився, що довго з ним панькатися не будуть...

Одного осіннього вечора, коли вже сутінками сповнився двір, рудобородий і Валет вели його з кабінету до підвалу. Треба було перейти до будівлі, де їх тримали, метрів двадцять. Дощ лопотів по калюжах, вітер висвистував у верховітті.

Охоронці у цей момент вирішили припалити, зупинили його посеред двору. «Стоять!» – гаркнув рудобородий. Валет став чиркати запальничкою.

Обидва вони були чи то п'яні, чи наколоті. Язики запліталися, на ногах стояли непевно, тупцяли довкола бранця, як спутані.

Креміль озирнувся – навкруги пустка. Тільки з вікна навпроти падає нерівне світло під ноги. Ворухнув пальцями, стиснув кулаки. Вирьовка на зап'ястях ледве трималася, послабла. Видно, що рудобородий намотав її абияк, та й не зав'язав, як слід. Валет врешті припалив сигарету. Собі й рудому, обоє пахнули димом, засвітили червоними цятками.

– Валік, друже, дай і мені сигаретку, – сказав Креміль охоронцю.

Той коротко хихикнув, здивовано промимрив:

– Ти ж не куриш, Арсеній. Ти мене с дитинства учил, что курить – здоровью вредить.

– Ай, Валентін, що, тобі для мене сигаретки шкода? Теж мені друг.

– Да мне не жалко. Но ти же мне не раз говорил «Борці за Україну не вживають нікотину». А ще казав «Борці за волю не вживають алкоголю».

– Ну ти і жмот, Валік, – вигукнув мимоволі і відчув, що права рука вислизнула з-під шнурка.

– Да не жмот я, друг Арсеній. На, курі на здоровье.

Валік видобув з пачки сигарету, тремтячими руками всунув Кремелю в губи. Несподівано для самого себе, та й для всіх інших, Креміль ворухнув плечима, вмить ухопив

рудого і Валета за карки... І з усієї сили зліпив докупи їх писки. Аж іскри полетіли, чи то з сигарет, чи з очей. Обидва охоронці гикнули і безтямно брязнулися навznak прямо в калюжу.

Кремінь гарячково зірвав з одного й другого автомата, ухопив їх за лямки в праву руку. І за кілька стрибків опинився біля кам'яного паркану.

9.

Летів крізь морок, як навіжений. Кривою вуличкою збіг у темну долину, шухнув у кущі, що темніли збоку, Зліва, неподалік, був очевидно блокпост, там мерехтіло світло і чулися голоси.

Мотузки все ще теліпалися на лівому зап'ясті, тріпнув рукою, скинув те путо. Одного автомата закинув на плече, другого вчепив на груди і тримав напоготові.

Позаду було темно і тихо. Ніхто за ним не кинувся. «Може, й прибив зовсім», – подумалося про рудого й Валета. Ну й хай, так їм треба. Куди тепер, в який бік, щоб надійніше?

Темінь, хоч в око стрель. Куди хоч можна вляпатися. Ай, що там думати. Біжи, тікай, аби подалі. І чим скоріше...

Летів крізь ніч, подалі від темних будівель селища, зашпортувався об щось ногами, падав і зривався, і знову біг. Попереду виявився якийсь простір з густою рослинністю. Соняшники чи кукурудза і, видно, бур'яни вище колін.

Біг, плутався і знову біг. А дощ лопотів по плечах, по голові, по щоках, ніби намагався спинити його, охолодити, заспокоїти.

«Оце так, – майнула думка, – як вскочив, то так і вискочив». Але ж ні, про те, як потрапив у халепу, він зовсім нічого не пам'ятає, а як виривався, то знає. Та ні, ще не виривався, це тільки перша спроба.

Упав, лежав у якомусь бадиллі, важко дихав, чув як серце калатає у скронях. Ох ти, треба ж таке, охляв він зовсім у тому дурному полоні. Воно й не дивно, голод, холод. І так, на диво, ще ворухиться.

О, яке ворухиться? Так кресонув тими двома типами, що аж іскри бризнули, а бандюки й не дригнули, закликали нерухомо. Так, як і треба було.

Змушував себе вставати із мокрого зілля, ставав на коліна, зводився на тремтячі ноги. Оце так нокаут, а, може, ще й гірше. Але вставай і йди. Іди, поки можеш...

Скільки тягнулося це поле і скільки тривала ніч, він толком і не скаже. Навіть не допетрав, коли виповз на якусь дорогу, розбиту, грузьку. Брів, ледь переставляючи ноги, обминаючи калюжі. На горбочку упав на траву і лежав, важко дихаючи. Вставати вже не було й найменшого бажання.

Його знайшли бійці з їхнього ж батальйону. Він і не чув, як підійшли, коли. Крізь напівзабуття тільки вловив чийсь голос, насторожений, хриплий. «Та це ж наш, точно наш. Я його знаю. По-моєму, Кремінь...»

Почувши своє ім'я, він пробудився, стрепенувся. Голоси були незнайомі, чужі, але ж мова рідна. Свої...

– Хлопці, я свій, – крикнув, що мав сили.

Вийшло кволе шипіння, наче хто його за горло здушив.

Так він виплутався з того полону. Уривками пам'ятає перші хвилини зустрічі з своїми хлопцями, зараз і не пригадає деталей, хто що говорив... Відчув страшенну втому. І радість...

Це вже згодом, у наступні дні, питав у Криці і в Соліста з усмішкою: «Що, списали мене, викреслили зі списків? Ну й друзі».

Криця переконував, що і шукали його у ту ніч, і потім довідалися, що він у полоні. І робили спроби, щоб обміняти, чи відбити у сепарів. Щоб визволити.

– На вас надійся... Якби сам не відбився, сидів би там ще й досі, – насідав Кремінь. – Ото одна надія лише на свої руки. І голову. О!

Комбат Пилип не приховував свого задоволення, що все обійшлося.

– Поки що відпочивай, набирайся сили. Ляж у госпіталь, хай підлікують. Потім дам відпустку на днів десять.

Криця повідомив Ірині, що пропажа знайшлася, а та відразу дала мобілку Оксані.

Крізь сльози вона промовляла якісь слова, щось запитувала. Заспокоїв, сказав, що все вже минуло, що скоро зустрінуться. Буде в госпіталі, то зателефонує.

– Я приїду, скажеш куди. Обов'язково. Я приїду...

– Зустрінемось, Оксано, все буде добре...

В госпіталі його тримали недовго. Рука вже майже зажила, рани не дуже турбували. Але Оксана все одно приїхала, сиділа в палаті подовгу, дивилася на нього наляканими очима.

А потім поїхала на навчання, і він за тиждень зустрівся з нею вже в Києві. Поки дівчина була на лекціях, він відвідував Івана Григоровича, заходив у гуртожиток до хлопців, до друзів-спортсменів на тренування.

Жив у дядька Андрія, йому були всі там раді. Кілька разів розмовляв по телефону з мамою, заспокоїв її. З Одеси дзвонив Миколка, розпитував про передову, про бої, про життя на фронті.

І щодня після лекцій зустрічав Оксану біля університету на бульварі Шевченка. Ішли кудись обідати, потім їхали до неї в гуртожиток.

Одного похмурого дня при вході в метро «Вокзальна» відбулася та неочікувана зустріч. Він якраз вийшов з середини приміщення, зупинився на сходах.

– А скажіть, пожалуйте, – почувся голос збоку, – как мне лучше пройти туда, где маршрутки...

Він озирнувся і очам своїм не повірив. Перед ним стояла Тамара у сірій кофтинці з короткою рудою зачіскою. В одній руці вона тримала велику дорожню сумку, до другої тулювся хлопчик років п'яти у світлому бейсику.

Точно, Тамара, і вона майже не змінилася, тільки на обличчі побільшало косметики, яскравіло все це заклично і виклично.

Не встиг нічого відповісти, як вона враз сахнулася, закліпала очима. Видно, що впізнала, і це для неї теж було несподіванкою.

– Арсене, це ти! – здивовано округлила густо нафарбовані очі і брови звела на перенісці...

– Як бачиш, тобі не примарилось: це я, той самий...

За мить вони обоє оговтались, більш-менш заспокоїлись. Тамара зацікавлено озирала його військову форму, регалії на грудях.

– Ти що, воюєш? – запитала ніби здивовано, і, не чекаючи відповіді, додала: – А я оце тільки што з Москви, приїхала, далі дабіраюсь, родних проведать. Ти тоже в село? Тоді вместе поедем. Как у тебя жизнь сложилась? Розкажуй, чого мовчиш?

Вона тарахкотіла, як трактор, не давала йому слова мовити. Чи то з переляку, чи з радості від цієї випадкової зустрічі. Говорила, задавала запитання, не вмовкала ні на мить.

Що з нею сталося? Зовні ніби та сама, а характер геть змінився. Де ділася та по-дитячому наївна дівчинка, яка дивилася на білий світ здивованими, зачарованими очима і раділа кожній миті життя? А була вона, була такою.

Тамара почала розповідати, як їй гарно живеться під Москвою, кілька разів наголосила, що в неї життя склалося на «отлічно». З тим першим, лейтенантом, давно розвелася, бо пив і руки простягав. Вийшла за майора, хоч трохи

старший, але її уважає і боїться, щоб не кинула. Та й до «ребйонка» харашо ставиться, як до свого.

Малий терся біля Тамари, то шарпав її за руку, то озирався навкруги, то з-під лоба позиркував на дядька-вояка у плямистій формі. Врешті не витримав, почав скиглити:

– Мама, мама, пашлі, скільки можно? Я піть хачу, купі мне мороженоє... Мама, пашлі...

Тамара ніби схаменулася, згадала про малого. «Щас ідьом, синок», – мовила неухажно.

А тоді глянула хитрим примруженим оком і запитала:

– Ти, Арсене, придивися до малого. Невже не бачиш, на кого хлопець схожий?.. Як дві краплі води...

Уважніше глянув на хлопчика і впізнав себе, малого, з давньої дитячої фотографії.

– Що, точно? – запитав прямо. – Це що, справді?

Почувався розгублено, був ошелешений несподіваним здогадом.

– Не бойся, я без претензій... У него єсть отец... Он в метріке Костя Куралесов. А щас, по отчиму записала Костя Гундосов.

Малий ще раз блимнув на незнайомого дядька і знову занив:

– Мама, пашлі, мне уже надоєло... Болтаєш і болтаєш...

Тамара знехотя кивнула головою, ухопила малого за руку:

– Ідьом, синок, ідьом...

Глянула скося, провела очима з ніг до голови, усміхнулася яскраво-червоною помадою:

– Я рада була зустріти тебе. Жалко, так толком і не поговорили, про себе нічого не сказав...

– І я радий цій зустрічі... А в мене все добре... Як у людей... Воюю з окупантами...

Тамара підхопила сумку і рушила вниз по сходах. Озирнулася:

– Може ще зустрітись... Берегі себя...

Непевнено знизав плечима і пішов у іншому напрямку.

Був на диво спокійним, навіть байдужим. Так ніби не було цієї зустрічі або все відбувалося не щойно, а колись, давним-давно та й навіть не з ним.

Одна тільки думка відлітала і вперто верталася знов: правда чи дурить? Мабуть, що дурить, більше всього... А може? Все може бути. В очах стояв нетерплячий хлопчак, позиркував з-під лоба, щось канючив у Тамари. Костя Куралесов чи Гундосов. А яка «разниця»? Яка йому справді різниця? Яке йому до того діло? Чи Гундосов, чи Куралесов... Все то далеке і чуже.

Оксані нічого не сказав про ту несподівану вокзальну зустріч. Для чого, навіщо воно їй, чуже горе? Йому й самому неприємно згадувати, а як це все сприйме Оксана? Добре, що нічого не сказав...

Відпустка пролітала швидко. Кремінь з тугою рахував останні дні.

– Оксанко, я завтра від'їжджаю.

Вона сполохано кліпнула очима, глянула благально: «А можеш не їхати? Я тебе не пущу, Арсене».

Кремінь знизав плечима: «Як це не їхати, як не пустиш?»

Вона вп'ялася пальцями у рукав його плямистої камуфляжної куртки і опустила голову: «Отак, не пущу і все. Я тебе нікому не віддам. Я не хочу, щоб ти їхав у те пекло...»

– І я не хочу, мила. Але треба, ти ж знаєш, що треба. Хто, як не я, як не Ігор, Сергій, Олег, всі інші, наші? Ти знаєш...

– Знаю, – вигукнула вона і сльози бризнули з її сумовитої блакиті. – Знаю, що інакше не можна. Хай вони будуть прокляті, ті кати. Нелюди.

Розділ п'ятий

МІСЯЧНІ НОЧІ

*Все, що було на Землі,
Бачив ти, Місяцю ясний,
Сум на твоєму чолі
Полум'яніє й не гасне.
Сріблом видзвонює сміх –
Ледь долинає здаля,
Та пам'ятає свій гріх
В місячні ночі Земля.
Світить задума з небес,
Вічна зажура, як море.
Той, хто помер і воскрес,
В місячні ночі говорить.*

1.

В дитинстві дід Петро не раз розповідав йому про той злочин братовбивства. Єдинокровного брата Авеля Каїн підняв на вила, і Бог виставив на Місяці цей гріх на пострах усім сущим на Землі.

Від Каїна і почалося всесвітнє зло братовбивства, брехні, зради. Від того поріддя у світі і множаться війни. Каїнова печать мітить не тільки окремих перевертнів, кровожерних убивць, більших чи менших, а й цілі народи, які звикли промишляти розбоем та грабежами.

З давніх часів і донині вони сіють отруйне зілля, цинічно і лицемірно звинувачують інших у своїх злочинах. Хіба не так воно сьогодні? Кремлівські кати нахабно вдерлися на нашу землю, сіють смерть, а кричать про жорстокість своїх жертв. Кремлівські кати з печаткою Каїна.

– Наскільки треба бути кровожерними, щоб так себе вести на очах у всього світу, – казав Криця. – Щоб так оту-

піло твердити, що тут розпинають дітей, убивають невинне населення.

– Та нам і стріляти у відповідь на бандитські обстріли не дозволяють, – сердито підтримав Крицю Соліст. – Бре-шуть, що в білих Камазах везуть гуманітарну допомогу людям, а самі постачають сюди смерть.

– А що ж, після кожного гумконвою посилюються обстріли. Градами, снарядами, мінами, – додав Криця.

Креміль слухав і мовчав. А що було казати? Мовилося про очевидні речі, про які вони за ці роки балакали не раз. І щодня та щоночі все це бачили, відчували на собі. Той смертоносний вогонь «старшого брата», місцевих перевертнів і запродавців, отих всіх нелюдів, не тільки спопеляв землю, руйнував творіння людських рук, а й перекреслював віру у справедливість.

– Ті нелюди ніколи не заспокояться, – врешті мовив Креміль. – Вони звикли жити розбоем, нести зло усім сусіднім народам, упиватися невинною кров'ю. Вони кровожерні і їм не може бути виправдання.

– Народ, який достойний своїх тиранів, – вів далі Криця. – І ординців, і царів та секретарів. Того ж Грозного, Миколи Кривавого, Леніна і Сталіна та всіх інших з їхньої кліки.

– Народу засмітили брехнею мозок, зробили з нього бездумну зграю. Їх б'ють, з них знущаються правителі, їх ведуть на бойню, а вони раденькі, що дурненькі. Біжать стрімголов, – озвався Соліст. – Їх били, але мало...

– Їх били так, як треба, – продовжив Креміль. – На Кавказі, на фінському фронті, в Ічкерії, та й в нас на Західній Україні в роки війни... Вони ж боягузи, вони до сильніших не наслідуються пхати носа. Зачепіться з Китаєм чи зі Штатами за Аляску... Ісконно русская територія. Так ні, знають, що отримують по пиці. А той же Китай, вже тихо і мирно заселяє, освоює Сибір. І що?

– А нічого, – знизав плечима Криця. – На тому вони й завершать свій земний шлях. А нам тут своє робить. Будем, будем бить... Всіх бандюг до 'дної ями, шовінюг із москалями... Не ми ж до них прийшли, під Москву чи в Рязань... Вони до нас прилізли, і не просто так, а щоб знищити, стерти з лица землі...

Невесела перспектива... Ось уже третій рік іде війна, третій рік вони на Донбасі. За цей період багато що помінялося. Більшість бійців із їхнього добробату підписали контракт, увійшли в бригаду Збройних Сил України. Але мало що змінилося у їх фронтovому житті.

До тих суворих умов побуту поволі звикалося. І до зимових холодів та сніговіїв, і до літньої спеки, і до дощів та слякоті, коли доводилося щодня місити болото...

Звиклося до нахабних обстрілів, що не припинялися ні вдень, ні вночі. Від градів, від гранатометів та мінометів – до автоматного та кулеметного вогню, до смертоносних куль снайперів. Гинуло чимало бійців, ще більше вибувало через поранення.

Коли дозволялося давати відсіч ворогу, вони тоді посправжньому відводили душу. Бойовики отримували по заслuzі, били їх так, як треба, швидко приводили до тями. На якийсь час сепари замовкали, ошелешені, а тоді знов лізли на рожон.

Їх косили і їх не було жаль. Адже їхнім звірствам, нелюдській жорстокості не було меж. Над нашими бранцями вони знущалися, як тільки могли, як малювала хвора від наркотиків і алкоголю уява. То чого ж їм давати поблажку?

Але все ж Креміль не раз думав, що було б якби йому під час зіткнень з бойовиками в руки потрапили той Валет чи Тімоха, чи рудобородий. Що він з ними зробив би? Та ні, мабуть, не вів би себе так, як поводитися з ним у полоні.

Нема в його душі стільки звіриної злості, стільки люті, щоб знущатися над безоружними.

І не було, і ніколи не буде. Ось це і відрізняє нас від споконвічного ворога. Бо ми не каїнове поріддя...

Не ми до них прийшли, під Москву чи в Рязань. Вони до нас лізуть. І б'ємо їх, мусимо бить.... Криця на свій розсуд переінакшив відомі зі школи слова, вивів іншу формулу «Всіх бандюг до 'дної ями, шовінюг із москалями». А хто його знає, що думав той поет, коли писав «Всіх панів до 'дної ями, буржуїв за буржуями...» Що насправді думав, то невідомо, а писати мусив так, як того вимагали бандюги.

Той Криця взагалі вдарився у творчість. Чи то під безпосереднім впливом своєї Ірини, чи на нього саме найшло. Пише пародії, переробляє усім відомі рядки класиків на свій лад. Оту відому баладу Сосюри про комсомольця подає у своїй редакції: «Бій відлунав, і криваві знамена затріпотіли на станції знов. І до юрби полонених сам комісар підійшов». Не жовто-сині знамена затріпотіли на станції, не курінний підійшов до полонених, а навпаки. «Є українці між вами, я знаю...»

Можливо Сосюра і мав намір показати більшовицький терор, адже він сам був козаком у війську Петлюри. Але мусив писати протилежне, бо біля скроні у нього холодно блимав наган у руці ката.

Ще там були у Криці якісь пародії у записнику. Він час від часу зачитував їх. Недавно наводив чиїсь рядки «Японці вбили тата, спалили все село...» І відразу ж читав своє «Кацапи вбили тата, спалили все село, людей від кулі ката багато полягло...» Ой полягло, це точно. І в їхньому батальйоні, і тепер в бригаді. Жертви є майже кожного дня. Загиблі, ранені... І немає кінця-краю. Лізуть, б'ють. А для чого, кому це треба? Спитай будь-кого з бандитської зграї, не скаже, бо не знає. Навіть той, що в Кремлі, і сам не знає. Бо ж хижак має ікла і кігті, пазурі, він не переймається тим, навіщо вони.

Той Путлер вже давно проклятий. Матерями, вдовами, дівчатами, дітьми-сиротами невинних жертв цієї безглуздої бойні. Старенькими батьками, які втратили останню надію. Той Путлер здохне, як Гітлер, у смердючій твані, спопеліє в пекельному вогні. Так буде, бо праведні прокляття не минають безслідно.

Про це Кремень не раз говорив Оксані, коли бригада була на ротації. Їх відпустили на перепочинок майже через три роки фронтового життя. З почуттям виконаного обов'язку їхали додому. На вокзалі вишикувалися вздовж вагонів, на пероні їх зустрічали рідні і близькі. Кремень відразу помітив Оксану, поруч неї Ірину. Радість давно очікуваної зустрічі повнила серця.

Кожну вільну хвилину вони були разом. Добре, що в Оксани були літні канікули, а йому дали звільнення від занять на полігоні, від вишколу. З Оксаною і поїхав до неї додому у село Харалуг, побув там кілька днів, познайомився з батьками, братом Юрієм, який закінчував школу в наступному році. «Мамо, тату, оце і є мій Арсен», – сказала Оксана з порога, не приховуючи власного збентеження. Він теж почував себе ніяково, мовчки вклонився, а відтак побажав доброго дня. Батько дивися з захопленням на велетня в камуфляжі, мати – смиренным, побожним поглядом, а брат – трохи здивовано міряв з ніг до голови несподіваного гостя.

Але вже за якусь годину-другу від настороженості, напруженості і сліду не залишилося. Батько розпитував про фронт, мати делікатно цікавилася його родиною, бідкалася, що так нелегко склалася його доля, що мусив кинути навчання і йти на війну. Брат Юрко мовчки слухав, з гордістю позиркував на Арсена.

Оксанині батьки йому сподобалися відразу. Інтелігентні, делікатні, вони нічого не запитували про плани молодят, їх наміри. Хай все буде як є, йде своїм руслом.

Арсен глянув на Оксану, в небесну глибіню її очей і сказав несподівано для самого себе:

– Ви, мабуть, здогадалися, що я не просто так приїхав. Ваша Оксана запала мені в душу з першої нашої зустрічі там, на Майдані. Глянув і вмить відчув, що це вона і є, моя доля. Навіть зразу злякався, що вона на мене уваги не зверне, пролетить мимо, як зірка...

Оксана опустила очі і слухала мовчки. Густий рум'янець залив її обличчя. Глянула знічено і знов опустила очі.

– Отож я хочу просити у вас її руки і серця. Здається, так казали колись у таких випадках.

Батько глянув на матір, на розгублену дочку, а тоді неквапно мовив:

– Ну це, перш за все, треба питати в Оксани, як вона скаже, як їй серце підказує... А як вона, то так і ми, що тут гадати?

– Правильно, – сказала мати, – як вона вирішить, ми перечити не будемо. Але я бачу, що вона не проти...

Оксана глянула на матір, похитала головою: ні, не проти!

– То й добре, що так воно є. Але ж їй ще рік вчитися, – озвався батько. – Мабуть, ще рано про весілля говорити. Хай науку закінчить...

– Та про це поки мова не йде, хай вчиться. Мені теж ще не час. Контракт підписаний ще на рік. Ото вона закінчить науку, а я – війну, тоді вже будемо разом.

Хай буде так, погодилися всі. Іншого виходу вони не бачили, та й не шукали його. Бо знали, що нічого кращого в цій ситуації не знайти.

Все ж Оксана не залишилася вдома, поїхала з Арсеном, коли йому треба було вертатися в Київ. Разом вони були в гостях у Івана Григоровича, в дядька Андрія Оксана була вже, як своя, усім сподобалася. Особливо тітці і маленькій Оленці.

2.

На вихідні Андрій Петрович з сімейством знову зібрався в село. Вмовив Арсена з Оксаною, щоб їхали разом з ним. Цю пропозицію Арсен прийняв з радістю, сам не раз думав про те, що мусово має провідати діда з бабою перед від'їздом на схід.

Відпросився на два дні у командира. Той тільки головою покрутив, але погодився відразу. «Когось іншого не відпустив би, а тебе не маю права. Їдь, чоловіче, якщо з Оксаною. Свята справа...»

Оксана спочатку сумнівалася, чи варто їй їхати з усіма. «Хто я там така, що люди подумують? Я, звичайно, не проти, але мені незручно...»

Арсен тільки глянув на неї довгим поглядом і нічого не сказав. «Добре-добре... Вже їду....», – засміялася, закивала головою. «Ото ж бо, – мовив, – і не задавай більше дивакуватих запитань. Ти моє все... Як я можу їхати без тебе?»

«Ото ж бо, – кивнула головою дівчина. І додала його ж тоном, – і не задавай дивних запитань. Тому й їду, що ти моє все, що маю зараз...»

Дорогою багато говорили про становище в зоні АТО, Арсен згадував деякі історії з бойових буднів, детально переповідав про нелегкий побут в бліндажах та окопах, про холод і спеку. А ще один за одним наводив кумедні епізоди, яких не бракувало у їх небезпечному житті.

– Знаєте, я не раз думав і думаю про те, як жилося бійцям УПА, коли вони мусили надовго зариватися в землю, – глянув на Андрія Петровича. – Уявімо собі, що не могли й на мить визирнути на світ білий з криївок у зимову пору, щоб не залишити слідів... Та й влітку, коли звідусюд видивлялися й винюхували більшовицькі агенти, часто і свої непевні люди, що продалися окупантам... Коли кожен непевний крок загрожував смертельною небезпекою...

– Так і жилося, в облаві, у ворожому оточенні. Не жилося, а вмиралося, – озвався Андрій Петрович. – Але вони все ж вірили, надіялися, любили... Вірили у свою святу справу, надіялися на перемогу, любили цей світ і цю землю, любили життя.

– Те саме й зараз, через піввіку і більше. Хіба зараз по-інакшому? Ми теж такі самі, з нами Віра, Надія, Любов...

– Це ж можна сказати й про тих, хто боровся і жив сто років тому. Це ще більший феномен. Уявімо собі, триста років імперія душила душу народу, намагалася випалити на цій землі все живе, але всі потуги окупантів виявилися даремними. Піднялися тисячі, мільйони, гордо заявили, що вони українці, що вони нащадки славних прадідів великих, що вони прагнуть волі собі і своїй землі.

– Але ж потерпіли поразку, знову втрапили в ярмо імперії, – сказав на ті слова Арсен. – Як і в п'ятдесяті роки, як і пізніше будь-яка згадка про волю викликала озвіріння шовінію, скажену лютість імперії...

– Все це свідчить про те, що жодна мить боротьби не була даремною. Жодна крапля крові не пролилася марно. Душу народу не спопелити, не випалити дотла. Це, зрештою, має затямити імперська банда, той зазомбований народ, який ще донедавна кричав криворото своєму царіку: «Борис, застав хахлов кормить Росію». Та й зараз оцьому Путлеру вигавкує те саме. – Андрій Петрович на хвилику замовк, а тоді перевів мову на інше.

– Та рано чи пізно ця війна закінчиться. Тобі треба про майбутнє думати. Не смій кидати навчання. Мусиш здобути вищу освіту, ти ж маєш серйозні успіхи, на «відмінно» вчився три роки. Так що налаштувайся після боїв продовжити штурмувати науку. Проблем з поновленням в університеті не буде...

– Там буде видно... Я ще майже рік на контракті... Так що моя аудиторія і кафедра – це окопи, бліндажі. А там побачимо...

Оксана мимоволі дослухалася до цих слів, хоч сама вела розмову з тіткою Дариною і Оленкою. Вони чудово спілкувалися, говорили про різні життєві ситуації, переходячи з однієї теми на іншу. «От і добре, що вони знайшли спільну мову, майже подружилися». Арсен озирався назад, дослухався до слів Оксани і захоплено ловив її синій погляд.

І дід Остап, і баба Уляна щиро раділи гостям, хоч їхній приїзд не був несподіванкою для стареньких. Дядько ще зранку повідомив, що приїдуть, тому їх чекали. Баба клопоталася на кухні, дід і собі брався допомагати їй біля столу, виставляючи чарки і пляшки.

Баба глянула на Оксану раз, вдруге, а тоді сказала без зайвих церемоній:

– Ходи-но, дочко, я тебе обніму, як свою. Я рада за тебе, Арсене, що таку файну дівчину обрав собі. Що файна, то вже файна, нічого не скажеш...

– А що, наш Арсен не файний? – усміхнулася тітка Дарина.

– То я й кажу, що гарна пара, – баба пригорнула Оксану і поцілувала її в щоку. – Така гарна пара, що аж очі вбирає. Щастячка вам, дорогі мої молодята. У вас має бути все добре. І так буде, я вірю.

Арсен подякував бабі Улянці за щирі мову, усміхнувся Оксані. Дівчина полегшено зітхнула і пригорнулася йому до плеча.

По обіді пішли удвох через дорогу до рідної хати.

У хаті Оксана довго вдивлялася у фотографії в загальній рамі на стіні. Була там ціла сімейна історія, на тих давніх фото. Арсен коментував: «Оце дід Петро з бабою, оце моя мама, оце дядько Андрій малим, а там – я у першому класі, а це – у восьмому...»

– Ох, який серйозний, набурмосений. На кого так розсердився? – всміхнулася Оксана, розглядаючи буйночубого підлітка з сердитим поглядом.

– Та це я так приколювався, щоб здаватися старшим, не знаю навіть чого...

У цю мить скрипнули вхідні двері і з веранди почувся чийсь гучний голос:

– А чи є хтось удома? Чи дозволите зайти?

На порозі стояв Гриць Луговий, його однокласник і давній товариш. У білій тенісці, у спортивних штанях з лампасами світив на всю хату утішеною усмішкою:

– А я побачив, що до діда Остапа гості під'їхали. Дай, думаю, зайду та за Арсена запитаю. Де він та як. Аж бачу, з вулиці ніби сам до своєї хати прошмигнув... Ну, думаю, нарешті попався мені в руки.

– Заходь, чортяко, де ти пропадаєш? Коли не приїду, то тебе в селі застати не можу. – Широ радів Грицьку і не приховував свого задоволення від несподіваної зустрічі. Поки вони обнімалися, поплескуючи один одного по плечах, Оксана застигла збоку і спостерігала за цією зворушливою сценкою.

Гриць відступив на крок, з ніг до голови роздивлявся товариша у плямистій військовій формі. Затримав погляд на шевронах, на орденах і медалях.

– Ого, я бачу, що байдики там не б'єш. А якраз того, кого треба. Чув я, чув, у діда Остапа розпитував про тебе...

– Та й мені доповідали, що ти воюєш... Казали, що ти в Донецькому аеропорту був...

– Було таке.

Грицько покивав головою, усміхнено озирнувся:

– А це твоя половинка?

– Це моє ціле, повне моє щастячко. Оксана...

Вони утрюх стояли посеред кімнати, захоплені розмовою. Врешті Арсен схаменувся:

– І чого стоїмо? Проходь, Грицю, сідай, побалакаємо.

– Та ні, не буду вам заважати. Давай зустрінемося пізніше, надвечір. Прийди до мене. Сподіваюся, що Оксана відпустить тебе на годинку... Чи удвох приходьте.

– Прийду, друже. Надіюся, що відпустить, а їй не цікаві будуть наші теревені. Правда, мила моя?

– А може якраз і цікаві, але я розумію, у вас свої секрети, – усміхнулася у відповідь.

– То я чекаю, – Гриць у дверях зупинився, озирнувся. – До речі, завтра нам треба буде виступати. Мене запросили як учасника АТО. Добре, що ти приїхав, якраз доречно. Та й веселіше удвох. Може, ще й Вітя Коробчук буде, я йому казав. То обіцяв, що прийде, хоча зразу віднікувався.

– Добре, Грицю, коли треба, то виступимо. Якщо запрошують, гріх відмовлятися...

– Ото завтра вже приходьте вдвох з Оксаною, хай почує і побачить, з ким її доля еднає.

– Та вона й так добре знає, правда, мила моя?

Оксана тільки плечима знизала і не сказала нічого.

Гриць пішов, а вони ще довго сиділи у рідній хаті. Роздивлялися фотоальбоми, Арсен згадував різні історії з дитинства, з шкільного життя.

Надвечір, проводжаючи його до Гриця, Оксана просила, щоб довго не барився, не забував, що вона чекає і сумує, не залишав її саму.

– Чуєш, Оленко, розважай мені Оксану, щоб вона не плакала, – казав з усмішкою дитині.

– Вважай, що ми її в обиду не дамо, – мовила навздогін тітка Дарина. – Але ти все-одно не барись. Бо без тебе вечеряти не будемо.

До Грицевої хати було метрів триста, не більше. Ще здалеку побачив, що товариш стоїть біля воріт і виглядає його. На ньому теж була військова форма, а на грудях світилися у променях призахідного сонця бойові нагороди.

3.

У неділю, в обідню пору, як і домовились, вони пішли на зустріч із земляками в будинок культури. Людей зібралось чимало, особливо багато було дітей. І малих, і учнів старших класів. Дивно, канікули, а вони збіглися усі, як на перший дзвоник.

На дорозі, неподалік будинку культури, на них чекав Віктор, теж у військовій формі і при всіх регаліях. Він радо привітався з обома, хоч виглядав сумним і втомленим.

При вході в приміщення їх зустріли дівчатка-старшокласниці із золотистим короваем на вишитому рушнику. Від такої церемонії почував себе трохи незручно. Добре, що Оксана не пішла з ним, в останній момент відмовилася. «Ти мені потім про все розповіси детально», – мовила вслід.

У кабінеті був керівник будинку культури Анатолій Павлович, вчителі Зоя Павлівна і Ольга Степанівна, згодом надійшов директор школи Ігор Дмитрович. Всі вони захоплено дивилися на своїх вихованців, які ще донедавна були дітьми, сиділи за партами.

Ігор Дмитрович розпитував Арсена про його життя в столиці, повідомив, що знає про його спортивні досягнення, що час від часу допитується про нього у діда і в баби.

Зоя Павлівна нарешті повідомила, що вже всі зібралися, люди чекають і пора починати. Коли вийшли на сцену, в залі запала глибока тиша. Сотні очей зацікавлено зблискували назустріч, тільки сотні облич напружилися у чеканні. І молоді, і старші, всі застигли на мить непорушно.

Директор школи розпочав зустріч коротенькою промовою. Коли Ігор Дмитрович підвівся і промовив у зал «Слава Україні!», глядачі в один голос відгукнулися «Героям слава!» Та так дружно, дзвінко, нестримно, врочисто, ніби граната розірвалася і розкришила напружену тишу.

– Сьогодні ми з вами зустрічаємо наших героїв, наших земляків, – говорив Ігор Дмитрович у знову занімілий

зал. – Сьогодні після важких боїв вернулися в рідне село наші вчорашні учні, наші випускники – Григорій Луговий, Арсен Вітрук і Віктор Коробчук. Давайте привітаємо їх і послухаємо їхні розповіді...

Арсен не думав, що буде говорити, він з великою увагою, як і всі присутні в залі, слухав виступи товаришів. Гриць згадував про бої за аеропорт в Донецьку, про те, як горіла земля і кришився бетон, а вони вистояли. Віктор говорив про трагедію Іловайського котла, про підступність лютого ворога, який не дотримався домовленостей і холоднокрівно розстрілював відступаючих бійців.

Кожен виступ розпочинався і закінчувався гаслом «Слава Україні!», і дзвінкі дитячі голоси злітали увись одностайно «Героям слава!». І після кожного вигуку аж мороз ішов по спині й серця повнилися радістю й гордістю за цих дітей.

Це ж ніхто їх спеціально не вчив, не тренував, не муштрував. Ці слова самі виривалися з юних грудей, летіли у світ. Як подих, як вітер, якого нікому не впіймати, не приборкати.

З цього й розпочав свій виступ у притишеному залі. Сказав, що коли чує це дружне вітання, то бачить у кожному, хто зараз його слухає, саме таких героїв, які готові на подвиг, готові віддати своє життя за рідну землю, за нашу Україну. Не ми прийшли на чужу землю, ми захищаємо свою. Так було віками, так є зараз, так буде завжди. Нехай це затамить несений ворог. Ми не сіємо смерть десь під Москвою чи Рязанню, ми захищаємо своє, найдорожче, що хоче пожерти кровожерна імперія.

Далі він говорив про Майдан, про командира Пилипа, майора, який повів їх, добровольців, у перші бої. Згадав декого з побратимів, про друзів – Крицю і Соліста, завдяки яким легше переживати бойові будні. Мав намір розповісти і

про те, як виривався з випадкового полону, але передумав. Навіщо згадувати про ті страшні дні і ночі? Все вже минуло, та й про Валета не хотілося нічого ворухити. Живуть у селі його батьки, то хай живуть і не знають ганьби.

Після зустрічі відбувся символічний фуршет у кабінеті директора. Відмовитися від чаю-кави було незручно, то посиділи трохи і розійшлися. Вітя пішов у інший бік, а вони з Грицьком у своєму напрямку.

Біля Грицевої хати постояли трохи і почали прощатися. Обмінялися координатами, обіцяли телефонувати один одному, а при нагоді зустрічатися. Гриць міцно потис руку і вже повернувся йти. Але раптом щось згадав, зупинився.

– До речі, знаєш кого я в Києві на вокзалі зустрів? Забув тобі сказати. Іду, бачу, Валентин Петрук, наш Валік, наш друг. Пам'ятаєш його?

– Пам'ятаю, чому ні? Добре пам'ятаю...

– Так от прямо на мене наткнувся, лоб в лоб. Стояв, рота роззявив, так, ніби перелякався. Кажу «Ти де, звідки, як життя?..» А він щось белькоче: «Я, каже, по амністії вийшов, відсидів своє». І більш нічого не сказав, махнув рукою і побіг. Ні тобі добрий день, ні до побачення. Хоч би муркнув що...

– Та ти ж знаєш, що він сидів? І не раз.

– Знаю, чом ні? Я після першої його ходки зустрічав його у селі. А після того до останнього часу не бачив і не чув нічого про нього. А тут така раптова зустріч. А він побіг... Хоч би муркнув що...

Не сказав нічого Грицеві. Не признався, що знає, де той Валет був, чим займався. Не хотілося згадувати про все після такої чудової зустрічі, затьмарювати світлий день.

Звичайно, він скаже, розповість про Валета. Тільки іншим разом, при інших обставинах. При наступній зустрічі. Заспішив додому, де його вже чекали рідні. А найперше

вона, Оксана... Та й всі інші уважно слухали розповідь про зустріч у будинку культури.

– А голови сільської ради не було? І попа теж? Де вони там прийдуть.., – дід Остап тільки головою покивав...

Вдосвіта виїхали на Київ. Дорога була не перевантажена, струменіла назустріч. Усіх чекали вдома якісь справи. Дядька відрядження у Париж, тітку – робота, Оленку – дитячий садок, лиш вони з Оксаною були вільні і насолоджувалися, раділи одне одним. Допоки тієї казки не припинить командир Пилипенко...

І знову прийшла хвилина прощання. Вони стояли на балконі дядькової квартири, повний місяць випливав над тополями на чисте плесо безхмарного неба.

– Бачиш, там брат брата на вила підняв. Так і закам'янів, застиг на пострах усьому світові. На вічне прокляття виставлено там того Каїна. Так само й Путлер, його фінал відомий, бо зло не може правити вічно. Людські прокляття не минуть безслідно.

Оксана тулилася йому до плеча, міцно стискала його лікоть своїми ніжними пальчиками.

У місячному сяйві зблискували, повнилися невітшоною сльозою її очі.

4.

Повернувшись на фронт, бригада зайняла інші позиції, ближче до Горлівки. Не встигли облаштуватися, зайти в бліндажі, як ворог зустрів їх шквальним кулеметним і автоматним вогнем. Бойовики били навмання, зліва працював міномет, озвалися гранатомети.

– Це щоб не розслаблялися, – вигукнув Криця і глянув з-під шолома на Кременя. Той зігнувся біля кулемета, був наготові. Врешті пролунав наказ відкрити вогонь у відповідь, і Кремінь із задоволенням натиснув на гашетку.

Відчувши спротив, сепаратисти швидко присмирніли, вмовкли зовсім. «Що, не подобається, припікає? – коментував поряд Соліст. – Кусючі наші джмелики?.. Майте те, що заслужили».

«Правильно, друг мой. Не нравиться им, бандюкам, а сами что творят, мерзавци?» – озвався збоку Борсук, сивий п'ятдесятирічний росіянин з Пскова, який вже більше року тому прийшов у їхню бригаду.

Були у їхньому батальйоні ще кілька етнічних росіян, грузини, білоруси, вірмени. Спілкувалися вони здебільшого російською мовою, як і більшість вихідців з Донбасу. Ні в кого це не викликає заперечень. Як хочуть, так і говорять. Як можуть. Кременю ще на Майдані не подобався вигук «Хто не скаче, той москаль», під який вони танцювали гуртом. Адже поряд було чимало російськомовних, які виступали проти злочинного режиму.

Криця доводив, що гасло правильне і спрямоване не проти росіян, а москалів, справжніх шовіністів та імперіалістів. А мова тут ні до чого. Кожен хай говорить своєю рідною і не зазіхає на чийсь.

Хлопці не раз запитували того ж Борсука чи лєнінградця Суботу, декого з інших росіян, чому вони воюють проти своїх, захищають Україну. Ті рішуче заперечували, казали, борються із злочинним кремлівським режимом, а отже – за краще майбутнє Росії.

– Таку позицію можна тільки поважати і підтримувати, – казав Криця. – Вони розумні люди, добре бачать, хто є хто, і що до чого. На відміну від тих москалів, які привикли жити брехнею і розбосом, у яких не знайдеш здорового глузду.

Справді, з такими росіянами можна жити в мирі і дружбі. Так і має бути, як ведеться між хорошими сусідами. Так воно і буде, але коли – невідомо. Якщо недолугі,

кровожерні політики з імперськими апетитами не будуть робити із своїх підданих, із простолюду одурілу зграю, перестануть зазіхати на чуже.

Колись так буде, прозріє задурений народ, прагнучиме жити так, як живуть люди в світі. З свого розуму і своїх рук. Іншого шляху нема.

Той лєнінградець Субота з особливою приязню ставився і до Кременя, і до Криці. Якось признався, що цікавиться боксом, вболіває давно. Він навіть був присутнім на тому турнірі в Донецьку, де вони нокаутували тих Квадрата і Шарика. Він навіть вболівав за наших боксерів, бо ж жив вже тоді в Україні.

До Суботіна і до Борсукова вони теж проймалися належною повагою, як і всі інші бійці їхнього підрозділу. Субота, як і Борсук, теж був старшим чоловіком. А, отже, їхню позицію визначав не тільки природний розум, а й життєвий досвід...

З-за обрїю вплив повний місяць, прослизнув між пір'їнами пірамідальних тополь, трохи постояв над териконом. А відтак завис над блокпостом, з цікавістю озираючи все навкруги.

Ближче до ночі бандюки знову розпочали обстріл. Шквальний вогонь з важкої зброї накрив їх позиції. Снаряди вибухали то ближче, то далі, рвали на клапті землю, навпіл прорізали місячне сяйво вогненні леза «градів». Земля здригнулася і загойдалася...

І враз заніміло все навкруги. Останнє, що встиг помітити Кремень і з подивом відзначив для себе, що враз навкруги стало на диво тихо, а згори стрімко покотився донизу зляканий чи зраний Місяць.

5.

Вишневою вулицею простує козак Мамай. Сива смушкова шапка опирається йому на брову, збоку край вуха звисає оселедець, в очах виблискує сонячне мерехтіння, а з-під розкішного вуса світиться вишневий цвіт.

Вишні якраз цвітуть із усієї сили, віти звисають хвилями від тої краси, бджоли гойдаються і гудуть радо вдоволено чи не в кожній квітці.

Козак Мамай йде поїд вишнями, схиляє голову, щоб той цвіт не збив з нього його гонорову шапку. Збоку здається, що він у шанобі вклоняється пухнастим вітам і цьому дню. Мамай такий, як Мамай, як намальована його парсуна на картині у кожній хаті. Люди з вікон видивляються і дивуються: куди це він подався? Сидів на покуті, схрестивши ноги, збоку під рукою карафка і чарка, шабля на тополиній гілці звисає, а поруч вірний коник басує, нетерпляче чекає. Та ні, той вічний козак Мамай нікуди не дівся, сидить собі, як сидів, думу думає, чогось чекає і ніякий то не Мамай іде під вікнами. То схожий на нього, як дві краплі води, його праправнук – козак Криця.

Дивиться, видивляється, зсуває з лоба смушкову хмару і кланяється на всі чотири сторони світу. Вікнам, хатам, вишням і ще там комусь. Дивиться і не бачить, зсуває до перенісся брови, дивиться і дивується.

Ой, то не козак Криця, то Місяць уповні на всеньке небо. Іде, красується, радіє дзвінким своїм сміхом. Хизується перед зорями, а зіроньки сяють.

Місяць і справді зазирає у широке вікно, повнить своїм сріблом усю кімнату. Мовчки дивиться згори, уважно, прискіплює ливо. Наче запитує, хто ти і чого ти тут? А от правда: хто я, і де я, і чого я тут? Хто б мені самому сказав, то я б і подякував красно. Та ніхто мені нічого не каже, якісь люди при-

ходять і проходять мимо, озираються іноді на мене, але, мабуть, не бачать. І не чують, хоч я й хочу до них докричатися.

Хтось несе мене на руках, маленького. Мабуть, мама, бо чую тихий лагідний голос, що вмовляє мене не плакати, не боятися, бо он там, де у вікні світло горить, там наша хата.

Я пригортаюся до мами, до її теплового голосу, ловлю її подих, і мені жаль дуже, бо ж, мабуть, важко їй нести мене на руках. Я перестаю плакати, а вона міцніше тулить мене до свого серця.

Яксь мара, чорна і волохата, чалапає позаду за мною. Не просто йде, а скрадається. Так, щоб я її не побачив. Я зупинюся, і та примара закликає на місці, не ворушиться. Тільки чую, як захекано дихає. Важко, ніби хтось її за горло душить.

Я рушаю, і вона за мною починає йти. Кинувся бігти, і вона позаду лопотить по стежці. Знову стаю, серце в грудях калатає. І та мара зупиняється зовсім поряд, хекає і мовчить.

У селі, біля магазину, де світло на стовпі, чую – відстало. Озираюся – ніде нікого. Видно, що побоялося.

Посеред ночі справжнього вовка зустрів край села. Вийшов той звір на стежку прямо переді мною, очима в темряві блиснув, ніби вогонь йому в голові спалахнув.

Я обімлів, з ляку вхопив якусь ломаку, що трапилася під ногами біля стежки. Та як крикну на повен рот і на все горло. Креснув той звір очима ще страшніше, але звернув з дороги, десь раптово пропав, як і з'явився.

Тоді я з тією ломакою в руці і в хату вскочив. І довго відхекувався, все тіло тремтіло. Бо відчув, зрозумів, як дихає в потилицю смерть. А мені ж тоді було цілих п'ятнадцять літ.

Аж то заходить якийсь чоловік, очей немає, голови немає, тільки рота широко роззявляє, зуби, як штахети. «Віддайте його мені, – ричить. – Я давно за ним біжу, ще з того літа».

Що воно за почвара, убий – не скажу. І де пропало, і коли...

А дощ лопотить, цівками скаче по калюжах, шелепає по брезенту. А в окопі – багнюка, чавкає під ногами, чіпляється за чоботи, не пускає.

А те доробало ніяк не заспокоється, бахає звідкілясь неквапно, знічев'я. Міни вибухають то спереду, то позаду, здійсмають фонтанами глевку землю.

І дощ його не остудить, не залляє там, хай би його кров гаряча залляла.

Дивлюсь, Тімоха в ямі на гармошці грає, ще й ногою притупує. А Валет з рудобородим шкірять зуби і танцюють завзято й знетямлено. Навіть очі закочують, так ніби дримають.

Тімоха ще дужче грає, охає та ахає, і співає якусь пісню суцільними матюками. Ще й підморгує, собацюра. А кому – невідомо. А Валет теж дригає ногами, як ото Клім Ворошилов перед Сталіним. Вусатий Йосип курить люльку і плече в долоні.

А Валет іде вприсяда, раденький, як весняне телятко.

Козак Криця дивиться на сонце, примружуючи око, пригладжує свого оселедця і чистить мого кулемета. «Ти де пропав, що мушу за тебе твою роботу робити? – питає, але не слухає. – Дивлюсь, бачу, нема, десь дівся, вітром здуло. Оце,

думаю, вояка, десь бродить чи з кимось балака. А бандюкам холодно, просять вогню. Ну то нате вам, думаю, та й сипонув з усього маху. Аж в очах потемніло... Це ж воно тут, а що воно там?..»

Бачу, Сталін Гітлера везе у дитячому возику. Колеса не крутяться, а полоззям повзуть по піску. Видно, що заржавіли чи що. Це ж йому важко, мабуть, з однією рукою.

Але везе, сопе, а пхає, ноги в кирзових чоботях ковзаються по піску. А той фюрер ще й дражниться, сміється і підморгує. Йосип вдає, що не бачить і не чує. Крекче і пхає далі. Якийсь дядько, лисий, в бородавках, як ото Хрущов, забігає то зліва, то справа і підспівує: «Параход ідьот мимо пристані, будем рибу кормить комуністами». Відскакує трохи і веде далі: «Параход ідьот, волни кольцями, будем рибу кормить камсамольцями».

Вийшов в «степь донецьку» Янукович, прилизаний, напудрений. Через верхню губу позирає на всіх самовпевнено, задоволено. Булаву за пазуху ховає, іде і співає: «Любимий город может спать спокойно...» Не співає, а виє як ото вовк на місяць. Отой з мультфільму «Жив-був пес». А ще й ричить направо і наліво «Щас спою!»

«Кровосіси!» – кричить Азаров і кулаком розмахує. Очі колючі, сердиті, дивиться і нічого не бачить.

Круглопикий Олійник щось рахує в парламенті, викрикує цифри, вичитує прямо з-під купола, закотивши вгору очі.

А посеред тої зграї озвірілий Чечетов водить рукою то вправо, то вліво, то вгору, то вниз. Як диригент перед оркестром, тільки музики не чути.

Біля трибуни якісь дві дебелі депутатки підморгують до прилизаного спікера і завзято танцюють канкан.

На шкільному подвір'ї музика грає, світло мерехтить. Танці якраз у розпалі. Тамара не відходить від нього ні на крок. Дивиться і мовчить, знову мовчить і дивиться. Вони не танцюють, не знати чому. А музика гримить, а вони застигли і не танцюють.

Десь береться москалик у широких штанях з генеральськими лампасами, бере Тамару під руку і веде в коло. Вона не опирається, голосно сміється на цілий вечір, та так голосно, що й музики не чути. А москаль дивиться посоловілими очима, сердито клацає зубами і десь зникає.

З'являється вгорі на тополі, вчепився за тонку гілляку руками й ногами, боїться впасти.

Люди, багато людей, кудись поспішають, обминають його зліва і справа, штовхають плечима і ліктями. Щось говорять, а про що – не чути. Одне тільки розібрав. Хтось зовсім поряд голосить, ніби благає: «Іди вже, чого застиг, як манекен, закам'янів? Іди, не стій на дорозі. Або туди, або сюди...» «Закам'янів, бо я Кремінь, – хоче крикнути, але голосу немає, прошепотіти навіть не може. – Я Кремінь, хіба ви не знаєте?»

То не козак Мамай і не козак Криця йде попід вікнами, голову хилить донизу перед вишневим цвітом.

То Місяць у серпанку сизого смушку зупинився у широкому прямокутнику вікна, зазирає в кімнату.

І це не сниться йому, не мариться, не розгортається химерними видивами. Це таки справді вже наяву. Прямо перед очима, відразу за шибкою. Місяць на небі, зіроньки сяють.

Хто я і звідки? Де я?

О, знову все перемішалось, замерехтіло в очах і в думках. Знову якісь химери звідкись з'являються і кудись зникають. Та все чужі, незнайомі. Похмурі і сердиті. Люті, як звірі.

Чергами, чергами з кулемета, гільзи летять віялом, лискуче жовтіють на чорній землі...

Путін вилітає з-за кремлівської стіни, ширяє в небі під самими хмарами, замість крил – розчепірені руки, а на ногах – гострі пазури.

Летить і кричає, каркає, як облізла ворона, над головами людей блискає люто прижмуреним оком, видивляється, де впасти.

Він охляв, він зголоднів, він крові прагне. У горлі йому пересохло і голос його деренчить.

То він чи не він? Чи хтось схожий на нього, бродить почорнілим полем, зазирає у мертві очі.

Сідає серед трупів, і кістку людську гризе.

То він.

У широкому прямокутнику вікна – білий день. І сонце з-за тополі зазирає, грається ясным променем.

Ні тобі козака Мамая, ні козака Криці. У кімнаті тихо і затишно.

– Арсене, сину, прокидайся, – голос знайомий, рідний, голос мамин.

Шукає очима. Справді, мама. Сидить біля нього в узголів'ї, схилилася над подушкою, дивиться, не ховає сліз.

– Слава Богу, нарешті ти прокинувся, Арсене, рідний мій, слава Богу...

– Мамо, де я? – хрипить його голос. – Що зі мною?

– Лежи-лежи, не підводься, не ворущись, ти в госпіталі, після поранення.

У госпіталі, після поранення. Як це так? Чому він нічого не знає, не чув, не бачив? Де тут мама взялася? Вона ж має бути в Італії? Хіба тут Італія? Чого він не знає?

Невже це йому примарилось, знову сниться все? Він просто спить, а мама йому приснилася, бо він, мабуть, думав про неї.

– Мамо, а ти де? Ти тут чи в Італії? – питає, розплющивши очі.

– Я приїхала, сину. Тільки мені сказали, я приїхала, Арсене. Відразу...

– Коли, мамо? Давно?

– Давно, синку. Лежи, не рухайся, тобі не можна.

Коли давно, чому він нічого не пам'ятає? Що йому не можна? Все ж ніби в нормі, він почувається добре.

– Ну що, нарешті? Пора вже, хлопче, – голос лікаря долинає від дверей.

Невисокого зросту, сивуватий чоловік у білому халаті дивиться приязно, вдоволено. Дає якісь розпорядження молоденькій медсестрі. Та мовчки киває головою, щось собі занотовує.

– Все буде добре, – лікар каже ці слова без тіні сумніву, невідомо чи він звертається до матері, чи до нього.

Так відбулося його повернення до життя. Ніби без проблем, безболісно, як йому відразу здавалося. Як довівся згодом, не все було так добре.

З жахом виявив, що в нього немає лівої руки. Аж по лікоть перебило. Плече теж порване, пошматоване. Важко поранений в голову, осколки видлубували з грудей. На додачу – ще один сюрприз – праву руку і ногу відчуває погано, ледь пальцями ворушить.

Лікар заспокоює: все буде добре, пора вже повертатися до життя. А ще каже: якщо ти з цього всього виплутався, то далі вже – тільки справа часу.

Мама майже не відходила від нього. Заспокоювала, як могла, втішала. Хоч їй і важко було вимовляти ті слова, вона переконувала, як і лікар, Богдан Васильович: все буде добре.

Вночі у широкому вікні палати стояв Місяць, зазиравав крізь шибку. Ніякий Мамай, ніякий там Криця, а справжній живий Місяць. Майже не спав. Крізь дрімоту зиркав на срібне сіяння, аж доки видно було його. Думав, згадував, знов думав про те, що було, що є, що буде.

Ніякі примари чи почвари не лізли в очі. Ніякий Гітлер чи Путлер не плутався під ногами, пропали десь, канули в Лету.

Будь ти проклятий, людожере неситий. Вовіки віків. За те, що знівечив моє молоде життя, загубив моїх побратимів, зазіхнув на долі мільйонів.

Чи знає Оксана, що сталося з ним? Його блакитнозора зоря, зіронька з дитячим усміхом. Чи знає, чи захоче і далі бути з ним поруч? Що скаже, побачивши його, скаліченого? Що скажуть її батьки? Чи треба це їм?

Вранці мама сказала:

– Коли я приїхала, біля тебе сиділа та дівчина, Оксана. То я її попросила, щоб вона тебе залишила. Словом, я її прогнала, сама не знаю чому і як це сталося. Мабуть, не хотіла, щоб вона тебе бачила в такому стані. Таким безпомічним...

– Нащо, мамо? Ти ж її, мабуть, образила. Ти про це не думала?

– Думала, Арсене. І зараз думаю. Вона, мабуть, на мене й дується. Про тебе питає не в мене, а в Андрія. Щодня телефонує йому.

– То наברי мені її, мамо, з мого мобільника. Там на літеру «А» записана. Щоб перша у списку була.

Оксана озвалася сумним, печальним, змученим голосом: «Нарешті, рідний, я дочекалася. Арсене, я скоро буду. А мама твоя там?

– Тут, Оксано. Вона тебе теж чекає.
Мама приклала телефон до вуха і мовила:
– Приїжджай, Оксано, вже можна... І не тримай зла...
– Я вас розумію, я не злюся...
Мама відвернулася до вікна і втерла долонею сльози з очей.

6.

Богдан Васильович вдоволено усміхнувся:
– Ну що, козаче, будемо потрошку вставати... Думаю, тобі вже набридло вилежуватись?
– Та не те, щоб так, – знизав плечем Арсен. – Лежати не так вже й важко...
– Але досить, чоловіче. Пора вже рухатися.

Лікар все ж настояв на своєму. Спочатку з деяким острахом Арсен звівся на ноги, обережно, насторожено. Ступив крок, другий, тримаючись за підвіконня. Нічого, не впав, хоча правої ступні не відчував. Вона ніби отерпла. Та й вся нога, до коліна і вище, і рука, – від плеча до пальців, ледве слухалися.

– От і добре, – кивнув головою Богдан Васильович. – Так і продовжуй. Походив, трохи відпочив і знов ворушись.

На прохання Арсена його перевели у загальну палату у тому ж коридорі. Так буде краще, в гурті веселіше. Справа від вікна лежав старший чоловік, біля дверей – зовсім юний хлопчак.

Арсен вибрав вільне місце з лівого боку від вікна, Привітався.

– Мене Микола кличуть, – озвався дід. – Або ще Коробка.

– А я Андрій з дитинства, на фронті хлопці називали Зелений.

Арсен назвав себе, з цікавістю роздивляючись нових сусідів. Дідові Миколі і справді було вже далеко за п'ятдесят,

був він поранений в груди. Хлопчак на вигляд мав років вісімнадцять, часто світився безтурботною дитячою усмішкою, не втрачав оптимізму.

– Мені Путін ногу відгриз, – сказав якимось навіть весело Зелений. – Щоб він нею вдавився...

Відкинув одіяло і ніби дивувався, що в нього нема ноги до самого коліна.

– А тобі вже так ту ногу жалко для «старшого брата». У тебе ще ж одна є. Радій, що не голову відгриз, – жартував дід Микола.

Зателефонував Оксані, довго розповідав про свої новини, просив повідомити про все Криці через Ірину. Через хвилин двадцять у мобілці вже рокотав голос товариша.

– Це ти, друже Кремінь, нарешті я тебе чую. А ще більше хотів би побачить. І всі наші теж. Соліст тобі вітання шле. Берест, Борсук, комбат Пилип весь час запитує. А Субота десь там у вас, в госпіталі.

Ігор розповідав про події на передку. На фронті все без якихось перемін. Сепари час від часу звірють, стріляють, як навіжені, з важкої зброї, не зважають на ніякі домовленості.

За цей період є в бригаді кілька загиблих, поранених значно більше. Особливо дошкуляють снайпери, вилазки ДРГ, розтяжки.

Криця обіцяв незабаром «нагрянути» в госпіталь, провідати їх. «Тоді й поговоримо детальніше».

Того ж дня четверте ліжко у їхній палаті зайняв лєнінградєць Суботін. Про це попросив лікаря сам Арсен. Побачивши його, Субота страшенно здивувався.

– Вот так встреча, – радів він появі у полі зору Кременя. – І нада же так, попал у твою палату. Нарошно не придумаєш.

Кремінь не став нічого пояснювати, що якраз все придумано «нарошно». Хай думає чоловік, що все – воля випадку.

Субота був поранений осколками гранати в стегно, рани були неглибокі, кісток не зачепили.

– Отделался льогкім іспугом, – махнув рукою. – Заживйот, как на собаке. Так мне сказал Крица.

– Заживе, – підтвердив Кремінь. – Куди ми дінемося. Он у мене руку відтяпало, а в Андрія Путін ногу відгриз.

– Щоб він нею вдавився, – додав Зелений і усміхнувся Суботі.

– Подавітся, обязательно. Поверте, ребята, он мне такой же враг, как і вам. І многим рускім. Ведь это правда, только ейо не все в нас знают...

Дід Коробка дивився на Суботу зацікавлено, навіть здивовано, але нічого не казав.

Через тиждень у госпіталь навідалися Криця із Солістом. Приїхали спеціально провідати своїх. Посиділи в палаті, поговорили з усіма, залишили пакунки з продуктами.

Кремінь вийшов за Ігорем і Сергієм, у холі сіли на диван.

– Тобі велике вітання від діда Юрія, – озвався Сергій. – І від усіх наших, від нашого Озера.

– А Олег наш десь зник, пропав, не озивається, – згадав Ігор.

– Олег ніде не дівся, – несподівано додав Сергій. – Він з тою Оленкою, моєю сестрою, вже й розписався. Мені моя мама сказала. Але сам таки, мабуть, пропав. Зараз десь на Поліссі, в наших краях. Бурштин копає. Нелегально. Бандитським методом. Великі гроші гребуть.

– Воно й не дивно. Він завжди такий був. Сам собі на умі, – сказав Ігор. – Шкода його трохи, що з колії зійшов, але хто йому винен?

Ігор помовчав якесь мить, а тоді глянув на Арсена:

– Який я радий, брате, що ти знов з нами. Жаль мені, що така біда сталася з тобою, але, слава Богу, це не найстрашніше. Головне, що ти вижив, що будеш жити. Це головне, що ти не здався, переміг... А хіба могло бути інакше. Ти ж Кремінь. Ось послухай, брате, що мені Ірина написала і просила тобі прочитати:

*Кремінь і Криця,
Криця і Кремінь.
Морок іскриться,
Зблискує темінь.
Грає над краєм
Дзвінка блискавиця,
Світ нам осяє
Вічна зірниця.
Криця і Кремінь,
Кремінь і Криця...*

– Це все на правду, це нам не сниться, – несподівано для себе продовжив у риму Арсен.

Глянув на Ігоря і знову здивувався його суворій красі. То не Місяць перед ним на тій вишневій вулиці у білому селі, то не козак Мамай зійшов з народної картини у кожній хаті. Оселедець той же, звисає на засмагле чоло, розкішні вуса, уважний прискіпливий погляд з-під насуплених брів. І віть вишневого пелюстя на вустах. То не Мамай, не Місяць з віків і тисячоліть.

То таки козак Криця.

7.

Надвечір хлопці тепло прощалися, казали, що ненадовго. Сподіваються, що незабаром Кремінь намалюється серед них на фронті.

– А що, які питання? – казав Сергій. – Руку приставлять і будеш цілий. Зараз такі протези, що й не відрізниш відразу...

– Арсене, знай, що ми тебе чекаєм і виглядаєм. І нам аж ніяк не можна розбігатися, – повторював Ігор. – І ми будемо разом, що б там не сталося.

Ігор і Сергій поїхали, а йому стало сумно. Лежав на ліжку й дивився у вікно. Він залюбки подався б з друзями під той Донецьк. Поміняв би цю затишну палату на місце в бліндажі чи в казармі, зривався б разом з усіма по тривозі, стріляв, коли треба... Бив безпутніх так, як треба. А, може, й правду кажуть хлопці? Все обійдеться, все буде добре, і він знову стане в стрій. Хай і з протезом... Хто зна, як воно повернеться.

Що зараз гадати, лежи, лікуйся, а там буде видно. Хто може наперед сказати, яка його доля. Один лише Господь знає, а людина може лише гадати.

Але, бач, баба Уляна щось знає. Он тоді сказала, щоб голову беріг, що може бути біда. Про руку, правда, нічого не говорила, а голову – то так. А від того осколка, що зачепив череп, і правий бік не слухається так, як треба. Лікар втішає, що все відновиться. І справді. Воно ніби й легше. І нога, і рука вже не так мліють і терпнуть, більше слухаються.

– Чуєш, Арсене, а книжка твоя і правду цікава, – глянув поверх окулярів дід Коробка.

Останні дні він листає і переглядає ту брошуру, яку любив читати колись дід Петро і яку він з села привіз. Арсен попросив Андрія Петровича, щоб той приніс. То тепер вони гуртом читають і обговорюють різні гіпотези про потоп, про всесвітню катастрофу.

– Чуєш, тут пишуть, що Місяця колись не було в нашому небі, – продовжував дивуватися дід Коробка. – Пишуть, що Земля притягнула його до себе і що ніби колись він був ближче, був у двадцять разів більший, як зараз. Потім віддалився...

– У Біблії написано, що небесні світила створив Бог, щоб світити над Землею. Світило велике, щоб воно керувало

днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, – задумано мовив Арсен.

А в очах йому постав той вечір, коли він, малий, допитувався діда Петра про все. А дід йому й розповідав, що пишуть в цій брошурі і що написано в Біблії.

Давно було, так давно, що й не знати коли. Він ще й в школу не ходив. Давно, але запам'яталося, в очах стоїть той вечір у їхньому дворі в місячному сяйві. І голос чути.

– А ще Бог людину створив, на образ Божий її він створив, – сказав Арсен, а йому почувся голос діда Петра. Ніби він був біля ліжка у цій палаті.

Вночі Арсену не спалося. Вдивлявся крізь шибку у круглий, золотисто-сріблястий диск у небесній сині. На світлому тлі – темні плями, ледь видимі.

То брат брата на вила підняв.

Розділ шостий

ЗАТЕМНЕННЯ ЗЕМЛІ

*Він гірше ворога. Він ворог у квадраті.
Він з лютого поріддя яничар.
Він гріється в сльоту біля багаття,
Підступно в твань затопчуючи жар.*

*Його душа, пожадлива й убога,
Неначе неприкаяна стоїть.
На землю, що дарована від Бога,
Усі прокляття посила свої...*

*Від бід земних себе не відокремлюй,
Від устремлінь минулих поколінь.
Вік проживи, та не затемнюй землю,
Не кинь на землю чорну свою тїнь.*

1.

Не раз і не два, а багато разів згадував про Олега. Де він пропав? Де загубився з часів Майдану, ні слуху, ні духу. Не телефонував, не відповідав на дзвінки. Щось, напевне, з ним трапилося.

Про товариша і друга час від часу згадували у розмовах з Ігорем, Сергієм. Хлопці теж висловлювали припущення, що Олег, можливо, втрапив у якусь халепу. А могло статися з ним щось непоправне...

То ж коли з-за рогу на Хрещатик вийшли два брати-акробати Микола і Петро, оті Олегові родичі, Арсен аж стрепенувся. Ось у кого довідається про все. Вона ж повинні щось знати. Брати теж помітили його, підійшли, привіталися. Вони знали Арсена, раніше не раз зустрічалися. Тож запитав прямо і зразу:

– Хлопці, а де ж наш Олег пропав, нічого не чути про нього...

Петро глянув на брата і нічого не сказав, а Микола невизначено посміхнувся:

– Ніде він не дівся, і все в нього добре... Він просто ходить іншими стежками, тому й не пересікається...

Не дослухався до останніх слів Миколи, відчув велике полегшення від того, що в Олега все гаразд.

– А де ж його можна знайти?

– А що його шукати, коли він зараз має бути тут. Ми ж вийшли, бо домовилися про зустріч з ним, – сказав Петро з усмішкою, – почекай, тоді й побачиш...

Олег і справді з'явився невдовзі, привітався з братами, повернув голову до нього.

– А ти де взявся, Арсене?.. Радий бачить тебе...

Сказав так спокійно і так буденно, ніби вони нещодавно зустрічалися, вчора чи тиждень тому. Наче й не було між ними цих трьох з лишком років.

– Це ти десь пропав, друже, ми вже й не знали, що думати.

– Почекай, Арсене, я зараз з хлопцями одну справу обтяпаю, а тоді й поговоримо про все.

– Добре, почекаю...

Олег з братами відійшов трохи вбік, всі троє схилили голови і почали щось тихенько балакати між собою. Потім ділили якісь гроші, видно, що зовсім немаленькі. Олег згорблено відвертався від людського ока, рахував купюри і поспішно тицяв у долоні Миколі, а потім Петру.

Обтяпавши свої справи, брати-акробати відразу ж розпрощалися і зникли за рогом так, як і з'явилися.

– А ти що, в АТО? – знічев'я спитав Петро, підходячи і не чекаючи відповіді.

Арсен йому нічого й не відповів, повернув очі до Олега.

– То ти що, в АТО? – ніби повторив Олег Петрове запитання.

– Був. А зараз – у відпустці, на ротації... Ти краще про себе скажи, де пропав, чого не озиваєшся. Ми вже й не знали, що думати...

– Та в мене все добре. Правда, були проблеми після того Майдану, та все минулося. А зараз все окей, як бачиш...

Олег розповів, що його разом з іншими автомайда-нівцями жорстоко побили тітушки, ледь оклигав, після того ще довго хворів. А мобільник тоді десь загубився чи украли. Тому й не дзвонив, та й вони десь пропали, тепер відомо, де...

Знічев'я розпитував як там, на війні, як справи в Ігоря і Сергія, чи не набридло їм в тому АТО. Знехотя відповідав Олегу на його показну цікавість, здавалося, що він запитував для годиться, аби не мовчати.

– Я про ту війну наслухався і надивився, по телеку щодня показують... Так що я в курсі. І, признаюся, вона мене не захоплює...

Олег притих, на якусь мить замислився, а тоді запитав прямо, глянувши в очі:

– А скажи чесно, Арсене, страшно там було? Важко це все переносити?

– Словами не передаси. Треба поспробувати, відчутти на своїй шкірі...

– Ні, це не моє... Я хочу жити мирно. Та й жінка мене нікуди не відпустить, а теща – тим більше...

Далі Олег почав захоплено розповідати, що все таки зійшовся з тією самою Альоною, живуть душа в душу. Тож недарма тоді їздили до Сергія в те озерне село. Час від часу навідуються туди, до тещі на млинці. Універ Олег покинув, а на який біс він йому. Зараз займається бізнесом, виходить навіть дуже добре. А хлопці, Микола і Петро, іноді допомагають йому косити «бабло». То це зустрічалися, віддав їм їхню «зарплату».

Про той бізнес Олег не казав нічого. Натомість почав розмірковувати про те, що нині такий час, що треба крутитися, надіятися тільки на себе. Треба робити гроші, а не витати поза хмарами, мислити високими матеріями.

– Раніше ти так не думав. Принаймні так не говорив, – зауважив Олегу.

– Тоді я молодий був, зелений... Але з часом набрався розуму... Знаєш, Арсене, після Майдану я побачив, що нічого не змінилося. Ті, хто гріб до себе, і далі гребуть, бісяться з жиру. І навіть багато з тих, хто боровся із злочинним, режимом, кричав про бандитську владу Януковича, теж дорвалися до корита і забули про все. Не забувають тільки про велику наживу, стали такими ж, як ті, кого поборолі... Та й чи поборолі?

Олег махнув рукою, криво посміхнувся:

– Це тільки в пісні співають: «Раньше думай о Родине, а потом о себе...» Який хитрий хрунь придумав цю формулу. Для таких наївних, як ми були... А ще я подивився як живуть мої родичі, про яких я тобі колись розказував, дядя Ваня і тьотя Аня з своєю дочкою Катькою. Та й дядько Антось з своєю Анфісою і з цими моїми двоюрідними братами Колькою і Петьом. Вони мене і навчили уму-розуму, дали мені поштовх в житті.

– Раніше ти про них був іншої думки. Ти ж сам казав...

– То ж бачиш, що прозрів... Вони мене переконали власним прикладом, а не просто словами. Коли я став придивлятися, як дядя Ваня при будь-якій владі не тоне, а завжди випливає на-гора, то задумався. Це ж треба так уміти тримати ніс за вітром, ловить удачу за хвіст. При Союзі він був комунякою, при Кучмі – кучмістом, при Ющенку – помаранчевим, при Януковичу – регіоналом, профсоюзним босом і кричав завжди та скрізь: «Все людям...». А гріб найперше собі... І то добряче загібав...». І тьотя Аня, і доця Катя ні в чому не нуждалися, мали все, що хотіли...

Ото подумав я та й пішов до Ваньки на поклон. Бо ж крім профбоса Іван Михайлович ще й був успішним бізнесменом. Правда, фірми свої записав на тьотю Аню і доцю Катю. Але ж керував то він сам. Спочатку Іван Михайлович позиркував скоса, раз за разом морщився, коли я мову заводив. Потім обіцяв подумати. Словом, взяв він мене до себе на пилораму... У нього на Поліссі лісопильня. І не одна. Отак я і вписався в бізнес. Можна сказати, став правою рукою Івана Михайловича... Платить добре, та я й сам не промах – при будь-якій найпершій нагоді щось понад план викручу...

Олег змовницьки моргнув, облизав пошерхлі губи. Окинув уважним поглядом давнього товариша.

– Знаєш, Арсене, так зразу про все не розкажеш. А я, на жаль, маю бігти, у мене зустріч призначена з Іваном Михайловичем. Ділова. Давай завтра зійдемося, годинку-другу десь посидимо, побалакаємо. Може, до чогось домовимося.

Олег записав його телефон, залишив свої координати. Обіцяв обов'язково «дзеленькнути» завтра, поки вони ще в Києві.

– Добре, давай завтра, десь під обід... Думаю, що нам є про що поговорити...

Вони домовилися про зустріч наступного дня, і Олег побіг, втягнувши голову в плечі. За хвилину він уже зник, пропав у людському натовпі.

2.

Змінився, змінився за ці кілька років Олег. З веселого, безтурботного, невгамовного, відчайдушного юнака став якимось зосередженим, прискіпливим, поміркованим, недовірливим. І не тільки зовні, на обличчі і в поставі, окреслилося щось не знане раніше. У розмові, у висловах і оцінках подій та явищ постав зовсім інший чоловік.

Невже це Олег, той бадьорий хлопчак, з яким він познайомився при вступі в університет, і відразу подружився? Вони разом стали студентами, разом почали займатися у тренажерному залі. Качали прес, тягали штангу. Тільки в Олега був інший тренер, і займався він боротьбою. Це вже трохи згодом зійшлися вони з Ігорем, з Сергієм, заприятелювали між собою. І Олег часто проводив вільний час у них в гуртожитку, не зважаючи, що жив удома. Не раз, бувало, і ночував разом з ними, коли додому не встигав. Зараз Олег став зовсім іншим, це безперечно. Але, попри всі ці переміни, був радий зустрічі з давнім другом. Добре, що він живий-здоровий, що в нього все нормально. А що обрав собі шлях, то це закономірно, адже кожен вправі розпоряджатися своєю долею, як хоче. Добре й те, що вони не розбіглися, не розійшлися, як зовсім чужі. Завтра зустрінуться,десь сядуть у затишному місці і поговорять про все від душі.

Дивно, але весь вечір і ранок наступного дня він чекав призначеної години, раз по раз прокручував подумки те, про що вони будуть балакати з Олегом, якими проблемами перейматимуться. Він знав, що скаже Олегові, які аргументи висловлюватиме, але не мав найменшої уяви, що на те відповідь давній приятель. Чи вийде в них щира душевна розмова, чи зрозуміють один одного? Інтуїція нашіптувала, що все може скластися з точністю до навпаки...

Олег прийшов рівно о дванадцятій, як і домовлялися. Відразу ж запропонував зазирнути у найближчу кав'ярню, де вони можуть по-людськи посидіти. Не стовбичити ж на вулиці, серед перехожих.

– Давай посидимо. Тільки ж я не п'ю оковитої. Ти ж знаєш...

– Що, так і не навчився, – ніби здивувався Олег. – І що, ні грама? А я без церемоній, якщо треба...

При вході в кав'ярню Олег зупинився.

– Почекай хвилину, подихаю свіжим повітрям. Там не дають...

Він витягнув з пачки сигарету, припалив. Почав жадбно затягуватись і видувати з себе дим тонкою цівкою.

– Оце то диво... Я такого від тебе не чекав. Ти ж спортсмен...

– Та закинув я той спорт, – скривився Олег. – Забув, коли гирю в руках тримав... А курю, бо робота нервова, стресова. І п'ю, теж буває... Заспокоює, тримає в тонусі...

Вони зайняли столик у кутку, Олег замовив собі двісті п'ятдесят білої, Арсен зголосився на гальбу пива.

– А може, коньячку? – запитав Олег, – Рюмашечку малюсеньку?

– Ні грама, друже Олеже, я на службі. А ти знаєш з історії, що козаки на Січі не пили...

– Так таки не пили. Хтось там бачив, як то було.

– Як не було, але було. Я по собі знаю, що воно мені ні до чого. Як один казав: «Парадокс логіки заходить в тупик...» Ігор і Сергій теж не привчилися. Ні до оковитої, ні до чаду.

– А я, як бачиш, для розваги, а потім потроху звик...

Олег низав плечима і налив собі в чарочку. Глянув безтурботно, навіть весело, як і колись...

– Я тобі скажу, друже, що нічого в цьому поганого немає. Треба тільки міру знати і голову не втрачати. А так, це народна традиція, сам знаєш.

– Та знаю, – відповів Олегові, – і нічого тут не кажу, якщо в міру справді. А от дихати димом, труїтись тим чортовим зіллям, то я цього не розумію.

– Кайф, – засміявся Олег. – Де чарка, там і цигарка. Та то не головне. Хто до чого звик.

Він підняв чарочку вгору і сказав розважливо:

– Я, Арсене, справді радий нашій зустрічі. За це і хочу підняти тост. За твоє здоров'я, за твоє благополуччя, за те,

щоб в тебе все було добре. А ще за нашу дружбу, за нас. Вип'єм, Арсене, за те, щоб у нас все було і щоб нам за це нічого не було.

Олег усміхнувся, цокнув легенько чаркою об кухоль з пивом і перехилив одним махом в рот. І вийшло воно в нього так швидко і ловко, ніби він цим займався все своє свідоме життя.

Після певної дози він став ще балакучішим, відвертішим.

– Я тобі так скажу, друг Арсеній, що те, чим я займаюся, теж ризикована справа, не менш небезпечна, як там у вас, в тому АТО. Теж кожного дня ходимо на межі, на грані ризику. Як ото в шахті, ідеш і не знаєш, чим день закінчиться, чи ніч переживеш. Там, де великі гроші, там що хоч може статися. Конкуренція – справа жорстока, а ворог не зупиняється ні перед чим. Можуть і ребра потрошити, і в яму зарити...

Не питав нічого, не перепитував, Олег сам вів монолог, ніби з трибуни виступав. Різниця тільки в тому, що говорив упівголосу, довірливо. Очевидно, йому хотілося виговоритися, похизуватися своїми подвигами, а горілка тільки розв'язала язик.

– Ти думаєш, друг Арсеній, що я тільки тими Ваньковими лісопильнями займаюся, чи його нещасний кар'єр контролюю. Це тільки зразу так було, спочатку. І непогані бабки від того мав, та й зараз маю. Але то дріб'язок порівняно з тим, чого я сам добився. Я навіть дядькові про те не кажу, щоб і він свого носа туди не всунув, лапу не наклав...

Далі Олег почав оповідати, як сколотив бригаду і затіяли з хлопцями свою справу. Там на Поліссі бурштин добувають. Ото Микола і Петро теж в долі, допомагають йому. А ще є в їхній артілі справжні спеці, які добре знають,

як і що треба робити. Діло дуже вигідне. «Добре, до Іван Михайлович не вліз туди. Видать, щось підозрює, кілька разів запитував, але я віднікуюсь... Обійдемося і без Ваньки».

Горілка робила свою справу. Олег раз за разом повторював уже сказане раніше, губив нитку розмови, перескакував з однієї думки на іншу. І відтак почав лаяти всіх і все. І порядки в країні, і закони, і депутатів, і владних чиновників, корупціонерів. Усі винні, усе не так. А про себе, про свою діяльність, свої вчинки – ні слова. Навпаки, вся ота «власна справа», той бізнес його і таких як Іван Михайлович, підносилося як звитяжне досягнення, героїчний вчинок.

– Та ви ж нищите природу, – зауважив Олегові, – ви на пустелю перетворюєте землю. Ти думав, що залишиться після вас дітям і внукам? А таке було Полісся, як жива казка... Влізли бездумні безголови, ненажерні... Спочатку меліорація, потім радіація, а зараз ще одна біда – ліс крадуть, землю перевертають догори дном. Знаю я, чув про ту біду...

– Ай, друг Арсеній, тіко без паніки. Нічого з тим Поліссям не станеться. Не знищила його ні меліорація, ні радіація, не страшна йому й ця бурштинізація. А що делать? Усі крадуть, а нам що, дивитись і мовчки чухати чуби. Хочеш жить, умій вертїться, дороженький мій. Кидай те АТО, я тебе в свою бригаду візьму, людиною станеш.

– Та ні, якось вже без мене, я й без цього почуваюся нормально...

Але Олегові настільки сподобалася його власна пропозиція, що він знову і знову повторював її, і навіть, коли зібралися «розбігатися» і вже попрощалися, Олег навздогін гукнув: «Надумаеш, приходь».

Нічого не сказав колишньому другові, тільки рукою махнув йому вслід. Нічого й не подумав, було просто гірко, що згаяв так ці дві години.

3.

Нікому не говорив про Олега, намагався не згадувати про ту зустріч. Йому самому було соромно, якщо не сказати сильніше. Було насправді протиповно, гидко. Що кому скажеш, чим тут радіти? Признати, що ти так жорстоко помилився в людині, ділив з нею радісні і сумні моменти свого життя, вірив як самому собі.

Навіть Ігорю і Сергію не насмілювався згадувати про колишнього друга. Не було такої нагоди, не мав і найменшої охоти до такої балачки.

Але одного разу, вже після того, як вони повернулися з ротації на передову, Сергій сам згадав про Олега.

– Не хотілося мені казати, забивати вам дурним голови, але Олег наш ніде не пропав. Він з тою Оленкою, моєю сестрою, вже й розписався. Але сам таки, мабуть, пропав. Зараз десь на Поліссі, в наших краях, бурштин рие. Нелегально. Бандитським методом. Великі гроші гребуть...

– Воно й не дивно. Він завжди такий був, сам собі на умі, – сказав Ігор.

– Раз зайшла про це мова, то і не хотів вам дурним голови забивати, – мовив знехотя хлопцям. – Але зараз з великим соромом для себе признаюся, що я його в Києві оце ж у відпустці бачив. Навіть у кав'ярні посиділи разом.

Хлопці глянули подивовано, тож він розповів Ігорю і Сергію про свою недавню зустріч з Олегом. І навіть дуже детально про п'яне варнякання колишнього товариша, про його негативні відгуки і про Майдан, і про АТО...

Все б нічого, якби він не ляпнув, що ми всі дурні були з тим Майданом, що при Януковичу було краще, як зараз, а та Революція гідності призвела до втрати Криму і до війни на Донбасі. А ще на п'яну голову варнякав, що ключі від незалежності України лежать у Москві... Дурило він, видать, що мозок затруєний алкоголем і тютюновим чадом...

– От падлюка! – вигукнув Ігор. – Треба було йому мордюку натовкти. Жаль, що мені він не потрапив на очі.

– Шкода його трохи, що з колії зійшов. Але хто йому винен? – додав Сергій.

– Так, більше про нього ні слова, – рішуче мовив Криця. – Пропав, то й пропав. Туди йому дорога. Отак, вір людині, а він ножа в спину встромить. Чули, більше ні слова. Згода?

– Згода, – відповіли разом Ігорю.

І справді, вони жодного разу не згадали про перекинчика, перевертня, зрадника. Як хочеш його назви, а суть одна. Він їх продав, переродився, відцурався від їхніх спільних ідеалів. Колись таких карали на горло.

Іншого разу Сергій завів мову про ту катастрофу, яка насунулася на його край.

– Коли я був у відпустці, то такого наслухався і набачився, що й у страшному сні не приверзеться. Той бурштин риють у деяких районах Полісся, займаються цим у справжніх бандитських традиціях. Родовища контролюються кримінальними угрупованнями. Часто відбуваються справжні сутички. У всіх старателів, копачів і мийщиків є свій «дах», а новачок, який хоче увійти в цей бізнес, повинен сплатити свій внесок, а потім ще й за кожен день роботи. Це суми немаленькі, але й заробітки там непогані. Залежно від розміру камінців за кілограм платять від 200 до двох тисяч доларів.

Сергій помовчав трохи, а тоді сказав невесело:

– Зараз в наших лісах ще страшніше, ніж було у війну. Люди бояться ходити по гриби, ягоди, бо можна наткнутися на чужаків з автоматами. А чим усе закінчиться, то нікому невідомо. Мені один знайомий розповідав, що заїжджі працюють тут на промисловій основі. Мотопомпами вимивають величезні ями, той бурштин спливає вгору в каламутній воді, його виловлюють сачками, як рибу.

– І що, влада нічого не знає, не можуть покласти край? – поцікавився Ігор.

– Видать, що не можуть, а вірніше сказати, мабуть, не хочуть. Там такі дурні гроші крутяться, що будь-хто з глузду може з'їхати. У нас є села, які ближче до бурштинових родовищ, де люди йдуть на промисел цілими сім'ями: батьки, матері, діти. А які хати в тих селах, як палаци. А біля кожного двору – джипи, буси. І в багатьох місцях теж є мотопомпи. Але на бурштиновий «клондайк» злітається кримінал з усіх куточків СНД. Прибутковість бізнесу настільки значна, що сюди влазять найбільші злочинні авторитети. Кажуть, що незаконний видобуток бурштину «кришував» сам Саша Янукович...

Та давня розмова про бурштинокопачів згадалася Арсену в останні дні перебування в госпіталі. Розповів про все, що чув, діду Коробці. Той дивувався, але чомусь не дуже вірив у той розмах незаконного промислу.

– Та слухай ті балачки. У страху очі великі, тож люди наговорять, що хоч. Все то чутки і плітки. Що, поліція не може навести порядку?

Щоб не сперечатися даремно з дідом, Арсен попросив Андрія Петровича щось знайти на цю тему в Інтернеті. Наступного дня Оксана принесла йому роздруковану на папері цілу добірку матеріалів про бурштиновий промисел.

Читав і наводив дідові Коробці окремі факти та цифри з тих матеріалів. Дід мовчки слухав і дивився у вікно. Видно, що надрукованому вірив і це його вражало.

– А ось вам цілий детектив. «Бурштинова народна республіка» називається. Слухайте всі, бо це нас усіх стосується.

Крім діда і Субота, і Зелений теж уважно слухали балачку. Тож почав читати вголос:

Буриштинова народна республіка

Так звані республіки ДНР та ЛНР, що діють зараз на території Донбасу, добре відомі всій країні. Але мало хто знає, що на території України причаїлася ще одна «народна республіка», яку поки що намагаються не помічати. Її територія розташована далеко від Донбасу та охоплює окремі райони Полісся. Це Буриштинова Народна Республіка, розташована на півночі Житомирської та Рівненської областей, мешканці якої займаються нелегальним видобутком буриштин.

Слово «народна» в її назві – така ж умовність, як і в «ЛНР»-«ДНР». Народ в ній нічого не контролює. Справжні господарі «республіки» – бандити та зрощені з ними представники місцевої влади й силових структур. А народ в ній так само безправний, як і на окупованій території Донбасу.

Райони видобутку буриштин на Житомирщині та Рівненщині сьогодні по факту не контролюються державою України, якщо розуміти під державою офіційні органи влади. Там діють свої закони, встановлені представниками криміналітету. Зони впливу злочинних угруповань розділені блоками, які контролюють рух по лісових дорогах та стежках. Люди, які контролюють трафік, озброєні та періодично застосовують зброю. У лісах Полісся частенько звучать постріли та зникають люди. Видобуток буриштин повністю знаходиться в руках тіньових угруповань. Точної статистики щодо обсягу видобутку не існує, але за словами обізнаних людей, в рік з України нелегально вивозиться не менш 150 тонн дорогоцінного каменю.

Враховуючи, що ціна кілограма за кордоном становить кілька тисяч доларів, можна підрахувати, що бюджет України позбавляється мільярдів гривень щорічно. Зрозуміло, там, де циркулюють великі гроші, працюють і великі корупційні схеми. Масштаби розгулу кримінальної вольниці в лісах величезні – в розпорядженні бандитів є військова техніка, куплена в розформованих військових частинах, різна вогнепальна зброя, а також повний карт-бланш від представників влади.

В цілому незаконний видобуток бурштину влаштований таким чином. Добувачі бурштину діляться на дві категорії – звичайні селяни та злочинні угруповання. Прості мужики добувають бурштин сухим способом – просто копають лопатами в лісах величезні ями, глибиною до 10 метрів. Грунт у цій місцевості піщаний, копати не важко. Пісок просівають, бурштин залишається в ситі. Заробіток нестабільний. Можна знайти хороші камені і заробити 10-20 тисяч гривень за день, а можна кілька днів копати даремно і не заробити нічого.

Злочинні угруповання, що працюють під дахом міліції, ведуть видобуток за допомогою мотопомп. Мотопомпою вода закачується під великим напором в яму, звідки вимивається грунт. Легкий бурштин виноситься на поверхню брудним потоком, з якого його виловлюють сачками, немов дрібну рибку. Такий спосіб видобутку набагато продуктивніший, ніж метушня з лопатою в сухому ґрунті. Тільки дозволяється працювати таким чином далеко не кожному. Щоб поставити помпу, необхідно заплатити 650 доларів в день за один насос, а крім того – мати необхідні кримінальні зв'язки.

Селяни копають в основному в лісах, де доведеться, на поганих ділянках. Бандити контролюють найбільші родовища. В кінцевому підсумку вони ж контролюють і скупку сонячного каменю. Весь видобутий бурштин селяни все одно здають кримінальним угрупованням, через брак легальної альтернативи продати його на біржі. Таким чином, бандити в подвійному наварі.

Цікава й інша деталь. На ділянках, де працюють помпи, двічі на добу – вранці і ввечері – відбувається перезмінка. Протягом години, поки бригади змінюють одна одну, бандити дозволяють прийти до місця видобутку місцевим сільським дядькам, які за допомогою сачків виловлюють бурштин з рідкого бруду, вимитого помпами. Що встиг наловити за годину роботи – те твоє. Тільки здавати знову ж доведеться на блокпості, що охороняє вихід з ділянки. Ціна за кілограм варіюється залежно від фракції. За кілограм дрібних камінчиків

вагою по два грами можна отримати \$400. Кілограм великих каменів коштуватиме \$ 5,8 тис.

Блокпости пропускають на ділянки тільки місцевих. Зупиняють всі машини, що їдуть зі старателями на місце видобутку. Кожен має показати пропуску в паспорті, або хоча б ксерокопію, щоб довести, що він мешканець цього району.

Селян і такий варіант влаштовує. Заробити 100-200 доларів за годину для глухого села – просто щастя. Про те, що без бандитів можна було б заробити і тисячу, селяни воліють не думати. Бандитів не люблять, але при цьому розуміють, що мати справу з ними зручніше, ніж з представниками міліції або прокуратури, яких ненавидять найбільше.

Іноді трапляються бунти. 6 червня в селі Шебедиха Олевського району Житомирської області сталася масова бійка між селянами та бандитами, що охороняли копальні. Конфлікт стався через те, що людям дозволили працювати менше звичайного. Довелося навіть стріляти. Кажуть, що кілька людей потрапило до лікарні з колотими і вогнепальними пораненнями, але офіційної статистики немає. Райони видобутку буриштину живуть за неписаними правилами, головне з яких – не виносити сміття з хати.

Перекупники буриштину живуть тут же, в місцевих готелях, де номери викуплені на місяці вперед. За словами одного з учасників нелегального буриштинового бізнесу, який побажав залишитися невідомим, коштовні каміння з Олевського району розтікаються потім по всьому світу головним чином по трьох каналах – через західний кордон до Польщі, через київський аеропорт Бориспіль в Китай та Дубаї, а також через морський порт в Одесі. Контролюють бізнес кримінальні авторитети – дехто Пірат з Житомира та Морда зі Львова. Останній досить відомий на Західній Україні, бо є героєм численних публікацій у пресі.

– Щоб зупинити весь цей кримінальний хаос з видобутком потрібно всього лише закрити кордон. Не ганяти ментів, прокуратуру, СБУ та мужиків з лопатами, а просто перекрити

трафік. Зробити це досить легко, просто потрібно дати команду – і все. Після цього можна буде говорити про легалізацію. У нас щороку мінімум 140 тонн йде на експорт контрабандою, бо внутрішнього ринку просто немає. Це чисто експортний товар. За рік уходить залізничний потяг буритину. Таку кількість каменю в трусах не провезеш. Везуть його валізами за домовленістю з митниками, які пропускають кого треба. Такса за провезення буритину через кордон – 150 доларів з кілограма, – розповів анонімний співрозмовник.

За його словами, останнім часом на Поліссі активізувалися китайці. Левова частка видобутого буритину йде в Китай та Гонконг, де є цілі торговельні центри з продажу виробів з цього каменю. Раніше китайські ділки працювали через посередників в Росії, проте останнім часом вирішили відмовитися від них, щоб працювати безпосередньо і мати великий прибуток.

Зараз китайський скупник на Поліссі – не рідкість. Про китайців ходять легенди. Розповідають, що по лісах вони їздять цілими тріадами, з озброєною охороною та валізою готівки. Втім, місцеві їх зазвичай не чіпають – ціну дають хорошу, а збувати видобутий камінь кудись треба. Китайці – вигідні партнери. Якось впорядкувати цей хаос допоможе тільки легалізація видобутку та продажу буритину. Причому вся процедура має бути максимально простою, бо інакше чорний ринок збережеться через бюрократичні перешкоди для легальних артільей. Треба лише змусити всіх учасників буритинового видобутку сплачувати гроші не бандитам, а до бюджетів, й таким чином усунути мафію від цього бізнесу.

А тим часом райони видобутку буритину поступово перетворюються на пустелю через варварські технології, які знищують ліси. Інфраструктура не отримує ані копійки від величезних доходів мафії. Перекопавши всю землю в окрузі і вибравши весь буритин, селяни ризикують залишитися взагалі без будь-яких перспектив, але замислюються про це лише одиниці.

На українські гроші сьогодні будують шикарні особняки продажні чиновники, кримінальні авторитети та далекі арабські та китайські торговці, які взагалі погано уявляють собі, де взагалі знаходиться така багата і дивна країна...

– От падлюки, – сказав дід Коробка. – І як тільки земля таких на собі носить? А ти тут за них кров проливай. Щоб вони жили і жерли... Падлюки!..

– Аякже, вони живуть в палацах, а ви в норах, в окопах і землянках... Кожному своє, – засміявся Зелений.

Дід глянув незле на хлопця і блиснув оком:

– Ото вийдемо з тобою із цього лазарета і підемо бурштин мити. Все ж якась користь буде від того, що будем землю перелопачувати.

– Е ні, тільки без мене, – похитав головою Зелений. – Я не буду, бо то не моє.

– І я не буду, друже, бо ми ж з тобою не падлюки, – глянув приязно на Зеленого дід Коробка.

– Ай, діду, якби вам в руки втрапило пару таких камінчиків, як кулак, то, можна подумати, що ви їх викинули б у болото, – підколював хлопець діда жартома.

– Я стільки літ прожив, але ніколи не заздрих тим бандюкам, які крадуть, грабують, гребуть під себе, опухають від жиру, закрилися в тих палацах за кам'яними мурами... А ті камінці тобі віддав би, щоб ти тішився...

– Оце ви правильно, як мудрий чоловік, вирішили. Думаєте, що я б відмовився? Ні разу і ніколи я не виступав проти розумних рішень.

– А холеру тобі, якщо ти такий ласий. Я б краще бідним віддав, нужденним.

Дід теж кпинив із Зеленого, жартуючи з ним. Поволі взяв зі столу папери про бурштинову мафію і став переглядати їх. Читав мовчки, зосереджено, час від часу головою крутив.

4.

Зранку Богдан Васильович повідомив Арсену:

– Вас, молодий чоловіче, завтра будемо виписувати. Вирішено, що продовжите лікування в одній з клінік за кордоном. Там пройдете реабілітацію.

Цю звістку сприйняв зовні спокійно. Адже це для нього не було несподіванкою. Мова про лікування заходила і раніше. Коли Богдан Васильович вийшов з палати, дід Коробка озвався зі свого кутка:

– З чим тебе, Арсене, і вітаю. Тобі вже, мабуть, обридло лежати тут, як і мені... Я б уже зараз пішов би додому, та не пускає ще...

– Але ж мені ще не додому, ще й десь там доведеться лежати невідомо скільки. У чужій стороні, серед чужих людей...

– От бачиш, як воно складається, чужі люди краще дбають про нас, ніж наші можновладці і чиновники, – похитав головою дід.

– Я ото вчора перечитав ті папери про бурштинову мафію, то довго не міг заснути. Чого тільки не передумав, а так і не придумав, звідки наші всі біди.

– Та, звісно, звідти, від нашого безголів'я, від дурості, від жадібності, – відповів Арсен. – Я теж про це думав і раніше, і зараз. І не тільки ми з вами, а й багато людей про це запитували. Ще колись великий Тарас писав: «Як би ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя». А ще і таке казав, що «неситий не виоре на дні моря поля». Всі наші біди від того, як той писав, що в нас «розруха в головах».

– Це ти правду кажеш, Арсене, то жадоба, прагнення до наживи затьмарює людський розум. А людина, позбавлена розуму, рівняється до тварини, вона діє на шкоду суспільству, на горе самій собі, хоча не завжди це усвідомлює.

– Коли я був молодим, – продовжив дід Коробка, – людина вперше ступила на Місяць. Я тоді з великою цікавістю стежив за першим польотом «Аполлона-11», за тим, як Ніл Армстронг зробив перший крок на місячній

поверхні і сказав, що це «маленький крок людини, а величезний стрибок людства». Ото я за цим усім стежив, хоча в советській пресі воліли про це поменше говорити і показувати. Потім ще були польоти, здається, на Місяці побувало аж дванадцять людей. Тоді мені здавалося, що почалася нова ера людства, що люди порозумнішали, доросли до небес. Та виявилось, що я помилився... Ще мене в молодості здивувало таке явище, як затемнення Сонця і Місяця, коли тінь Землі закривала небесні світила. Так от я, спостерігаючи ті затемнення, не раз думав, а чи є затемнення Землі. І додумався, що Земля затьмарюється, коли на неї падає тінь від людської діяльності, чорна тінь від бездумної, обмеженої людини. Від людського безголів'я, від тих двоногих істот, які з тупою впертістю, з диким завзяттям нищать даровані Богом блага.

– Ну, це давно відомо, що людина гризе гілку, на якій сидить над безоднею, – сказав на ті слова дідові Арсен. – І ніби знає, що може впасти в геєну вогненну, але все одно гризе. Аж поки таки не впаде...

– То я ж тобі про те саме кажу: якийсь дурень колись сказав, що крапля нікотину вбиває коня. Ніби той кінь до того нікотину вельми охочий. Або де ти бачив, щоб собака чи кіт курив чи в чарку заглядав. Жодна тварина, дика чи свійська, не при звичаїлася до тютюну, оковитої, наркотиків. Тільки людина, яка вважає, що вона наділена розумом!..

Дід Коробка замовк, здивовано знизав плечима.

– Оте саме можна сказати про ту бурштинову мафію. Гребуть сьогодні, із землі пустелю роблять, а про те, що завтра там буде мертва зона, навіть не думають. Не стане там ні річок, ні озер, ні лісу, ні ягід та грибів. Все буде як після пожежі. О, я бачив, як ліс горить. Вогонь і вітер вирують зі страшною силою, полум'я клекоче від землі аж попід хмари. Це як виверження вулкана, як розгул дикої стихії. Але в переважній більшості ті пожежі теж виникають як результат людської діяльності. Нерідко і спеціально

підпалюють безголові дурні, щоб дозволили на згарищах потім дрова заготовляти.

– А вам не здається, діду, що людину часто підбиває на дурні вчинки нечистий? – спитав Арсен. – Бо чого б ото живе вона, як усі, але, видать, влізе в неї біс, нашіптує, що і як треба вчинити, щоб підвестись над іншими, запанувати над собою подібними. Сатана диктує таким безвольним і безвірним правила поведінки, штовхає їх, щоб жили не по правді, множили зло на землі.

Дід Коробка здивовано зиркнув зі свого кутка.

– Ти, Арсене, хоч і молодий, але розумні речі говориш. І я теж так думаю, як ти кажеш. Без віри, без совісті людина втрачає людську подобу. Коли немає страху перед гріхом, коли живе у блуді і в бруді, коли брехнею збирається весь світ пройти, то це вже не людина, а людиноподібна істота.

Субота, Зелений мовчки слухали цю розмову, тільки позиркували то на діда, то на Арсена.

– Ти, Андрію, слухай, що дід Микола тобі каже. Ти ще молодий, в житті пригодиться знати ці вічні істини, – мовив Арсен до хлопця.

– Слухай, що і Арсен говорить. Бо ми одне й те ж говоримо, – згодився дід Коробка. – Слухай, запам'ятовуй і живи по совісті на землі. Без гріха, без крутіства, без брехні... Тоді будеш щасливим і багатим духовно. На відміну від тих, хто щастя вбачає у безмірній наживі, хто дуріє від сказаних грошей, хто замурується в палацах.

– Та це ж наші слуги так живуть, – усміхнувся хлопець. – Народні обранці, чиновники, судді, прокурори, урядовці від села і до столиці. Вони нам дають приклад як треба жити в наш бурхливий час. Вони виступають з високих трибун і сльози ллють, бідкаються про знедолених і бідних, про зубожілий народ...

– А ти не вір у брехливі обіцянки лепетунів та всяких там балакунів. Всі вони баламутять народ, щоб лише до влади дорватися або, хто вже дорвався, щоб у кріслах сидіти...

– Та це я сам добре знаю, діду. Що я, маленький? Все бачу і знаю. Як знаю і те, що не вічно їм дурити людей. Вони дограються, що терпець наш урветься і горітимуть їхні палаци буйним полум'ям. Так буде рано чи пізно, бо так має бути. Бо кожен злочин проти людяності вимагає справедливої кари.

– Це ти правду кажеш, Андрію, – кивнув на ті слова Арсен. – На кожен злочин обов'язково має бути кара. На все буде людський, а головне – Божий суд.

Вони ще довго і багато говорили того дня і вечора. Говорили про речі буденні, побутові, про події історичні і політичні, про свої плани на подальше життя, про ті проблеми, які доведеться долати.

Наступного ранку Арсен прощався з сусідами по палаті. Кожному знайшов кілька теплих ширих слів, бажаючи щастя і добра, багато радісних днів у майбутньому. У відповідь йому теж прогнозували, що в його долі все буде добре, бо він на це заслуговує як хороша людина.

Церемонія прощання дещо затягнулася. Якщо чесно, то не хотілося їм «розбігатися», як сказав Зелений, але на те настала пора. Арсен обмінявся з усіма домашніми адресами, домовилися при нагоді один одного знайти, не губитися, не зникати за небокраєм назавжди.

Дід Коробка навіть сльозу пустив. Не приховував свого розчулення.

– Я тебе, Арсене, чекаю у себе вдома в гостях, – сказав. – Нам ще багато про що треба поговорити. Та й роботи спільної на двох вистачить. Це я тобі кажу, дід Коробка...

– Все буде добре, – мовив Арсен і потиснув руку кожному.

Відтак рішуче ступив за двері палати у госпітальний коридор.

5.

Диво з див, ця земля, на якій нам судилося жити. Це ж колись писав поет «Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє...»

Дивовижа із дивовиж. Ця земля, що тримає нас у своїх долонях від перших днів, що приймає навіки у мить останню у своє лоно.

Скільки себе пам'ятаю, відчував теплу ніжність, материнську ласку, безмежну турботу землі. Вона мені пахла сонцем і небом, чистим дощем, тихими травами, м'яким дотиком і ще чимось таким вічним і незбагненим, що слів не знаходжу розповісти про це. «Під твоїм високочолим небом гартував я душу молоду», – писав про це поет. А ще: «Хто тебе любов'ю обікраде, хто твої турботи обмине, хай того земне тяжіння зрадить і з прокляттям безвість проковтне!»

Це ж ми з тобою, Крице, і з тобою, Солісте, з вами усіма, брати по духу і по крові, усі ці роки заривалися в глибини землі, ховалися за бруствери, у окопи, в бліндажі, дихали теплим і прохолодним духом землі, і вона ховала нас, пригортала, закривала своїми грудьми від куль, осколків, снарядів, градусів і мін... Вона нас берегла від вогненного вітру, від пекельного полум'я, від смертних смерчів, від злоби і злості лютого ворога, що прийшов здалеку у наш край.

Хоч рідна земля і не вберегла мене від кривавих ран, та все ж порятувала від смерті, взяла у груди свої той убивчий метал, що летів у тіло моє, щоб дорешти дожерти моє життя.

Вона стогнала від болю і тамувала той стогін, коли зловісне залізо рвало її на шматки. Вона ридала, невтішно, і відчайдушно, коли приймала у лоно своє дітей, полеглих, від злоби заброд. Тих безтямних виродків, які з чужих країв лізли і досі лізуть, щоб загарбати те, що їм не належить.

Мордата, косоока орда прагне напитися крові. Без цього не мислить свого існування. Це ж треба: із століття у

століття, долаючи безмежні простори своєї території, зане-хавши їх, зазіхати на землі сусідів, щоб зрештою їх при-власнити і так само занехати.

Народ, який звик жити за чужий рахунок, насолоджу-ватися розбоєм, грабежами, блудом, брехнею, він так і не вийшов за ці віки з тваринного стану. В них усе – крадене. Від хліба і до пісень. Що заздріли – обчухрали. Що нагляну-ли – тягнуть у свої сараї...

Це ж треба настільки одуріти, щоб у третьому тисячо-літті поводитися у світі як кровожерний хижак. Лізти скрізь і всюди з своїми претензіями, не зупиняючись перед менши-ми і більшими звірствами проти людства і людяності. Під-ступом забрали територію у «братнього» народу, вогнем і мечем терзають уже не перший рік степовий край, біснують-ся від своєї безкарності і при тому зі смиренным ликом прагнуть свою вину перекласти на інших.

Ще й варнякають, що вони наші брати, що «українці і руськіє» один народ, що Україна ніколи не була державою, що Київ «мать городов руських», що київські князі – «руськіє», що української мови не було, нема й не може бути. І ще – що українці протягом усієї своєї історії тільки й мріяли, як би возз'єднатися з братнім російським народом. Навіть і тоді, як Росії ще й у проекті не було, а там, де Москва, простягалися дикі ліси і смердючі болота...

Воістину, брехнею світ пройде, але назад не вернешся. Скільки б не верещали свинячими голосами, що вони «славяне», усі довкола нарешті добачили, хто є хто! У них навіть кровожерні царі німецького розливу. Пйотр Первий і Єкатерина Втарая, та і усі інші. Як не Бланк, то Бронштейн, то Джугашвілі і тисячі таких, як вони, меншого калібру. Так там і досі ведеться. Вся кримінальна шваль лізе вгору, для неї немає ні честі, ні моралі, ні совісті.

Живуть звіриною. За тваринними інстинктами. З хижацькими апетитами. Тому поганяють цей світ і цю землю. Своєю присутністю, своїм завзяттям.

І в нас так само. І в нашому суспільстві чимало тих, що заворожені ворогом, його звіриною суттю. Це вони продають і продаються за «шмат і за шмату», вони заздрять ворожому успіхові, готові виконати будь-які забаганки заброд.

Дивно, раніше чомусь вірилось, що таких запроданців у нас небагато. Але останнім часом набачився і начувся, що тих нелюдів розвелось, як бур'яну на занехаяному полі.

Колись той же Олег згадував про Ваньку і Аньку, їх Катьку, про Анфісу. Про те, як вони не просто зневажають, а відверто ненавидять Україну. А тепер і сам колишній друг з братами-акробатами Колею і Петьком теж подався у цю зграю.

А що там довелося пережити у тому полоні, серед бандюків. Чого варті оті Тімоха, рудобородий, його друг дитинства Валет. Бач, вижив, утік, живе десь на нашій території. От би зустріти його, подивитися в очі. Що він тепер скаже?

Та ні, не треба мені їх бачити. Не хочу навіть думати про те потороччя, що поганить нашу святу землю. Це ж вони та їм подібні навіки винні в тому, що я втратив здоров'я і мало не позбувся життя. Це через них у молодому віці став інвалідом, коли до того був повен сили і світлих сподівань...

На те потороччя треба дивитись тільки через приціл автомата, кулемета, будь-якої зброї. Правильно казали наші великі предки: «Хто до нас з мечем прийде, той від меча загине...» Слава Богу, ми нарешті згадали цю заповідь... Згадали і стали стіною на захист рідної землі. Згадали, бо пам'ятали священні слова ті завжди, оберігали їх у глибині душі народної. Від ворожого ока, від вуха перевертня. Тим жив народ у найтрагічніші періоди своєї історії. Тому і вижив...

Я на лінії вогню побачив кращих із кращих його представників. Чоловіки і жінки, молоді і старші, і зовсім юні пішли захищати рідну землю не за велінням можновладців, а за покликом власних сердець. Усе таки в нашому народі набагато більше світлих людей, ніж перевертнів, запроданців, бездушних хапуг, що лише на одне здатні: жадібно гребти все

в свої нори. Заради ефемерної наживи вони ладні засіяти землю сміттям, зробити її мертвою у своїх отруйних діях.

Та земля не прощає знетямленим і бездумним. Не проминають марно ні хімізація, ні меліорація, ні радіація, ні ця бурштинізація. Все це відгукнеться і винуватцям, і їх нащадкам у нових поколіннях.

Але треба, щоб і люди ставали на захист землі-матері, люди праведні й чесні, не затруєні бацією бездушності. Треба стати всім разом, щоб земля не охолола, не скам'яніла, не затьмарилась зовсім.

«Арсене, ти їдь на ту чужину, – казав дід Коробка, – але ні на мить не забувай рідний край, землю ту, де зберігся твій босий слід. І хоч, може, час зітре його на тих стежинах, але він вкарбований тут навечно. Не забувай і вертайся. І знайди мене... Бо без тебе нам буде важко. Знай це і не забувай...»

Скільки тому дідові Коробці – ще й шістдесяті немає. Скроні тільки посивіли, а обличчя одухотворене, моложаве. А всі чомусь – дід та дід. А він тільки добродушно усміхається.

Знаю і не забуду, добрий чоловіче. І обов'язково зустрінємось. І разом нам буде не так важко.

А ще Богдан Васильович, хірург, казав на прощання стишеним голосом: «Я зробив усе, що міг, Арсене. А решту хай там постараяться. У них краще виходить, поки що. Нічого, і ми доростемо колись. Не вічно ж у пітьмі скніти... Я вірю в це...»

Дякував Богдану Васильовичу щиро, від душі. За його доброту, уважність, чуйність, людяність. І обіцяв, що обов'язково зайде, коли повернеться з європейської клініки.

Коли позаду залишився кордон і за вікном замерехтіли незнані краєвиди, випливаючи назустріч і зникаючи позаду, скоріше відчув, ніж зрозумів, що рідна земля лишилася там, за поворотом, за зеленою стіною придорожніх дерев. І ще виразно відчув у грудях, що дивиться вона йому вслід Оксаниним затуманеним поглядом, сумовито блакитним, як ті глибокі небеса, що даленіють за тими деревами.

6.

Історія наша така глибока, що й не видно дна. Якщо глянеш у минувшину, то ніби зазираєш у глибокі криниці на височенних пагорбах. Про це розповідав колись дід Остап йому, малому. «Знаєш, Арсене, то були такі глибокі колодязі, що серед білого дня на їхньому дні можна було бачити зорі».

Довкола села, роз'яснював дід, мов острови, виднілися хутори. Зеленіли з весни до глибокої осені, темніли в білому морі снігів. До кожного обійстя дорога, хата від хати – за сотні метрів, а то й кілометри.

Люди жили відокремлено від сусідів, тому й намагалися самі забезпечити себе усім необхідним, щоб бути абсолютно незалежними. Тому у кожному дворі, навіть на найвищих місцях господарі копали кожен для себе колодязі. Хоч і нелегко було здійснити це.

«Заглянеш, бувало, в такий колодязь, а він глибиною до сотні метрів... Аж страшно стає. Ледь видніється та вода в глибині. Придивишся, а там зоряне небо, хоч навкруги сонячний день. То, дитино, було диво з див, яке лякало і водночас притягувало до себе, зачаровувало... Зараз – ні хуторів тих не стало, ні колодязів. Зникло, пропало все, сліду немає...»

Не раз згадувалися ті дідові розповіді, запам'яталися ще з дитячих літ.

Чужинецька навала безжально прокотилася по нашій землі, змітала все, залишала пустку за собою. Ворог не тільки прагнув захопити території, кинути в рабство людей, а й відібрати у них пам'ять про свою історію, про щасливе і вільне життя.

Дикі орди з прадавніх часів рвалися поневолити нас. Обри, хозари, половці, печеніги, монголи – яких тільки кочових племен не бачила ця земля. Вогненними смерчами значили вони свій шлях, слізьми і кров'ю. Вони несли нам загибель, але згинули самі, зникли, розчинилися у природі.

Не раз перечитував ці розповіді в історії Михайла Грушевського. Але та давнина завершується початком двадця-

того століття. Зовсім недавнього періоду, сучасної історії. Періоду найбільш кривавого, пронизаного пекельним вогнем, що пожирав не тільки тіло, а й душу нашої України.

Багато говорили про це з Ігорем, з Андрієм Петровичем, з тренером Іваном Григоровичем... Якимось, згадавши ті криниці на пагорбах, про які розповідав дід, Андрій Петрович в задумі промовив:

– Це, ніби наша доля, оті колодязі. Для життя, для добра вони були призначені, напували цілющою водою із зоряних глибин. А прийшли азійські ординці, понищили ті хутори у розкішних садках. Колгоспні трактори з диким ревом викорчувували ті дерева, безжально завалювали сміттям безцінні криниці. Я ще пам'ятаю той час, малим був тоді, але бачив ті безчинства. Вже тоді зрозумів, що чужинцям нічого святого немає у нашому краї. Їм аби все понищити, стерти з лиця землі, закреслити у пам'яті людській... Вони так руйнували і церкви, засівали отруйним зіллям людські душі.

То таки правда. Загарбники несли смерть, а брехнею намагалися переконати всіх, що діють так заради кращого життя. Ну точнісінько так, як годують брехливою пропагандою світ сьогодні. Скільки зла, скільки горя принесла з собою червона чума більшовизму. Царська біла імперія стала кривавою, захлинулася своєю звіриною люттю. Чим завершили своє існування ті ж сатрапи Ленін, Троцький, Сталін, і сотні менших сатанинських слуг деспотії. Гинули безславно, прокляті безневинними жертвами. За терор, за голодомор, за знущання, за гулаги, за брехню. Бур'яном поросли сліди муравйових, примакових, щорсів і боженків, постишевих і кагановичів... А з ними – і хрущових, брежневих, андропових, чербицьких...

І нічого дивного в цьому немає. Коли сиділи вони на олімпі, то всі їх славили, коли вилітали у безвість із владних крісел, отримували те, чого були варті.

Правда і в тому, що все їхнє життя було замішане на брехні. У будь-чому, у великому малому, вони із шкури

лізли, щоб спотворити дійсність. Навіть і тоді, коли в цьому не було потреби.

А ще, крім лицемірства, апологетів московської імперії вирізняє і те, що вони всі інфіковані вірусом жорстокості. Та хіба винен хижак, що має ікла, що не може прожити без крові? Все це закладено в їхніх генах – дика кочова стихія кликала їх справіку до кривавого розбою на загарбаних просторах. Той ненажерний вогонь злости змітав усе протягом багатьох століть.

Таке воно і зараз. Ще донедавна московські правителі кризь зуби щось муркотили про дружбу і братерство, клялися у любові до братньої України, а коли відчули, що українці насправді воліють бути незалежними від імперії, у ту ж мить шовіністи показали свої ікла і люто заревіли.

Паралізовані страхом, вони ще й досі кричать про «бендерівців», втратили почуття реальності. Нажахано репетують про загрозу фашизму, ніби забули про те, що фашизм почався з більшовизму, що Гітлера носив на руках і вигойдував Сталін, що біснுவатий Адольф разом із скаженим Йосипом удвох і розпочали світову бойню першого вересня 39 року.

І сьогодні захопили Крим, спустошили цю дивну перлину, розпалили вогонь злости, брехні, ненависті на Донбасі. Сіють смерть, проливають кров і сльози. А на своїх облудних телеканалах цинічно і біснувато кричать про «звірства київської хунти», про жорстокість «правосеків», про розп'ятого «мальчика». Всякі жіріновські, соловйові, кисельові, а іже з ними оті гниди януковичі, азарови, олійники аж захлинаються у своїй злобі. Чого вартий отой щурячий оскал ведучої Скобеевої чи кривляння Соловйова та іншого навіженого дебілізму? Це вони пихато нахваляються перетворити світ на ядерний попіл.

України не було й нема, українського народу нема, української мови не було й нема. Самі вкрали не тільки нашу історію, а й саму назву держави. А ще зазіхають на

душу народу, на пам'ять. Навіть фюрер біснுவатий та й не був таким дурним...

Казав колись Ігор у бліндажі, поправляючи козацький чуб на голові «Ти, брате Арсене, під щасливою зорею народився. Так ловко вирвався з того полону. Вважай, що з пазурів, із кривавої пащеки розлюченого ведмедя вискочив. Там би тобі й кінець прийшов, він би тебе вже не випустив... Значить, Бог тебе береже. Бо ти треба тут, для життя...»

Може, той Криця, його найперший друг Ігор, і правду казав. Ти треба тут, для життя. І не тільки свого власного, а й цієї землі, цього народу. Ти потрібен для майбутнього. Щоб наша історія була щасливішою, не такою стражденною.

А історія твориться сьогодні. То таки правда. І я повернусь. Не тільки з Європи на рідні простори, а й туди, на схід, на лінію вогню. Щоб не спопелів цей світ.

Я обов'язково повернусь.

ЕПЛОГ

Оксана ні на крок не відходила від нього. Зустріла в аеропорту, притислася до плеча, обережно взяла під руку.

– Більше я тебе нікуди не відпущу, – глянула щасливими очима.

– То це я знову на прив'язі? Тільки вирвався на волю – і знову? – спитав жартома.

Він вернувся з австрійської клініки, де проходив реабілітацію. Почував себе вже значно краще, потроху звивав і до штучної руки. Протез був на диво легкий і зручний.

– Це я в тебе на прив'язі, милий мій. Я за тебе тримаюся, хіба не бачиш?

– Та бачу-бачу і нічого не маю проти. Здаюся тобі на милість, я твій бранець.

– Навпаки, ти мій володар. Моя доля в твоїх руках.

– Наша доля в наших руках, мила моя.

А все ж їй довелося відпустити Арсена. Ненадовго. На два дні. За ним приїхали Ігор і Сергій, щоб забрати з собою в село на ювілей до Юрія Івановича.

– Оксано, на день-два. Дід чекає вже стільки років. Казав, щоб без Арсена не приїжджав, – став умовляти Сергій.

Вона не дуже й перечила. Можливо, була не в захваті від цієї затії, але свого невдоволення нічим не виявила. Тільки сказала, глянувши на Ігоря:

– Якщо з вами, то хай їде, хіба я проти? Тільки не надовго...

Скільки ж це часу пролетіло відтоді, як вони гостювали в Нобелі? Ніби недавно було, а вже четвертий рік минає. Так, в останні дні літа буде рівно чотири роки.

За ними на вокзал приїхав Павло Юрійович, Сергійів дядько. Він був такий же, як і раніше, поважний і уважний. З чорним вусом, зі скупюю усмішкою, із зацікавленим поглядом. І машина була та ж сама, «Нива».

Павло Юрійович всю дорогу розпитував про події на Майдані і на Донбасі, лаяв безпутного Путіна разом з усією його зграєю. Це ж треба зовсім втратити здоровий глузд, щоб у наш час пуститися берега, затіяти таку авантюру, влізти в чужий дім, промишляти розбоєм, сіяти смерть...

А все від того, що розум відібрало в нього, затьма-рило мозок, сатана вселився йому в душу і править бал. Фінал його відомий, і він настане. Рано чи пізно. Були такі гітлери і сталіни, полпоти і піночети.

– Але перш ніж пропали, скільки горя принесли людям, цілим народам, – додав Ігор.

– А є ще ж у нашому світі і безліч інших пройдисвітів меншого калібру. І на них спирається всесвітнє зло. На їхніх плечах тримаються катюги і убивці, – мовив Сергій. – А все від жадібності, підлості, коли жадоба наживи відбирає в людини розум, засліплює.

– Що вони з нашим краєм зробили – повна розруха, пустеля. Зараз заїдем, я вам покажу, – похитав головою Павло Юрійович. – Місячний ландшафт... Поки ви там робили Революцію гідності, тут збиралися в зграї негідники. І тут, і там, на Сході в донецькому степу. І в Криму...

– Та й у Києві їх вистачає, – озвався і собі Арсен. – І навіть серед тих, що з Майдану прийшли у владні крісла!..

– Це точно, подивися те шоу в парламенті, то так і хочеться розігнати всіх. Через кожні п'ять хвилин спікер просить, щоб зайшли в зал. А вони бродять, як безприв'язні телята. – Ігор покрутив головою. – Ну хай вже той опоблок, а то ж і ті, що на Майдані стояли. Розлізлися, розгризлися. Кожна жаба своє болото хвалить: «Наша партія, наша політична сила...». А тої сили, як у рябої кобили...

– Та що там казати? Візьміть ті декларації, що вони понаписували, – озирнувся назад Павло Юрійович. – Майже в кожного під подушкою чи під матрацом – сотні і десятки

тисяч євро чи доларів... Де воно їх набрало? Чому в людей хоч десятої частини таких статків нема?

– Отож бо, запитання слухне, – зауважив Сергій. – Зараз побачите, де ті гроші беруться. Вони під ногами лежать...

Звернули від траси вправо, їхали деякий час бруківкою, а далі машина запетляла поміж дерев піщаною вкоченою дорогою.

– Ми того разу сюди по гриби їздили, – дивився у вікно Сергій. – Пам’ятаєте, білих набрали, боровиків, лисички були, польські?..

Арсен добре пам’ятав ту їхню вилазку на незайману природу. Сергій батьковим «жигульчиком» завіз їх у ту дивну місцину. Справа і зліва височіли на піщаних пагорбах столітні дуби і височенні сосни, з низини підіймався туман, під ногами легенько вгинався мох, смарагдовий, оксамитовий. А з-під дерев просвітленого лісу визирали, виблискували шоколадним кремом боровики.

Тоді йому пощастило найбільше, несподівано для себе натрапив на невелику ділянку, осяяну сонцем, а там в траві тих грибів, хоч косою коси. Спочатку білі, потім боровики – більше десятка, потім знову білі.

– Ось це місце, де ми були, – показав рукою вправо Сергій.

Арсен глянув і очам не повірив. Ні дубів, ні сосон, ні моху, ні трави. Голе поле з траншеями, ямами, якимись вирвами. Так, ніби «градами» перерили цю землю, ніби мінами і снарядами переорали її.

Купи піску, якісь баюри з іржавою водою, потрочені гілки, обчухрані стовбури дерев, пеньки. То там, то там – сліди гусениць, скатів, людських ніг, затоптане в грязь сміття.

На пустирі нікого і нічого не було. Все тут зацімло, завмерло на цьому руйновищі. І справді – неначе на місячній поверхні, де раптово не стало атмосфери і вивітрилося життя.

– Оце так вони той бурштин добувають, – кивав головою Павло Юрійович. – Землю на диби ставлять, догори дном перевертають. Справді, скоро з Полісся пустелю зроблять.

– І це ж не тільки тут, а й скрізь, де той камінь нанюхають, – підтвердив Сергій. – Риють і ніхто їм нічого зробити не може. Не можуть чи не хочуть...

– Добре, що в нас в районі того бурштину не знайшли. То ще поки спокійно, може пронесе.

Озеро зустріло їх у всій своїй красі. Літнього дня пообідньої пори в'їхали в село, проминули школу з столітнім в'язом біля воріт. За мить машина зупинилася біля Сергієвої хати.

Дід Юрій вже чекав їх у дворі. Сидів на лавочці, грівся на сонячному леготі. Легко встав, задріботів назустріч. Дивився на кожного, немов впізнавав, хто де. Обнімав, притуляв білу голову до грудей.

Першим привітав Арсена. Сказав, що знає про всі його митарства. І про поранення, і про руку, і про полон. Знає від Сергія. То зараз радів, що все обійшлося і що він зміг приїхати.

З цікавістю позирав на чуб і вуса Ігоря.

– Ну казарлюга, вилитий Мамай, – захоплено повторював Юрій Іванович. Лискучий оселедець біля вуха і поголена голова особливо тішили діда.

– Слава Україні! – голосно прорік Ігор до батьків, братів і сестер Сергія.

– Героям слава! – хором озвалася сім'я. Особливо дзвінко пролунали юні голоси.

– А чим не герої, – казав Павло Юрійович і дивився збоку. – І Арсен, й Ігор, і Сергій наш...

Всі троє були в новенькій військовій формі, як мовиться, при повному параді. На грудях у кожного –

ордени, медалі. Навіть в Арсена до двох попередніх долучився ще один орден – «За мужність». Цю відзнаку вручав йому в госпіталі сам Президент.

– То скільки ж це вам, діду, небо намалювало, – запитав Ігор Юрія Івановича, аби перевести розмову на іншу тему. – Сергій он каже, що ювілей...

– То ж мені всього вісімдесят п'ять. Я ж з тридцять другого... У такому віці вже кожен рік – то справжній ювілей. Прожив рік і радій та веселися, ніби п'ять чи десять проминуло...

Довго сиділи в дворі за святковим столом. Дід згадував життєві історії, різні бувальщини і небилиці, які були на його віку, ділився спостереженнями.

– Колись люди не були такими нарваними, як зараз, – кивав задумано головою Юрій Іванович. – Багатство відбирає розум, засліплює, убиває душу... Бачили, що вони з нашої землі роблять. А все той камінь, що в надрах земних, той сонячний камінь, від якого морок насувається на Полісся.

– Та все те ділкам мільйони приносить. Тому й лізуть сюди звідусіль за тим багатством бандюки, – мовив Павло Юрійович, дивлячись на батька. – А за ними і наші, місцеві.

– А в Святому письмі сказано, що легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому потрапити в рай... Вони про це пам'ятають? А ще там і такі є слова: «Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа: де злодії підкопуються та викрадають. Складайте ж собі скарби на небі...», – додав Юрій Іванович. – А ще: «Ліпше добре ім'я за багатство велике, і ліпша милість за срібло і золото».

– Бачите, тату, не всі це знають, а хто й знає, то буває, що забуває, – сказав Павло Юрійович.

Він зібрався їхати, вийшов з-за столу, стояв, дивився збоку.

– Словом, завтра у Хвилінських дубах продовжимо бенкет. Там і проведемо основну церемонію. Поїдемо, поки ще є куди їхати, поки не розрили і там. Так, тату?..

– Поїдемо, Павлушо, чого б не поїхати, – усміхнувся у срібні вуса дід. – Тільки ти ж забери нас раніше. І там нічого такого не видумуйте.

– Все буде добре, як у Хвилінських дубах, – підморгнув компанії Павло Юрійович і пішов до воріт.

Вже вечоріло, вони сиділи на лавочці під горіхом. На вулиці запищали гальма, і біля хвіртки зупинився чорний джип. З-за керма вивалився неспішно Олег, їхній Олег, якого всі так давно не бачили. Широко усміхнувся, вдоволено зиркнув, як вони підходили до воріт.

– Їду, дивлюся у двір, а там знайома компанія. Та всі, як один, герої АТО. Чув-чув про ваші подвиги. Хтось розказував з наших, не згадаю хто.

З машини виліз ще один знайомий екземпляр. Арсен відразу в рудому гевалу пізнав того Льошу, з яким колись довелося їхати в це село.

– Привет, ребята, – підійшов до гурту. – А я вас помню. Когда-то здесь встречались. А щас ми с Олегом вместе работаем, в одной бригаде.

– Ти де пропав? – Ігор дивився спідлоба прямо в очі Олегу.

– Та от промишляєм. Бабулі видовбуєм, вимиваєм. А де діваться? Хочеш жить, умій вертїться. Так в народі кажуть. А народ завжди правий, правда, Серьога?

– Щось забагато вас вертунів і лепетунів розвелось, – продовжував Ігор. – Крутитесь і крутитесь під ногами. Ні пройти, ні обійти...

– Ти, Ігорьок, не правий. Знаю, що хочеш сказати... – І я на Майдані був, на авто... І в Межигір'я їздили, хама викурювали, і в інші точки... Ну і що? Щось змінилось?

Тільки бойня розпочалася, в Криму, на Донбасі. Вогонь роздули, а як тепер його погасити? – Олег криво усміхався, дивився скоса. – От ви там в окопах чого добилися, що кому довели?

Арсен скоріше відчув, ніж побачив, як напружився Ігор, як міцно стиснув губи, як потім закусив вус...

– Крице, облиш, – мовив спокійно і взяв його за лікоть. – Не час і не місце...

– Я б ще побалакав з вами, та, жаль, часу зовсім немає. Теща на вечерю жде. Та й Льоша теж он спішить. Так що бувайте. – Олег боком поточився до машини.

– Їдь, не доводь до гріха, – зітхнув Ігор вслід горбату тому джипу.

Вночі вони розташувалися на горищі, на сіні. Як і чотири роки тому.

І знов Арсену не спалося. Дивився на темні поснули дерева, заплющені очі хат, на зоряне небо, дзеркало озера. Думки про велике і вічне не дають йому заснути.

У Господа один день – немов тисяча років, а тисяча років – немов один день. Ці слова з Біблії часто повторював дід Петро. Ніби живий його голос почув щойно Арсен.

Зорі падали в озеро, мовчки, приречено і тихо гасли на дні.

Як і тисячу років тому.

ЗМІСТ

Пролог 3

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Жага життя 5

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Смарагдовий світанок 37

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Заворожені ворогом 86

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Пекельне полум'я 129

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Місячні ночі 176

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Затемнення землі 207

Епілог 236

Літературно-художнє видання

БАСАРАБА Василь Наумович

ВОГОНЬ І ВІТЕР

Роман

Технічний редактор
Віталій Власюк

Підписано до друку 09.04.2020 р. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура "PT Serif". Друк офсет.

Ум. друк. арк. 14,18. Наклад 200 пр. Зам. 29.

Видавництво "Волинські обереги".

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: oberegi97@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва "Волинські обереги".